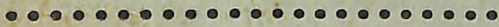

१९५९

बोलका ढलपा

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निबंध
सं. क्र. ११९४

अनंत काणेकर

प्रकाशन क्रमांक १८४

REFBK-0010233

पुरचुरे प्रकाशन मन्दिर
गिरगांव, मुंबळी ४

मूल्य साडेसात रुपये

ज. पां.

परचुरे प्रकाशन मन्दिर

बालका दलपा

— अनंत काणेकर

बोलका ढलपा

भराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत.

अनुक्रम २२००८ वि: तिबंध

क्रमांक ११९४ नों दि: १५/११/५५

बोलका ढलपा

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत.

अनुक्रम २२००८ वि: निबंध

क्रमांक ११९४ नों दि: १५१११४८

अनंत काणेकर

REFBK-0010233

REFBK-0010233

प्रकाशन क्रमांक १८४

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर
गिरगांव, मुंबयी ४

मूल्य साडेसात रुपये

आवृत्ति पहिली : १ ऑक्टोबर १९५९

© अनंत काणेकर १९५९

मुखपृष्ठ सजावट
दीनानाथ दलाल

प्रकाशक :

वि. ग. परचुरे

ग. पां. परचुरे, प्रकाशन मन्दिर

गोरेगांवकर चाल २, गिरगांव, मुंबई ४

मुद्रक :

वि. पु. भागवत

मौज प्रिंटिंग ब्यूरो

खटाववाडी, मुंबई ४

‘बोलका ढलपा’ या पुस्तकांत गेल्या दहानारा वर्षांत मी लिहिलेले कांहीं निवडक स्फुट लेख आणि मुंबई आकाशवाणीवर केलेलीं कांहीं भाषणें आहेत. कांहीं आत्मचरित्रात्मक आठवणी, कांहीं व्यक्तिपरिचयात्मक छटा, कांहीं साहित्य-क्षेत्रांतल्या गंगती, कांहीं काल्पनिक मुलाखती अशा विविध प्रकारच्या लेखांचे सहा भाग केले आहेत.

हे लेख पहिल्यांदा प्रसिद्ध करणाऱ्या नियतकालिकांचे आणि आकाशवाणीचें ऋण मी इथें कृतज्ञतापूर्वक मान्य करतो. माझे विद्यार्थी आणि मित्र प्रा. स. गं. मालशे आणि प्रा. रमेश तेंडुलकर यांनीं, माझ्या अनेक कामांत मला ते नेहमींच साहाय्य करतात तसेंच हें पुस्तक तयार करतांनाहि जें साहाय्य केलें त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

: १ :

मी महाकवि ?	३
लेखनकलेंतील माझे प्रयोग	७
मी कसे लिहितो ?	१३
माझी वाचनाची तऱ्हा	१५
मी 'आम्ही' होतो तेव्हां	१९
नाटकें आणि मी	२३
बोलण्यासाठी लिहिणें	३१
आकाशवाणीवर बोलणारा	३७
गणूकाका	४३

: २ :

माझे लहाणपण	५१
दत्त बांदेकरांचें हास्य	५३
दलाल : एक सज्जन कलावंत	५६
मो. ग. रांगणेकर : कांहीं परिचयात्मक छटा	६०

: ३ :

सरकार आणि साहित्यिक	६७
समाजवाद कशाकरिता ?	७०
लेखकांचा सत्याग्रह	७५
तांबडा रशिया गुलाबी होईल काय ?	८१
निळ्या कपड्यांतला तांबडा चीन	८८
शंभर फुलें फुल्लीं, पण...	९८
आजचा हंगेरी	१०३
जागा होत असलेला सिंह	१०८
अमेरिकन चष्म्यांतून पं. नेहरू	१२०

जयप्रकाश नारायण यांची युरोप—यात्रा	१३१
महात्माजींचा शेवटचा दिवस	१३९
राज्य जगाचें - प्रदेश भाषेचा	१४५

: ४ :

सोनकोळ्यांचें गांव	१५३
सोनकोळी लोक	१५९
चला भूतकाळांत	१६५
नराचा नारायण	१७३
ती विरुद्ध तो	१७८
कावळा	१८३
बगळा	१८७

: ५ :

विवाह ही खासगी बाब आहे काय ?	१९५
तुमचीं मुलें काय वाचतात ?	१९९
शद्ध, शद्ध आणि शद्ध	२०३
भाषा आणि भाषा	२०६
छोटी झोपडी	२१०

: ६ :

एक अतिमहान कविता	२२५
बोलेल तो लिहील काय ?	२३१
मी भविष्य वाचीत नाहीं	२३७
उत्सवमूर्ति	२४१
शरीरमाद्यमू	२४६
अध्यक्षाची खुर्ची बोलते	२५१

भारतीय ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वयंसेवक,
अनुक्रम..... वि:
क्रमांक..... नों: दि:

. १ .

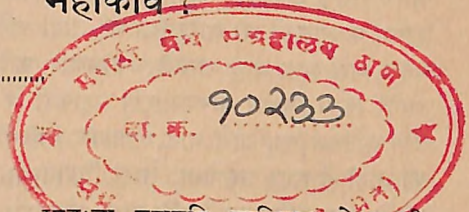
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळप्रत,

अनुक्रम २५७०८ वि: वि.सं. १५१११५

क्रमांक २२८० नों: दि: २५१११५

मी

महाकवि ?

स्वतःला महाकवि ठरविणारा लेख मी स्वतःच लिहितो आहे हे पाहून मला वेड तरी लागले आहे, किंवा कांहीं तरी अचाट विनोद मी करतो आहे असेच कुणाही सुबुद्ध वाचकाला वाटेले. पण या दोहोंपैकी एकही गोष्ट खरी नाही. खरोखरच मी महाकवि आहे. त्याला माझा स्वतःचा सुळीच इलाज नाही. जाणत्या साहित्यचिकित्सकांनी ही गोष्ट सिद्ध केली आहे. त्यांच्यापुढे मी कांहीं करू शकत नाही. रवींद्रनाथ टागोर किंवा खलील जिब्रान यांच्या काव्यांत जे जे गुण आढळतात ते ते सर्व मी लिहिलेल्या काव्यांत आहेत हे तज्ज्ञांनी सांगितल्यानंतर मी महाकवि आहे ही गोष्ट इतर लोकांनीच काय, पण मीही मान्य करायलाच पाहिजे. जीवनमूल्यांचे समन्वयी आकलन, साध्या प्रसंगांतून महान् तत्त्वदर्शन, सर्वस्पर्शी कल्पकता, जीवनदर्शनाची सूक्ष्मता, महान् सत्यांचे मर्मभेदक आणि सूक्ष्म प्रतिपादन, गगनाला वेधणारी कल्पनाशक्ति, चिंतनात्मक जीवनदृष्टि वगैरे वगैरे गोष्टी या टागोर किंवा जिब्रान यांच्यासारख्या महाकवींची लक्षणे आहेत. ही लक्षणे तज्ज्ञांच्या शब्दांत मी सांगितली आहेत; आणि ही सर्व लक्षणे माझ्या लिखाणांत आहेत, हे तज्ज्ञांनी याच शब्दांत सांगितले असल्याचे या लेखाच्या शेवटी दिलेल्या अनेक उतान्यांवरून दिसून येईल.

मराठी साहित्यांत घडलेली ही घटना इतके दिवस कुणालाच कशी कळली नाही हे आतां मला स्पष्ट करायला हवे. मी जाहीर करीपर्यंत ही गोष्ट कुणालाच कळणे शक्य नव्हते. आतां ही गोष्ट जाहीर करण्याची वेळ आली आहे, असें मला वाटते. वस्तुस्थिति अशी आहे. गेलीं तीनचार वर्षे निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या आणि दीड दोन वर्षांपूर्वी 'रुपेरी वाळू' या नांवाने पुस्तकरूपाने बाहेर पडलेल्या, खलील जिब्रानच्या मी अनुवादित केलेल्या म्हणून

ओळखल्या जाणाऱ्या सर्व कणिका स्वतंत्रपणे मी लिहिलेल्या आहेत,—जिब्रानच्या कोणत्याही कणिकांचे ते अनुवाद नाहीत. स्वतःच्या स्वतंत्र कल्पनेने लिहिलेलं लिखाण जिब्रानच्या नांवाने मी प्रसिद्ध कां केले तें सांगतां. मोठमोठे विचारवंत आणि रसिक टीकाकार जिब्रानच्या ज्या रूपकात्मक किंवा प्रतीकात्मक वाङ्मयाची वहावा करतात तें मी वाचूं लागलों तेव्हां तसेंच कांहीं तरी मलाही लिहितां येईल असें मला वाटूं लागलें. दोनचार कणिका मी लिहूनही टाकल्या. पण टागोर किंवा जिब्रान यांच्यासारखे महाकवी जें वाङ्मय लिहितात तें लिहिणें इतकें सोपें कसें असेल, असें वाटे. आपण लिहितों त्यांत खरोखर कांहीं तथ्य आहे कीं नाही हें मला समजेना. तेव्हां जिब्रानच्या नांवाने या कणिका प्रसिद्ध कराव्या, आणि सामान्य वाचक आणि तज्ज्ञ टीकाकार काय म्हणतात तें पहावें, असा विचार केला.

त्या प्रसिद्ध होऊं लागल्या तेव्हां जिब्रानच्या कुठल्या इंग्रजी भाषांतरावरून त्या मी करतो म्हणून अनेक जण विचारूं लागले. या पेचांतून बाहेर पडण्याकरतां, 'या इंग्रजींत कुठेंच आलेल्या नाहीत; अरबी जाणणाऱ्या एका मुसलमान मित्रानें मला इंग्रजी करून दिल्या, त्यांचें मराठी भाषांतर मी प्रसिद्ध करतो आहे,' असें मला सांगावें लागलें. 'रुपेरी वाळू'च्या प्रास्ताविकांतही हाच खुलासा दिला आहे. अनेक सज्जनांपासून वस्तुस्थिति कांहीं काळ कां होईना, पण लपवून ठेवल्याबद्दल मी त्यांची मनःपूर्वक क्षमा मागतों. उदार अंतःकरणानें ते मला क्षमा करतील, अशी मला आशा आहे. विशुद्ध वाङ्मयीन मूल्यें कळावीं, हाच माझा हेतु होता. वाङ्मयाचा त्यामुळें फायदाच होईल, असें मला वाटतें. टीकाकार किंवा तज्ज्ञ साहित्यिक झाला तरी तो माणूसच असतो. मोठें नांव असलेल्या लेखकाच्या लिखाणांतले थोर गुण त्याच्या जितक्या लवकर ध्यानांत येतात तितक्या नांव न झालेल्या लेखकांतले त्याच्या आले नाहीत तर त्याचा मुळींच दोष नाही. तें अगदीं स्वाभाविक आहे. मात्र हें लक्षांत घेऊन छोट्यांच्या लिखाणांतले गुण काळजीपूर्वक पाहण्याची प्रवृत्ति वाढायला हवी.

वाङ्मयाच्या इतिहासांत अशा प्रकारच्या खोड्या चांगल्या साहित्यिकांनीं केलेल्या असल्यामुळें मला धैर्य आलें हें कबूल केले पाहिजे. स्वतःच्या कविता भानुसिंह या नांवानें प्रसिद्ध करून, भानुसिंह हा एक प्राचीन कवि आहे, आणि त्याचें बाड आपणाला सांपडलें असें रवींद्रनाथ टागोरांनीं जाहीर केले होते. एका विद्वानानें भानुसिंहाच्या काव्यावर प्रबंध लिहून 'पीएच. डी.' पदवीही मिळविली—! पुन्हां एकदां सर्वांची क्षमा प्रार्थून 'रुपेरी वाळू' वरील तज्ज्ञांच्या अभिप्रायांतले उतारे देतो.

“...जिब्रानच्या अशा छोट्या कथापरिच्छेदांतून प्रामुख्याने नजरेंत भरणारे सर्व विशेष—मार्मिकपणा, उपरोध, भेदक दृष्टि, जीवनमूल्यांचें समन्वयी आकलन—यांतही आहेत. ‘प्रश्नोत्तरें’ खरोखर विस्मयकारक आहेत. ‘वैशिष्ट्य,’ ‘माकड,’ ‘शत्रु,’ ‘शिंपी,’ ‘शक्ति,’ यांतील मार्मिक व्याजोक्ति, ‘सौजन्य,’ ‘भिकारी,’ यांमधील भेदक उपरोधिकपणा, ‘शहाणा,’ ‘स्वातंत्र्य,’ ‘सौंदर्य,’ वगैरेंतून दिसणारें जीवनदर्शन, यांवर खास जिब्रानचा ठसा स्पष्ट उमटला आहे.—”

“—प्रत्येक कणिकेमध्ये कांहीं तरी नावीन्यपूर्ण विचार ग्रथित केला आहे. कणिकांचें वैशिष्ट्य हें कीं, त्यांत विचारांचा किंवा भावनेचा विस्तारानें आविष्कार नसतो. एकच विचार अतिशय थोडक्या शब्दांमध्ये व सौंदर्यपूर्ण रीतीनें प्रकट केलेला असतो. त्यामुळें त्या तत्त्वगंभीर वाटतात...या कणिकांत असेंच तत्त्वदर्शन आहे. ‘प्रश्नोत्तरें,’ ‘सत्याची सावली,’ ‘भांडण,’ ‘कलावंत,’ ‘शहाणा,’ ‘स्वातंत्र्य,’ ‘शत्रु,’ ‘सौंदर्य,’ ‘उधळपट्टी,’ या कणिका विचारमनोहर वाटतात. आणि आपल्याला कांहीं तरी नवीन विचारसौंदर्यांचें दर्शन झाल्याचा आनंद होतो. कल्पनावैचित्र्य आणि अर्थप्रतीति या बाबतींत या कणिका सरस वाटतात...”

“...या सुललित अनुवादांतील रूपककथा रेखीव, हृद्य आणि जिब्रानच्या उत्तुंग प्रतिभेचें अस्फुट दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. ‘रुपेरी वाळू’ मधील ‘शक्ति,’ ‘मजूर,’ या कथांत जिब्रानचा सामाजिक समानता आणि संघटना यावरील पुरोगामी दृष्टिकोण प्रतीत होतो. ‘कलावंत,’ ‘वैशिष्ट्य,’ ‘सौंदर्य,’ ‘शिंपी,’ या रूपककथांत मानवी जीवनांत विवेक आणि वासना यांचा सुरेख संगमच अंतिम मांगल्यकारक आहे, हें सूचित केले आहे. ‘तारका’ आणि ‘शत्रु’ या कथा जिब्रानचें कल्पनावैभव कसें अपूर्व होतें याची प्रचीति देतात...”

“...जीवनांतील विविध सूक्ष्म अनुभूती कथारूपानें मोठ्या कल्पकतापूर्ण रीतीनें मांडण्यांत जिब्रान सिद्धहस्त आहे...त्याच्या गोष्टी आकारानें अतिशय लहान असल्या तरी त्यांचा आशय फार मोठा असतो. जगांतील ढोंगेंसोंगें, मूर्खपणा, आंधळेपणा यांच्यावर असल्या कथांतून तो मोठ्या सफाईनें हत्यार चालवतो. कल्पकता व उपरोध यांच्यामुळेंच त्याच्या चुटकेवजा गोष्टींनासुद्धां कांहीं वेगळीच आकर्षकता येते.

‘रुपेरी वाळू’ मध्ये जिब्रानचे हे सर्व गुण प्रतिबिंबित झाले आहेत. या कणिका म्हणजे एखाद्या सनातन सत्याचें अथवा सुंदर सुभाषितांचें केवळ नाट्यरूपांतर आहे असें वाटतें. कित्येकदां तो पूर्वपरिचित कल्पनाच त्यांचा घाट बदलून पुढें मांडतो. ‘सत्याची सावली,’ ‘स्वातंत्र्य,’ ‘ताजवा,’ वगैरे या संग्रहांतलीं प्रकरणें अशांपैकींच आहेत. पण ‘भिकारी,’ ‘शहाणा,’ ‘कलावंत,’ ‘सौंदर्य,’ इत्यादि कथा हे जिब्रानची सर्वस्पर्शी कल्पकता आणि त्याची जीवनदर्शनाची सूक्ष्मता यांचा मेळ किती मनोहर होऊं शकतो याचे नमुनेच आहेत...”

“...या अनुवादाचें महत्त्वमापन करावयाचें म्हणजे तें कणिकांत प्रतिपादिलेल्या विचारांच्या मौलिकतेवरून करावें लागेल. त्या दृष्टीनें...त्यांत व्यक्त झालेली स्वतंत्र आणि मर्मग्राही जीवनदृष्टि आपणास मननीय वाटूं लागते. प्रत्येक कणिकेंतून घडविलेलें मानवी जीवनाचें वस्तुनिष्ठ दर्शन चिंतनशील वाचकाच्या अंतःकरणावर तात्काळ प्रभाव पाडूं लागतें... ‘शत्रु’ या कणिकेंत नेहेमीं दुर्लक्षिलें जाणारें जीवनांतलें एक महान् सत्य अत्यंत मर्मभेदक आणि सूक्ष्म रीतीनें प्रतिपादिलेलें आहे... एकेका कणिकेवरील प्रतीकात्मकतेचें आवरण दूर सारून आपण त्यांचें वाचन करूं लागलों म्हणजे कधीं जुन्याच तर कधीं नव्या अनुभूतीच्या संप्राप्तीचा आपणांस लाभ होतो...”

“...जिब्रानच्या या कथांमध्ये कथानक आणि पात्रें यांचें महत्त्व त्यांच्या निमित्तानें व्यक्त होणाऱ्या तत्त्वज्ञानामुळें आहे, आणि हें तत्त्वज्ञानही उत्तुंग कल्पनाशक्तीच्या या प्रतिभेंतून काव्यमय स्वरूपांत बाहेर पडतें. पानापानावर याची उदाहरणें हवीं तेवढीं मिळतील. रूपकांचा अवलंब हें जिब्रानच्या कल्पनाशक्तीचें सर्वांत मोठें वैशिष्ट्य. त्या दृष्टीनें या सर्व कथा रूपककथाच आहेत. जिब्रानची खोल, गंभीर आणि चिंतनात्मक जीवनदृष्टि, गगनाला वेधणारी कल्पनाशक्ति आणि अंतःकरणाची उत्कटता यांचा नमुनाच हवा असेल तर ‘रुपेरी वाळू’-मधील ‘प्रश्नोत्तरें,’ ‘स्वातंत्र्य,’ ‘उधळपट्टी,’ ‘ताजवा,’ या कणिकांचा उल्लेख करावा लागेल. जिब्रानची जीवनदृष्टि आणि प्रतिभा यांचा अर्कच त्यांमध्ये उतरला आहे...”

लेखनकलेंतील माझे प्रयोग

‘लेखनकलेंतील माझे प्रयोग’ या विषयावर बोलण्याकरतां म्हणून मी विचार करूं लागलों, तेव्हां लेखनकलेंत मी प्रयोग करण्याऐवजीं लेखनकलाच गेलीं तीस पस्तीस वर्षे माझ्यावर एकामागून एक प्रयोग करते आहे, असें मला वाटूं लागलें. गेल्या तीस पस्तीस वर्षांत मी कविता लिहिल्या, लघुनिबंध लिहिले. लघुकथा लिहिल्या, नाटिका—नाटकें लिहिलीं, टीकांलेख लिहिले आणि अग्रलेखाहि लिहिले. पण आतां लेखनकलेंतला हा प्रयोग करून पाहूं या हं, असं म्हणून कधीं कांहींच लिहिलें नाहीं. तेव्हां लेखनकलेंत मी प्रयोग केले असें मी कोणत्या तोंडांनें म्हणूं? त्या त्या वेळीं ते ते वाङ्मयप्रकार मला लिहावेसे वाटले म्हणून मी लिहिले आणि नंतर चार लोकांनीं ते बरे म्हटल्यावर मला कळलें, कीं मला ते लिहितां येताहेत. कुणी तरी जें म्हटलेंय कीं लेखनाची प्रवृत्ति हा एक असाध्य रोग आहे किंवा ती एक पिशाच्चबाधा आहे तेंच खरें. हा रोग जडल्यावर किंवा ही बाधा झाल्यावर आपल्या हातून जें होतें त्याला मी केलेले प्रयोग म्हणणें जरा धाडसाचेंच आहे.

निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळे वाङ्मयप्रकार मीं हाताळले. त्यांना लेखनकलेंत वेळोवेळीं मी केलेले प्रयोग असें कुणाला म्हणावेसें वाटलें तर म्हणावें, पण जाणूनबुजून केलेले प्रयोग म्हणून मी त्यांच्याविषयीं कांहीं सांगूं शकणार नाहीं. अमका वाङ्मयप्रकार अमक्या वेळीं कां व कसा लिहिला गेला हें फार तर मी सांगूं शकेन. लेखनाला मीं सुरुवात केली वयाच्या तेराव्या चौदाव्या वर्षीं आणि तीहि कवितांनीं. माझ्या लेखनाच्या सुरुवातीसंबंधीं पूर्वीं एकदां लिहिलेंय तेंच पुन्हा इथें सांगतां.

तेव्हां लेखनाला प्रवृत्त करील अशी कोणतीच परिस्थिति माझ्या सभोंवार

नव्हती. माझ्या सहाध्यायांपैकी किंवा कुटुंबीयांपैकी कुणाचाच लेखनाकडे कल नव्हता. वाचनाचा मला नाद होता. हातीं येईल तें पुस्तक मी अधाशीपणानें वाचीत असें. सुचलेल्या चालीवर कांहीं तरी गुणगुणण्याची मला संवय होती. केव्हां केव्हां कांहीं ओळी मी कागदावर लिहूनहि ठेवीत असें. पण त्या कुणालाहि दाखविण्याचा मला धीर होत नसे. लोक चेष्टा करतील याची भीति वाटे. १९१७-१८ च्या सुमारास लिहिलेल्या माझ्या पहिल्या कवितेच्या पहिल्या दोन ओळी अजून मला आठवतात :

‘हे स्वदेशा, मायदेशा किति वर्णू थोरवी,
तुझें जुनें तें वैभव जेव्हां सर्व जगा मुलवी.’

अशी सुरुवात करून पुढें हिमालय, ताजमहाल वगैरे भारतीय वैभवाच्या गोष्टींचा उल्लेख केला होता. १९२० सालीं लोकमान्य टिळक वारले तेव्हां मला वाटतें मी शाळेंत पांचव्या इयत्तेंत होतों. त्यावेळीं भावनेच्या आवेगांत लोकमान्यांच्या मृत्यूवर शेंपन्नास ओळींची एक लांबलचक कविता मी लिहिली. त्या कवितेची चाल, अर्थात् कुठल्याहि नव्या कवीच्या साहाय्याला वाटेला त्यावेळेला धांवून येणारी ‘चंद्रकांत राजाची कन्या’ ही होती. मोठा धीर करून मी ती कविता शिक्षकांना दाखवली. त्यांना ती आवडली. त्यांनी ती सायकलो-स्टाईलवर छापून लोकमान्यांच्या निधनानिमित्त शाळेंत झालेल्या दुखवट्याच्या सभेंत वाटली. लेखनकलेंतले माझे हे पहिले प्रयत्न, किंवा लेखनकलेनें माझ्यावर केलेले हे पहिले प्रयोग म्हणा—हे प्रयत्न किती पोरकट होते आणि कुठेंहि प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीचे कसे नव्हते, हें या कविता कानांवर पडल्याबरोबर कुणाच्याहि ध्यानांत आल्याशिवाय राहाणार नाहीं. या आणि यानंतर लिहिलेल्या माझ्या पुष्कळ कविता कुठेंच प्रसिद्ध झालेल्या नाहींत—प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीच्याच त्या नाहींत. पण ‘चांदरातीत’ प्रसिद्ध झालेल्या आणि ज्यांनीं कवि म्हणून माझे नांव केले त्याहि कविता प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीच्या आहेत किंवा नाहींत, याबद्दल मी त्या लिहिल्या तेव्हां साशंकच होतों. त्या कविता लिहून झाल्यावर चारपांच वर्षे तशाच माझ्या वहींत पडून होत्या. कॉलेजांतले सहाध्यायी के. नारायण काळे यांनीं त्या एकदां वाचल्या. त्यांच्यामुळें ‘आंधळ्याची शाळा’ कर्ते श्री. वर्तक, नाट्यछटाकार दिवाकर, अण्णासाहेब कारखानीस, ‘रत्नाकर’ चे संपादक श्री. गोखले वगैरे जाणत्या लोकांच्या नजरेला त्या पडल्या आणि त्यांनीं त्या छापण्याच्या लायकीच्या आहेत

असें म्हटलें. तेव्हां पहिल्यांदा 'रत्नाकर' मासिकांत आणि नंतर 'चांदरात' या संग्रहांत त्या छापल्या गेल्या. 'चांदराती'च्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेंत मीं हेंच लिहिलें. तिथें मी म्हटलें, या कविता ज्या वयांत नि ज्या काळांत लिहिल्या तेव्हां साहित्यक्षेत्रांत मी अजिबात अप्रसिद्ध होतो, या कविता कुणी कधीं प्रसिद्ध करील याची मला कल्पना नव्हती. संगीताची मला कांहीं माहिती नव्हती आणि अजूनहि नाही. गणवृत्तांचेंहि मला विशेष कांहीं कळत नव्हतें. चांगल्या कविता वाचून वाचून ज्या कांहीं चाली डोक्यांत घोळत त्या अनावर झालेल्या भावना व्यक्त करण्याकरितां मीं वापरल्या.

हें झालें कवितासंबंधीं. नंतर मी लघुनिबंध लिहूं लागलों. माझे पहिले लघुनिबंध प्रभाकरपंत कोल्हटकरांच्या 'संजीवनी' साप्ताहिकांत प्रसिद्ध झाले आणि त्यांचा बराच बोलबालाहि झाला. कुणाला खरें वाटो अगर न वाटो, लघुनिबंध म्हणून मी ते मुळींच लिहिले नाहीत. लिंडू, गाडिनर वगैरेंचे लघुनिबंध मी वाचलेले होते, पण त्यांच्यासारखे लघुनिबंध लिहावे या ईर्ष्येनें, पुढें 'पिकलीं पानें' या नांवानें १९३४ सालीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालेले 'संजीवनी'तले लेख मी लिहिले नव्हते. 'चांदराती'ची पहिली आवृत्ति प्रभाकरपंत कोल्हटकरांनीं मोठ्या हौसेनें प्रसिद्ध केली होती. त्यांनीं 'संजीवनी' साप्ताहिक काढलें तेव्हां त्यांत मी कांहीं तरी नियमानें लिहावें असा आग्रह त्यांनीं मला केला. कविता मी लिहिल्या होत्या, पण गद्य मला लिहितां येईल किंवा काय याबद्दल माझी मुळींच खात्री नव्हती. मी नाहीं नाहीं म्हणत होतो. कोल्हटकरांनीं मला दरडावून सांगितलें, 'तुमच्यासाठीं शेवटच्या कव्हराचें आंतलें एक पान मी राखून ठेवलेंय. त्यांत दर आठवड्याला एक पानभर मजकूर तुम्ही दिलाच पाहिजे. काय वाटेल तें लिहा. मात्र एका पानापेक्षां अधिक मजकूर मुळींच चालणार नाही. कारण कव्हराच्या बाहेरच्या बाजूला जाहिराती असतात. तिथें वाढलेला मजकूर देतां येणार नाही. काय लिहावें म्हणून मी कित्येक दिवस डोकें खाजवीत होतो. वाचनालयांत मी इंग्रजी साप्ताहिकें वाचीत असें. त्यांपैकीं लंडनच्या एका साप्ताहिकांत प्रख्यात विनोदी लेखक जी. के. चेस्टर्टन दर आठवड्याला एक पान नियमानें लिहीत असे. त्या पानाला दुसरें कांहीं नांवच नव्हतें. 'चेस्टर्टन पेज' हेंच त्या पानाचें नांव असे. त्या आठवड्यांत जें कांहीं सुचलें त्यावर चेस्टर्टन हवें तें लिही. आपणहि 'संजीवनी'च्या त्या एका पानावर त्या त्या आठवड्यांत जें कांहीं सुचेल तें लिहून टाकावें असें मीं ठरवलें. 'पिकलीं पानां'तल्या पहिल्या पहिल्या कांहीं लेखांची नांवांच याची

चांगली साक्ष देतात. 'बुद्धीला पटतं, पण मनाला कससंच वाटतं,' 'दुसऱ्यांच्या डोळ्यांनी पाहण्याची संवय,' 'आत्मप्रतीति' 'आंतले आवाज,' आणि 'अंतःकरण प्रवृत्ति' वगैरे वगैरे. आपण लघुनिबंध लिहितो आहोत याची मला मुळीच कल्पना नव्हती. एका पानापेक्षा अधिक लिहायचेंच नव्हतें. त्यामुळें ते लेख लघु होते इतकेंच. 'पिकलीं पाने' या नांवानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करतांना वृत्तपत्रांतल्या जाहिरातीत या पुस्तकाचें वर्णन काय द्यावें, म्हणून प्रकाशकांनीं मला विचारलें तेव्हां 'लघुनिबंध' हा शब्दहि मला आठवला नाही. या पुस्तकाचें वर्णन 'लघुलेखसंग्रह' असें करा असें त्यांना सांगितल्याचें मला पक्कें आठवतें. पुढें परीक्षणकर्त्यांनीं त्या लेखांना लघुनिबंध म्हटलें, तेव्हां मीहि त्यांना 'लघुनिबंध' म्हणायला लागलों !

मी कविता लिहीत होतो, त्याच काळांत, म्हणजे १९२४-२५ च्या सुमारास कांहीं लघुकथाहि मी लिहिल्या होत्या. त्याहि प्रसिद्ध करण्याच्या लायकीच्या आहेत किंवा काय याबद्दल मी साशंक होतो. माझ्या कविता पहिल्यांदा उजेडांत आणणाऱ्या 'रत्नाकर' मासिकानेंच पांचसहा वर्षे पडून राहिलेल्या या कथांपैकी एक 'काळेकुट्ट ढग' नांवाची कथा १९३१ च्या सुमारास प्रसिद्ध केल्याचें आठवतें. त्यानंतर मी पुष्कळ कथा लिहिल्या. त्यांपैकी कांहीं निवडक कथांचा संग्रह 'जागत्या छया' या नांवानें १९३६ सालीं म्हणजे 'पिकलीं पाने' या लघुनिबंधसंग्रहानंतर दोन वर्षांनीं प्रसिद्ध झाला. पण, त्या संग्रहांत 'काळेकुट्ट ढग,' 'रक्ताची खून,' वगैरे दहावारा वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या कथा अगदींच पोरकट म्हणून मी घेतल्या नाहींत. १९३६ सालच्या 'जागत्या छया'तल्या गोष्टी जीवनदर्शी आणि परिपक्व बुद्धीच्या लेखकानें लिहिलेल्या असें मला वाटत होतें. पुढें १९४० सालीं बऱ्याचशा अनुवादित आणि कांहीं स्वतंत्र अशा गोष्टींचा 'मोरपिसें' नांवाचा एक संग्रह मी प्रसिद्ध केला. त्यांत 'जागत्या छया'मध्ये न घातलेल्या पंधरा वर्षांपूर्वीच्या दौनतीन गोष्टी मीं सुद्धा घातल्या. 'मोरपिसां'च्या प्रस्तावनेंत मी लिहिलें, " 'रक्ताची खून,' 'पत्र,' वगैरे गोष्टी लिहिणारा पंधरा वर्षांपूर्वीचा काणेकर आणि 'पटाणाचें हृदय,' 'प्रेमाचा मोसम,' वगैरे गोष्टी लिहिणारा अलीकडचा काणेकर या दोन अजिबात भिन्न व्यक्तींची तुलना करून वाचकांना स्वतःची चांगलीच करमणूक करून घेतां येईल. "

विशी एकविशीच्या पोरवयांत आपण लघुकथालेखनांत जें करीत होतो त्यापेक्षां कांहीं तरी वेगळें आणि अधिक चांगलें आपण आतां तिसरी बत्तिशीत करतो आहोत असें मला त्यावेळीं वाटत होतें. त्या प्रस्तावनेंत मी म्हटलेंच,..."त्या

काणेकराची आणि या काणेकराची अशी ही तुलना करण्यांत मला स्वतःला सुद्धा खूपच मजा वाटते. तरुण, नवथर लेखक कल्पनासृष्टीलाच वास्तव जीवन समजत असतो. सादर्यांतच त्याला सत्य दिसत असते. अनुभवानें तो हळू हळू जीवनांतल्या सत्याकडे वळू लागतो, आणि त्याला सत्यांतच सौंदर्य दिसू लागते. कल्पनावाद म्हणजे सौंदर्यांत सत्य पहाणें, आणि वास्तववाद किंवा जीवनवाद म्हणजे सत्यांत सौंदर्य पहाणें. काणेकर नांवाच्या लेखकानें गेल्या पंधरा वर्षांत कल्पनावादाकडून जीवनवादाकडे जो रडत, पडत, रखडत प्रवास केला त्याचें सिंहावलोकन करणें मोठें गंमतीचें आहे खास.

भाषाविलास आणि भावनाभास हें आमचें त्या नवशिक्ष्या अवस्थेंतलें भांडवल. त्यावेळच्या आमच्या नायिकांच्या माना गोऱ्यापान, त्यावर भरदार टपोऱ्या मोत्यांच्या माळा, आमचे नायक धीरोदात्त, विलायतेला जाऊन आलेले, पेडर रोडवरच्या बंगल्यांत गाद्यांवर लोळणारे, विलक्षण योगायोगानें त्यांच्या आणि त्या लुसलुशीत नायिकांच्या गांठीभेटी.

तारुण्योन्मादांत थरारून टाकणाऱ्या ज्या कल्पना आमच्या डोक्यांत घासल्या त्या कल्पना म्हणजेच दैनंदिन घडणारें जीवन असं आम्हांला वाटे. आगगाडीच्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत एखादी लावण्यवती आपणाला भेटावी आणि तिनें आपणांवर प्रेम करावें ही आमच्या मनांतली जळती इच्छा, आमचें दिवास्वप्न. आणि मग तसें खरोखरच घडलें आणि नायकाला ती सुंदर नायिका भेटून दोघांचें लग्न झालें हें आमचें वाङ्मय. इच्छापूर्ति,—जीवनाचें दर्शन नव्हे. कांहीं लेखक जन्मभर हेंच करीत असतात; कांहीं तारुण्यांतील थोडीं वर्षे उलटल्यावर या अवस्थेंतून बाहेर पडतात, निदान बाहेर पडण्याचा प्रयत्न तरी करतात. 'रक्ताची खूण' या गोष्टींतली गोरीपान धनिक कन्या नीरा हिचे उष्ण निःश्वास आणि तिच्या प्रभाकराचे कढत अश्रू असल्या गोष्टी जीवनांत क्वचितच घडतात. मात्र 'प्रेमाचा मोसम' या गोष्टींतील दुसरा कुणी जवळ नसतांना आपल्यापेक्षां लहान वयाच्या तरुण मास्तरावर प्रेम करणारी आणि लग्नाचें वचन देणारी मास्तराण सुमति आणि विलायतेहून शिकून आलेला मोठ्या पगाराचा गंगाधर सांपडल्याबरोबर दिनकरमास्तराला शांतपणें सोडून देऊन गंगाधराचा स्वीकार करण्यांत तिनें दाखविलेली व्यवहारी, हिशेबी दृष्टि या गोष्टी जीवनांत नेहमींच अनुभवाला येणाऱ्या आहेत. दुसरींत जीवन आहे..."

१९४० सालीं लिहिलेल्या या माझ्या प्रस्तावनेंत माझ्याच एका जुन्या गोष्टीची त्यावेळच्या माझ्या एका नव्या गोष्टीशीं तुलना करून ती जुनी गोष्ट, मोठा

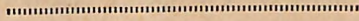
परिपक्वपणाचा आव आणून मी पोरकट ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आतां सोळा वर्षांनीं हा आवसुद्धां मला पोरकटच वाटतो.

रेडिओवरून ध्वनिक्षेपित करण्याकरतां म्हणून कांहीं वर्षांपूर्वीं मीं एक लघुकथा लिहायला घेतली तेव्हांचा अनुभव सांगण्यासारखा आहे. आम्ही लेखक नेहमीं म्हणतो, कीं आम्ही आमच्या गोष्टी किंवा कविता केवळ आत्मप्रकटीकरणाकरतां लिहितो, कुणी ऐकणार आहे हें मनांत आणून आम्ही मुळींच लिहित नाहीं. या म्हणण्यांत वरेंचसें सत्य आहे, पण तें सर्वस्वीं खरें नाहीं. जाणूनबुजून दुसऱ्याला कांहीं सांगण्याकरतां किंवा निवेदनासाठीं आम्ही लिहित नसलों, आमच्या लेखनांत आत्मप्रकटीकरण असतें हें खरें असलें तरी कुणी तरी वाचणार आहे या गोष्टीचा न कळत आमच्या लिहिण्यावर निश्चितपणें परिणाम होत असतो असें मला वाटतें. आपण गोष्ट सांगणार आहोंत आणि ती लोक ऐकणार आहेत, प्रत्येक वाचक स्वस्थपणें ती वाचणार नाहीं या जाणिवेमुळें रेडिओसाठीं लघुकथा लिहितांना नेहमींच्या लघुकथेंत जीं वर्णनें द्यावीशीं वाटतात किंवा जे संवाद घालवेसे वाटतात ते या कथेंत घालवेसे मला वाटेनात. ऐकणाराला तें कसेसेंच वाटेले, असें मला वाटूं लागलें. आपोआपच त्या कथेची रचना वेगळी झाली.

माझ्या हातून लिहिल्या गेलेल्या कांहीं वाङ्मयप्रकारांबद्दल मला काय वाटतें तें सांगण्याचा मीं प्रयत्न केला आहे. त्याला तुम्ही लेखनकलेंतले माझे प्रयोग म्हणा किंवा प्रयत्न म्हणा.

मी

कसे लिहितों ?

(१) लेखाचा विषय सुचतांच मी लेखन
सुरू करू शकत नाहीं. लेखांच्या आदि,

मध्य, अंताचा स्वच्छ आराखडा मनांत उभा राहीपर्यंत कागदाला लेखणी लावणेच मला शक्य होत नाहीं. एकदां लिहिलेला लेख पुन्हां लिहून काढण्याचा मला अतिशय आळस असल्यामुळे तर सर्व कांहीं मनांत व्यवस्थित जमण्याकरतां मला फार त्रास करून घ्यावा लागतो. इथें प्रख्यात इटालियन तत्त्ववेत्ता आणि सौंदर्यशास्त्रज्ञ क्रोचे याच्या एका सिद्धांताची मला आठवण होते. चित्राची, गोष्टीची किंवा कवितेची म्हणा, संपूर्ण कल्पना कलावंताच्या मनांत उभी राहिली कीं, ती कलाकृति पुरी झाली, असें कुठें तरी क्रोचेनें म्हटल्याचें मला आठवतें. पुढें मग रंग, कुंचला, कागद घेऊन तें चित्र रंगवून काढणें किंवा कागदपेन्सिल घेऊन कथा-कविता लिहून काढणें ही केवळ हमाली किंवा यांत्रिक खटपट आहे. अर्थात् क्रोचेच्या या मताचा फायदा घेऊन जगांत कुणालाही कलावंत म्हणून, चित्रकार, कवि, कादंबरीकार, शिल्पकार, म्हणून मिरवतां येईल. चित्र, कविता, कादंबरी किंवा शिल्पकृति, माझ्या मनांत पुरी झाली आहे म्हणून त्यानें सांगावें कीं झालें !

(२) लिहिण्याची माझी आवडती वेळ सकाळीं उठल्यानंतर चहापाणी झाल्यापासून तों दुपारीं बारा एक वाजतां जेवणाची वेळ होईपर्यंतची.

(३) गोष्ट, कविता, लघुनिबंध लिहावयास एकान्त लागतो. वर्तमानपत्राचें लिखाण शेंकडों लोकांची वर्दळ आणि छापखान्याच्या यंत्रांचा गडगडाट चालू असतांही करतां येतें. मात्र गोष्टी किंवा निबंध पत्राच्या कचेरींत बसून आजूबाजूला गडबड, ये जा चालू असतांना लिहिलेल्या नाहीतच असें नाहीं. मनांत आराखडा पुरा झालेला असतांना निश्चयपूर्वक अशा गडबडीतही कांहीं निबंध

व गोष्टी लिहिल्या आहेत. आवडल्या वेळेसंबंधी म्हणा किंवा एकान्तासंबंधी म्हणा, मनाला लावावे तसे वळण लागते असे मला वाटते. उगाच त्याचा वाऊ करण्यांत अर्थ नाही. स्वतःपासून व इतरांपासून आपला आळस लपविण्याकरतां आम्ही लेखक मंडळी कांहीं तरी निमित्त शोधीत असतो इतकेंच.

(४) सुपारी, सिगरेट किंवा चहासारख्या बाह्य साधनांची लिहितांना आवश्यकता वाटत नाही. इथेही निश्चयपूर्वक वागावयाला हवे. नाहीतर आळसाला आणखी एक निमित्त तयार होते. सुपारी नाही, सिगरेट नाही,—आतां कसे लिहून होणार? अशी कांहीं संवय मला नाही, हें मी माझे सुदैव समजतो.

(५) लेख लिहून झाल्यावर एखादा रसिक मित्र अनायासे भेटल्यास त्याला वाचून दाखवितो. मात्र लेख लिहिण्यापूर्वी किंवा लिहीत असतां त्याची चर्चा करणे किंवा त्यावर कुणाचीं मते घेणे मला मुळींच आवडत नाही.

(६) एका बाजूला कोरे असलेले कसलेहि कागद मला चालतात. भरपूर कागद पेन्सिली आणि रबर जवळ आहेत याची खात्री करूनच लिहावयाला सुरुवात करतो. बहुधा पेन्सिलीनेच लिहिणे आवडते. रबराने पुसून टाकतां येते, शाईचे डाग पडण्याची धास्ती नाही, वगैरे कारणांमुळे पेन्सिलीने लिहिणे आवडते. लिहिणे सुरू केल्यावर कागदच संपले, डागच पडला, असे कांहीं तरी व्यत्यय नकोत, एवढाच हेतु.

माझी

वाचनाची तऱ्हा

‘मी पुस्तक कसं वाचतो’ या विषयावर संपादकांनी मला लेख लिहायला सांगितलं आहे, असं माझ्या एका मित्राला मी म्हणालों, तेव्हां चटकन् तो म्हणाला, “वा ! फारच सोपा विषय आहे. एका वाक्यांत तुला लेख लिहून देतां येईल. पुस्तक हातांत घेतों, उघडतो आणि डोळे उघडून वाचायला सुरुवात करतो, असं लिही कीं झालं !” गंमत म्हणून हें उत्तर ठीक आहे, पण एखादा माणूस विचारपूर्वक हा प्रश्न विचारतो तेव्हां त्याला असं उत्तर देऊन वाटेला लावणं म्हणजे शुद्ध शिष्टपणाच आहे. जणू काय इतर लोक पुस्तक हातांत न घेतां उघडल्याशिवाय डोळे मिटून वाचतात ! पुस्तक कसं वाचतां, असं कुणी विचारतो तेव्हां पुस्तक वाचतांना टिप्पणं करतां का, पुस्तकावर कांहीं खुणा करतां का, कीं पहिल्यापासून शेवटपर्यंत केवळ वाचून टाकतां, विशिष्ट पुस्तक विशिष्ट पद्धतीनें वाचतां का, पुस्तकं आणि नियतकालिकं वाचण्याच्या पद्धतींत कांहीं फरक आहे का, वगैरे वगैरे प्रकारची माहिती विचारणाराला पाहिजे असते हें उघड आहे.

या दृष्टीनें या प्रश्नाचा मी विचार करतो तेव्हां लहानपणीं वाचायला येजं लागलं तेव्हांपासूनच्या नाना प्रकारच्या आठवणी मनांत गर्दी करतात. अधाशा-सारखा मिळेल तें मी वाचीत असें हें सांगण्यांत स्वतःची मी कांहीं प्रौढी मिरवतो आहे असं मला वाटत नाही. पुष्कळच मुलांना हा नाद असतो. अभ्यासाखेरीज इतर पुस्तकं किंवा वर्तमानपत्रं वाचीत बसलों तर घरांतल्या मोठ्या माणसांकडून मला रागावून घ्यावं लागत असे, किंवा प्रसंगीं धपाटेहि मिळत असत. म्हणूनच मला वाटतं,—चोरून कोणतीहि गोष्ट करण्याची मजा औरच असल्यामुळे,—छापलेलं कांहींहि वाचण्याचा मी सपाटा लावला. हें सांगायचं कारण इतकंच कीं मोठ्या माणसांकडून काय वाचावं किंवा कसं वाचावं याचं

कांहींच मार्गदर्शन न झाल्यामुळे माझ्या वाचनांत पद्धत अशी कांहीं येऊंच शकली नाही. त्यामुळे तोटा झाला कीं फायदा झाला हा प्रश्न वेगळा. मला वाटतं, फायदाच झाला. 'गुलब्रकावली' हातीं पडो, कीं 'अरबी भाषेंतल्या सुरस आणि चमत्कारिक गोष्टी,' हातीं येवोत, कीं 'रागिणी' मिळो, कांहींहि वाचण्यांत मला आनंदच होत असे. पहिलं महायुद्ध चालू असतां मी शाळकरी विद्यार्थीच होतो, तरी पण युद्धासंबंधीं 'केसरी'त किंवा 'चित्रमय जगत्'मध्ये येणारे लेख वाचतांना मला मोठी मजा वाटे. त्यांतलं मला विशेष कांहीं समजे असं मला सुळींच वाटत नाही, पण वाचायला मजा वाटे खरी. भारतीय संस्कृतीच्या श्रेष्ठे-संबंधीं मला वाटतं 'चित्रमय जगत्'मध्ये त्या वेळीं एक लेखमाला येत होती. निरनिराळ्या शास्त्रीय शोधांसंबंधींहि खूप मोठेमोठे लेख त्या काळीं मासिकांतून येत असत. जर्मन विद्वानांनीं केलेलं वेदांचं संशोधन वाचतांना मला जितकी मौज वाटे, तितकीच वनस्पतींना जीव असतो, त्यांना हृदय असतं, त्यांना दुःख होतं, इत्यादि जगदीशचंद्र बोसांच्या वनस्पतिशास्त्रांतल्या शोधांचीं वर्णनं वाचतांना मला वाटे. अमुकच वाचावं, तमुकच वाचूं नये, अशा हुकमतींत माझं वाचन झालं असतं तर मला वाटतं, माझं मन संकुचित राहिलं असतं, माझी वाङ्मयीन पचनशक्ति दुबळी झाली असती. मिळेल तें वाचीत गेल्यामुळे माझं मन विशाल झालं आणि माझी वाङ्मयीन दृष्टि व्यापक झाली, असा माझा समज आहे. कदाचित् हा समज चुकीचा असेल. एक ना धड, भाराभर चिंध्या, असाहि प्रकार झाला असेल.

पुढें कॉलेजमध्ये गेलों त्या सुमारास कुठं तरी वाचलं कीं जगांत थोरथोर ग्रंथ इतके आहेत कीं, ते वाचायला पन्नास जन्म पुरणार नाहीत. तेव्हां माणसानं उगाच कांहींतरी वाचूं नये, थोरथोर ग्रंथच वाचावे, त्याचप्रमाणें वाचतांना आपणाला आवडलेल्या भागांचे उतारे घ्यावे, टिप्पणं करावीं, वगैरे वगैरे. कुणी सांगितलं म्हणून नव्हे तर मला तें पटलं म्हणून, उत्तमोत्तम ग्रंथकारांचीं निवडक पुस्तकं अगदीं पद्धतशीरपणें वाचण्याचा मीं प्रयत्न सुरू केला. या प्रयत्नांत मी अगदीं जेरीला आलों. टिप्पणं घ्यायचीं आहेत, डिक्शनरी पहायची आहे इत्यादि इत्यादि दडपणाखालीं मन असं कांहीं भारावून जायचं कीं नको तें वाचन असं व्हायचं! थोड्याच दिवसांत टिप्पणं घ्यायचं आणि डिक्शनरी पाह्यचं मीं सोडून दिलं, आणि सरळ वाचायला लागलों. मात्र या प्रयत्नांचा एक चांगला परिणाम झाला. टॉल्स्टॉय, हार्डी, थॅकरे, इलियट्, डिक्सन वगैरे पहिल्या प्रतीचेच कादंबरीकार मी वाचूं लागलों. फाल्तु कादंबऱ्या किंवा गोष्टी वाचायचं मीं सोडून दिलं. डिक्शनरी पाह्यचं किंवा टिप्पणं घ्यायचं आळसानें मीं सोडून

दिलं, पण मनाला ती गोष्ट लागून राहल्यामुळे आणखी एक फायदा झाला. वाचतांना डिकशनरी पहात नसें, पण अडलेला कठीण शब्द लक्षांत ठेवायचा आणि मग वाचून झाल्यावर केव्हांतरी डिकशनरी पाह्यची अशी संवय मी केल्यामुळे कठीणकठीण इंग्रजी शब्द माझ्या उत्तम स्मरणांत राहू लागले आणि माझी स्मरणशक्ति चांगलीच तयार झाली. आपण टिप्पण घेत नाहीं, पण पुस्तकांतलं महत्वाचं सर्व आपल्या लक्षांत राह्यलं पाहिजे, हीहि मनाला एक चुटपूट असल्यामुळे मी इतक्या एकाग्रतेनें वाचू लागलों कीं वाचलेल्या पुस्तकांतले महत्वाचे भाग अजूनहि मला चांगले आठवतात. आपण आळशी आहोंत या जाणीवेचाहि थोडावहुत फायदा होतो तो असा. आपणाला ज्ञान वाढवायचं आहे, आपली भाषाशैली सुधारायची आहे असं कांहीं तरी दडपण मनावर ठेवून वाचन केल्यानें, पुस्तकांतलं सारं स्वारस्य निघून जातं असं मला वाटतं. भाषा सुधारत नाही ती नाहीच. नुसती शब्दरचना किंवा वाक्प्रचार लक्षांत ठेवण्याचा प्रयत्न करून भाषा मुळींच सुधारत नाही. ओढूनताणून चंद्रबळ आणलेली कृत्रिम भाषाशैली तयार होते. चांगल्या लेखकाचं पुस्तक समरसतेनें वाचलं कीं आपण एक जिवंत अनुभव घेतों, आणि मग तसा कांहीं अनुभव आपणाला आला कीं तितक्या चांगल्या भाषेंत आपण तो व्यक्त करूं शकतों. तेव्हां कसलंहि दडपण मनावर न ठेवातं, उत्तमोत्तम पुस्तकं त्यांत काय आहे तें अनुभवण्याच्या आनंदाकरतां वाचावीं हेंच उत्तम.

खरोखर तल्लीन होऊन आपण एखादं पुस्तक वाचतों तेव्हां आपल्या मनावर त्याचा केवढा परिणाम झालेला असतो, याचं एक मजेदार उदाहरण मला आठवतं. हार्डीची 'टेस्' ही कादंबरी वाचतांना मी अगदीं स्वतःला विसरून गेलों होतों. कांहीं दिवसांनीं मी रस्त्यावरून जात असतां एक सुंदर कॅलेंडर एका दुकानांत माझ्या दृष्टीला पडलं. संध्याकाळचा सोनेरी सूर्यप्रकाश पडला आहे, आणि एका गवताच्या गंजीला टेकून एक इंग्लिश खेडवळ मुलगी उभी आहे, असं तें चित्र होतं. हार्डीची 'टेस्' अशीच दिसत असली पाहिजे, असं मला वाटलं आणि मी तें कॅलेंडर विकत घेऊन माझ्या खोलींत आणून लावलं. नंतर एकदां लायब्ररींत 'ग्रॅफिक्' किंवा 'स्फीयर' किंवा असलंच कुठलं तरी सुंदर आर्ट पेपरवर छापलेलं एक इंग्लिश नियतकालिक चाळीत असतां, हार्डीच्या 'टेस्'चं नाटक करून 'हार्डी प्लेअर्स' नांवाच्या हार्डीच्या चहात्या कांहीं हौशी नटनटनींनीं तें कुठल्यातरी थिएटरांत दाखविल्याची माहिती माझ्या दृष्टीला पडली. त्यांत कांहीं चित्रहि दिलीं होतीं. टेस्चं काम करणाऱ्या नटीचं 'टेस्'च्या वेषांतलं

सुंदर चित्र त्यांत होतं. 'टेस्चं काम करायला हीच मुलगी योग्य आहे,' असं हार्डीनें सांगितल्यावरच त्या नटीची निवड करण्यांत आल्याचं त्या लेखांत सांगितलं होतं. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे माझ्या कॅलेंडरवरल्या चित्रांतल्या त्या मुलींत आणि नाटकांतल्या त्या 'टेस्'मध्ये कमालीचें साम्य होतें.

टिप्पणाप्रमाणेंच पुस्तकावर खुणा करण्याचाहि मला फार कंटाळा आहे. मात्र केवळ आळस हें याचें कारण नाही. माझ्या पुस्तकावर कसलाहि डाग पडूं नये, कांहीं कुठें ओरखडा उठूं नये असं मला फार वाटतं. फार काय, नव्या विकृत घेतलेल्या पुस्तकावर माझं नांवसुद्धां मी बहुधा घालीत नाहीं. पुस्तक वाचतांना तें वाटेल तसं दुमडून धरलं आहे, बोटांचे डाग पानापानांवर उठताहेत, असं वाचन करणाऱ्या एखाद्या माणसाच्या हातीं भिडेल्या बळी पडून पुस्तक देतांना माझा जीव कंटाशीं येतो. खरं बोलायचं म्हणजे कुणाच्याही हातीं पुस्तक देतांना मला असंच होतं, पण त्यांतल्या त्यांत पुस्तकप्रेमी म्हणून माहित असलेल्या मित्राला देतांना जरा कमी वाईट वाटतं. परीक्षेसाठीं म्हणून वाचलेलीं माझीं कांहीं पुस्तकंसुद्धां अगदीं दुकानांतून आतां आणलेलीं वाटण्याइतकीं कोरीं आणि स्वच्छ आहेत. टिप्पण करावंसं वाटलं तरीसुद्धां पुस्तकाचं पान चोपडींत लिहायचं आणि काय तें टिप्पण चोपडींत करायचं, असं मी करीत असं. अलीकडे तितका चोखंदळ मी राहिलों नाहीं. वयाबरोबर आळसही अधिक वाढला असावा, आणि मनही अधिक निगरगट्ट झालं असावं. परीक्षेसाठीं वाचायचं नसलं तरी विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठीं वाचतांना पुस्तकावरच आतां मी खुणा करूं लागलों आहें.

कांहीं मोटमोठे ग्रंथात ग्रंथ वाचले पाहिजेत असं तर वाटतं, पण वाचायला वेळ नसतो. केव्हां एक तास, दोन तास, थोडीं पहिलीं पानं चाळ, कांहीं मधलीं पहा, कांहीं शेवटचीं वाच, असं करून अगदीं मन लावून शक्य तितकं त्या ग्रंथाचं सार लक्षांत ठेवण्याचा मी प्रयत्न करतो, आणि तो ग्रंथ परत करतो. आपण त्या ग्रंथाला अन्याय करतो आहोंत, आणि हें करतो आहोंत हें कांहीं बरोबर नाहीं अशी रुखरुख इतके दिवस माझ्या मनाला लागे. कांहीं वर्षांपूर्वी कुठें तरी वाचलें कीं बरेच मोटमोठे विद्वानहि पुष्कळ वेळां असंच करतात आणि मुळींच न वाचण्यापेक्षां ही पद्धत बरी असं म्हणतात, तेव्हांपासून माझ्या मनाला ही रुखरुख जरा कमी वाटूं लागली !

हें सर्व वाचून कुणाच्याहि लक्षांत येईल कीं पुस्तकं वाचायची माझी पद्धत अशी कांहीं नाहींच.

मी

‘आम्ही’ होतो तेव्हां

वृत्तपत्रसृष्टीतले माझे कांहीं मनोरंजक अनुभव संपादकांनी मागितले तेव्हां डोकें खाजवून मी विचार करूं लागलों. गेलीं पंधरा वर्षे वृत्तपत्रसृष्टीशीं माझा निकटचा संबंध आला आहे हें खरें, पण सुद्धा सांगण्यासारखा असा कांहीं मोठा अनुभव मला आहे असं म्हणतां येणार नाही. या सृष्टींत वावरणाऱ्यांच्या अनुभवाला येणाऱ्या दोनचार मनोरंजक गंमती मलाहि अर्थात् सांगतां येतील. त्यांपैकीं कांहीं सांगतां.

अलीकडे बहुतेक मराठी पत्रांना मालकशाहीचे चटके बसत आहेत. ‘चित्रा’ साप्ताहिक मी आणि रांगणेकरांनी काढलें तेव्हां पहिल्यांदा मालकहि आम्हीच आणि नोकरहि आम्हीच होतो; पण चारसहा महिन्यांत भांडवलाची टंचाई निर्माण झाल्याबरोबर ‘चित्रा’ची लिमिटेड कंपनी करावी लागली. तसे लिमिटेड कंपनींत आम्ही डायरेक्टर असल्यामुळें एका अर्थी अंशतः मालकच होतो; पण श्री. लोटवाला यांचे शेअर्स आमच्यापेक्षां कितीतरी पटीनें अधिक असल्यामुळें शेवटीं सत्ता त्यांच्या हातीं जावी यांत आश्चर्य करण्यासारखें कांहींच नव्हतें. इथें त्यांच्या आणि आमच्या मतभेदांची कहाणी मला पुन्हा सांगावयाची नाही. कुठें तरी एकदां ती सांगून झालेली आहे. श्री. लोटवाला यांचे कांहीं चांगले गुणच मला इथें सांगावयाचे आहेत. सत्ता हातीं असल्यामुळें श्री. लोटवाला शेवटीं कांहींहि करीत असले तरी आम्हाला एक मोठें समाधान होतें. त्यांच्याशीं भांडतांना किंवा वादविवाद करतांना त्यांचें वय, संपत्ति, प्रतिष्ठा यांचा कांहींएक मुलाहिजा न ठेवतां तुम्ही त्यांना कितीहि शिव्या हांसडल्यात तरी त्या ते मुळींच मनाला लावून घेत नसत (या बाबतींत त्यांची शंभर टक्के लोकशाही वृत्ति होती!) त्यांच्या मालकीच्या गुजराती पत्राच्या एका संपादकाच्या खोलींत त्यांचा एक मुलगा—

तो आतां ह्यात नाही—एकदां गेला आणि कांहीं बडबड करूं लागला. सम्पादकांनं खाडकन् त्याच्या श्रीमुखांत भडकावून त्याला बाहेर जावयास सांगितलें. बापाकडे तो संपादकांविरुद्ध तक्रार घेऊन गेला. बापांनं सम्पादकाला, “फार चांगलं केलंस—आणखी एक ठेवून घ्यायची होतीस!” म्हणून शात्रासकी दिली!

माफी (अॅपॉलॉजी) आणि दिलिगिरी (रिग्रेट) यांतल्या सूक्ष्म फरकासंबंधी न्यायालयांत वाद करण्याचा एक प्रसंग आमच्यावर आला होता. सुदैवानें न्यायाधीशाला आमचें म्हणणें पटलें. जाणूनबुजून आपण एखाद्याला दुखावला किंवा त्याचा अपमान केला तर माफी मागण्याची पाळी येते. आपल्या नकळत, आपला हेतु नसतांना, चुकून आपल्याकडून कुणी दुखावला गेला किंवा त्याचा अपमान झाला तर दिलिगिरीवर भागावयाला हवें. दिलिगिरी व्यक्त करणाराचें मन आणि त्याची बाजू शुद्ध असते; माफी मागणाराचें तसें नसतें, हा या दोहोंमधला फरक आहे असें मला वाटतें.

काँग्रेसचे एके काळचे खजीनदार आणि प्रख्यात काँग्रेसभक्त शेट जमनालाल बजाज यांच्यावर अत्यंत गंभीर आरोप करणारा एका लेखकाचा एक लेख एकदां ‘चित्रां’त छापला गेला. त्या लेखकाचे लेख नेहमीं ‘चित्रां’त यायचे; तेव्हां आमच्या सहकाऱ्यानें तो छापून टाकला होता. संपादकाच्या नकळत हा प्रकार झाला होता. अंक दुसऱ्या दिवशीं हातीं आल्याबरोबर तो लेख माझ्या दृष्टीला पडला. लेख वाचतांच मी सर्दच झालों. काँग्रेस आणि जमनालालजींवर आम्ही खूप टीका करित होतो. पण ती राजकीय टीका होती. त्या टीकेनें प्रतिपक्षाला कितीहि राग आला तरी तो आमचें कांहीं वाईट करूं शकत नव्हता. पण जे आरोप आम्ही कधींहि सिद्ध करूं शकलों नसतो ते प्रतिपक्षावर करून त्याची बदनामी करणें असभ्यपणाचेंच नव्हे, तर स्वतःच्या गळ्याला स्वतःच फांस लावून त्याचीं टोकें प्रतिपक्षाच्या हातीं देण्यासारखें होतें. न कळत कां होईना, पण हा मूर्खपणा आमच्या हातून झाला होता. तेव्हां आपली चूक प्रांजळपणें कबूल करणें हें सभ्य गृहस्थ म्हणून आमचें कर्तव्य होतेंच, पण पुढें कांहीं खटला झाला तर आमची बाजू बळकट करण्याकरतां हि तें करणें आवश्यक होतें. ताबडतोब त्याच दिवशीं आम्ही श्री. जमनालालजींना एक पत्र लिहून हा प्रकार चुकून झाल्याचें कळविलें आणि त्यांचें या प्रकरणासंबंधींचें जें कांहीं म्हणणें असेल तें पुढल्या अंकांत छापण्याकरतां पाठविण्याची विनंति केली. तिसऱ्या दिवशीं त्यांच्या वकिलाची नोटीस आली आणि आमच्यावर फिर्यादहि दाखल झाली.

मात्र त्यांच्या नोटीशीनें किंवा ते खटला करणार म्हणून भिऊन नव्हे, तर त्यांची नोटीस मिळण्याआधीं एक दिवस आपणहून आम्ही आमची चूक कबूल करणारें पत्र धाडलें होतें ही गोष्ट पत्रावरच्या पोस्टाच्या शिक्क्यांनीं सिद्ध होण्यासारखी होती. तिचा आम्हाला फार उपयोग झाला. आम्ही दिलगिरी व्यक्त करायला तयार होतो, माफी मागायची आमची मुळींच तयारी नव्हती. पुष्कळ घासाघीस झाली, तारखा पडल्या; पण शेवटीं दिलगिरी पुरेशी आहे असें कोर्टालाहि पटलें आणि फिर्यादीनेंहि तेवढ्यावर भागवून घेतलें.

‘चित्रा’मध्ये एकदां कुठल्यातरी केशवधर्क तेल्याची जाहिरात आली होती. तिच्यांत “कु....(नांव)...(आडनांव)... हिला पडलेलें टक्कल साफ भरून आलें!” अशा प्रकारचा कांहींतरी मजकूर जाड टाईपांत होता. खालीं अर्थात् तेल्याचें नांव, गुण, किंमत, पत्ता वगैरेसंबंधींचा इतर मजकूर होता. ‘कु...’ हें एक काल्पनिक नांव जाहिरातदारांनीं दिलें होतें आणि आमचीहि अर्थात् तशीच कल्पना होती. पण जाहिरात प्रसिद्ध झाल्यावर दोनतीन दिवसांनीं आमच्यावर शिब्यांचा वर्षाव करणारें आणि एकाहून एक गंभीर धमक्या देणारें एका गृहस्थाचें पत्र आम्हाला आलें. दक्षिणेकडल्या कुठल्या तरी संस्थानांतला तो गृहस्थ होता आणि त्याच्या मुलीचें नांव तेंच होतें. त्याच्या मुलीला मुळींच टक्कल नव्हतें, चांगले भरदार केस होते. जाहिरातदारानें एक काल्पनिक नांव दिलें होतें, त्याला किंवा आम्हाला खरोखर या नांवाचें कुणी माणूस असेल अशी मुळींच कल्पना नव्हती, वगैरे वगैरे आम्ही त्या गृहस्थाला लिहिलें. कांहीं दिवसांनीं ती जाहिरात बंद झाली आणि त्या गृहस्थानेंहि कांहीं केलें नाहीं.

आपल्या मुलीची बदनामी झाली म्हणून नुकसानभरपाईची फिर्याद त्या गृहस्थाला आमच्यावर करतां आली असती. मुद्दाम केलेली सहेतुक बदनामी नव्हती हें सिद्ध झालें असतें तर फौजदारी खटला आणि दंड किंवा तुरुंगवास भोगावा लागला नसता; पण दिवाणी खटला होऊन नुकसानभरपाई आम्हाला द्यावी लागली असती.

या बदनामीच्या कायद्याची पुष्कळांना पुरेशी कल्पना नाहीं. जाणूनबुजून बदनामी केल्याचें सिद्ध झाल्यास फौजदारी आणि दिवाणी दोन्ही शिक्षा होतात. पण कथालेखक, नाटककार, कादंबरीकार, चित्रपटनिर्माते यांच्यापैकीं कुणी एखाद्यानें काल्पनिक नांवाचें एखादें दुर्गुणी पात्र रंगविलें आणि खरोखरच त्या नांवाचें, तसेंच दिसणारें व इतर बाबतींतहि बरेंचसें साम्य असलेलें एखादें माणूस निघालें, तर त्यांच्या ध्यानींमनीं कांहीं नसल्याचें सिद्ध झालें तरी योग्य

नुकसानभरपाई द्यावीच लागते. विडी ओढतांना बाजूला फेंकलेली काडी एखाद्याच्या घरावर पडून तें जळून खाक झालें, तर काडी फेकणाराचा आग लावण्याचा हेतु नसला तरी त्याच्या हातून ज्याचें नुकसान झालें त्याची भरपाई त्यानें केलीच पाहिजे. हेतु सिद्ध झाल्यास भरपाई देऊन आणि आणखी तुरुंगांत खडी फोडावी लागेल इतकेंच. “माँ व्हेर्दे” या चित्रपटांत चॅपलीननें बायका मारून विम्याचे पैसे मिळवणाऱ्या एका कारकुनाचें चित्र रंगविलें आहे. पॅरिस-मध्ये त्याच नांवाचा, त्याच वयाचा एक कारकून निघाल्याचें आणि कित्येक लाख फ्रँकची नुकसानभरपाई त्यानें चॅपलिनकडे मागितल्याची बातमी कुठें तरी वाचल्याचें आठवतें.

वृत्तपत्राच्या संपादकाला सर्वशक्तिमान् समजून म्हणा, किंवा कोणतें गाऱ्हाणें वर्तमानपत्रांतून मांडावयाचें आणि कोणतें मांडावयाचें नाहीं याची कांहींच कल्पना नसल्यामुळें म्हणा, कांहीं भावडे वाचक संपादकाला मजेदार पत्रें पाठवितात. एकदां एका मुलीनें अमक्या अमक्या तरुणानें मला विवाहाचें वचन देऊन फसविलें आहे आणि आतां तो दुसऱ्या एका मुलीबरोबर फिरतो; तेव्हां तुमच्या साप्ताहिकांत त्या दोघांची चांगली खरडपट्टी काढा असें लिहून त्या मुलाचें आणि दुसऱ्या मुलीचें नांव, गांव, पत्ता सर्व कांहीं कळविलें होतें !

असाच प्रकार माझ्या ओळखीच्या एका वृद्ध गृहस्थानेंहि केला होता. “कांहीं पाहुणे वर्षांतून तीनचार वेळां येतात आणि घरांत गोंधळ घालतात, काय करावें मला सुचत नाहीं. गांधी, स्टालिन, चर्चिल यांच्यासारख्या मोठमोठ्या लोकां-विरुद्ध तुम्ही इतकें कडक लिहितां. तेव्हां एकदां या पाहुण्यांविरुद्ध चांगलें सणसणीत लिहा म्हणजे तरी त्यांना कळेल,” अशी या गृहस्थानें विनंति केली होती !

नाटकें आणि मी

‘माझीं नाटकें’ असा विषय संपादकांनीं मला दिला होता. पण मी मुद्दामच विषयाचें नांव बदलून ‘नाटकें आणि मी’ असा मथळा या लेखाला दिला आहे; स्वतःला नाटककार म्हणवून घेणें मला बरोबर वाटत नाहीं. कारण माझे स्वतःचें असें एकही नाटक नाहीं. ‘घरकुल’, ‘निशिकांताची नवरी,’ ‘फांस,’ आणि ‘पतंगाची दोरी,’ हीं चारही नाटकें श्रेष्ठ युरोपियन नाटककारांच्या कृतींचीं मराठी रूपांतरे आहेत. कांहीं एकांकिका मी लिहिल्या आहेत आणि रेडिओवर किंवा क्वचित्प्रसंगीं रंगभूमीवरही त्यांचे प्रयोग झाले आहेत. त्यांच्यासंबंधीं फारसें लिहिण्यासारखें कांहीं आहे, असें मला वाटत नाहीं.

माझीं स्वतःचीं अशीं नाटकें नसलीं तरी मी केलेलीं जीं रूपांतरे रंगभूमीवर आलीं त्यांच्यासंबंधीं कांहीं आठवणी अर्थात् सांगतां येतील. नाटकें पहाण्याची मला लहानपणापासून आवड होती; पण नाटकें आणि रंगभूमि यांच्याबद्दल खरी आवड आणि उत्साह माझ्यांत निर्माण केला माझे मित्र ‘आंधळ्यांची शाळा’-कतें कै. श्री. वि. वर्तक यांनीं. पंचवीस सव्वीस वर्षापूर्वीं मी कॉलेजांत असतांना वर्तकांची आणि माझी ओळख झाली. मी आणि माझे मित्र के. नारायण काळे कॉलेजांत एका वर्गांत होतों. वर्तक आमच्यापेक्षां वयानें खूपच ज्येष्ठ होते; पण ते आणि काळे एकाच खोलींत रहात असल्यामुळें त्यांच्याशीं माझा संबंध आला. इन्सेनच्या एका नाटकाचें ‘तक्षशिला’ हें रूपांतर वर्तकांनीं त्यावेळेला केलेलें होतें, आणि ‘केशवसुता’च्या काव्यावरला आपला ‘तुतारीचे पडसाद’ हा प्रबंध ते लिहित होते. रंगभूमि आणि विशेषतः इन्सेन आणि शॉ यांचीं नाटकें, यांच्याबद्दलच्या वर्तकांच्या उत्साहाला पारावार नव्हता. त्या काळांत वर्तकांशीं कुणाचा संबंध आला आणि नाट्यकलेबद्दल त्यांच्यांत थोडाबहुत

तरी उत्साह निर्माण झाला नाही, हें शक्यच नव्हतें. आम्ही तर नाटकांचे शोकीन होतो. एम्पायर हॉटेल या गिरगांवांतल्या एका खाणावळींत वर्तक आणि काळे जेवायला जात असत. मीही तिथें त्यांच्याबरोबर पुष्कळ वेळां जात असें. बाहेरगांवाचा कुणीसा एक तंत्राखूचा व्यापारी तिथें आम्ही असतांना एकदां जेवायला आला होता. इन्सेन, शॉचें नांव त्यानें जन्मांत ऐकलें असणें शक्य नाही. जेवतांजेवतां वर्तक आपल्या नेहेमींच्या वक्तृत्वपूर्ण आवाजांत इन्सेनच्या कुठल्याशा नाटकाची तारीफ आमच्याकडे करित होते. ती ऐकून तो तंत्राखूचा व्यापारी इतका खूष झाला कीं, 'तुमचा कोण तो सेन-त्याचं एखादं नाटक मला मराठींत सांगाल का, मी दुपारीं तुमच्या घरीं येतो!' म्हणून वर्तकांना सांगूं लागला. वर्तकांनीं दुपारीं त्याला घरीं नेऊन आपलें 'तक्षशिला' नाटक सबंध वाचून दाखविलें !

इन्सेन, शॉच्या नाटकांबद्दल वर्तकांनीं निर्माण केलेल्या या उत्साहामुळेच त्या काळांत इन्सेनचीं बरीचशीं नाटके मी वाचून काढलीं. १९२७ सालीं मी बी. ए. च्या परीक्षेला बसलों आणि परीक्षेच्या निकालाला दोनतीन महिन्यांचा अवकाश होता. तेव्हां सहज गंमतीनें इन्सेनचें 'ए डॉल्स हाऊस' हें नाटक मी मराठींत करायला घेतलें. मला वाटतें, पंधरावीस दिवसांत मी तो अनुवाद पुरा केला. त्यापूर्वीं मी बऱ्याचशा कविता लिहिलेल्या होत्या; पण गद्य जवळजवळ मुळींच लिहिलें नव्हतें म्हटलें तरी चालेल. १९४१ सालीं मुंबईतल्या नाट्यमहोत्सवाच्या वेळीं 'घरकुल' रंगभूमीवर आलें आणि पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें तेव्हां पुस्तकाचें परीक्षण करतांना बऱ्याच अधिकारी टीकाकारांनीं नाटकाची भाषा तितकीशी सफाईदार नाही अशी टीका केली. ती टीका अगदीं यथायोग्य आहे, असें मला वाटतें. तेराचौदा वर्षांनीं नाटक प्रसिद्ध होण्याची वेळ आली तेव्हां त्यांत मूलभूत कांहीं सुधारणा करणें शक्य नसलें तरी भाषेची सफासफाई करणें मला खात्रीनें शक्य होतें. नाटकाच्या तालमी सुरू झाल्या कीं पात्रांना भाषणें म्हणतांना येणाऱ्या अडचणी लक्षांत घेऊन संवादांत शक्य ते फेरफार करण्याचें मी ठरविलें होतें. पण नाटकाचे दिग्दर्शक के. नारायण काळे पुण्यास रहात होते. बरीचशीं पात्रेही पुण्यांतच होती; त्यामुळे नाटकाच्या सर्व तालमी पुण्यांतच झाल्या. पुस्तकाचे प्रकाशकही पुण्याचेच आणि छापखानाही पुण्यांतलाच होता. तेव्हां माझे हस्तलिखित होतें तसेंच छापलें गेलें. स्वतःचें समर्थन करण्याचा माझा मुळींच हेतु नाही. संवाद सफाईदार नाहीत हें मला मान्य आहे आणि माझ्या आळसामुळे ते तसेच राहिले आहेत हेंही कबूल केलें पाहिजे.

कॉलेजांतून बाहेर पडल्यावर माझे मित्र के. नारायण काळे यांनी चित्रपट आणि नाट्यसृष्टीत काम करावयाचें ठरविलें. 'घरकुल' रंगभूमीवर आणण्याची त्यांची मनापासून महत्वाकांक्षा होती; आणि मला वाटतें १९३०-३१ च्या सुमारास मोठ्या प्रयासानें योग्य माणसें जमवून त्यांनीं 'घरकुल'च्या तालमी ध्यावयालाही सुरुवात केली होती. पण त्यावेळीं तें रंगभूमीवर येऊं शकलें नाहीं. १९३३ सालीं वर्तक, काळे, मी, नटवर्य दाते आणि गुरुवर्य अण्णासाहेब कारखानीस अशा पांच मंडळींनीं 'नाट्य मन्वन्तर' ही संस्था नवीन प्रकारचीं नाटकें मराठी रंगभूमीवर आणण्याच्या उद्देशानें स्थापन केली. ही संस्थाही 'घरकुल' नाटक रंगभूमीवर आणूं शकली नाहीं. या दोन्ही प्रयत्नांची माहिती के. नारायण काळे यांनीं 'घरकुल' नाटकाला २५ डिसेंबर १९४१ रोजी लिहिलेल्या आपल्या विस्तृत प्रस्तावनेत दिली आहे. प्रस्तावनेतला तेवढा भाग इथें उद्धृत करण्याची परवानगी घेतों. काळे म्हणतात, "श्री. काणेकर यांचें 'घरकुल' जरी आज प्रसिद्ध होत असलें, आज रंगभूमीवर येत असलें तरी तें लिहून तयार होऊन आज उणींपुरीं अकरा-बारा वर्षे झालेलीं आहेत. 'नाट्यमन्वन्तरा'च्या स्थापनेची कल्पना जेव्हां गर्भावस्थेंतसुद्धां नव्हती, परंतु जेव्हां मी नाट्यसृष्टि हें आपलें कर्तव्यक्षेत्र निश्चित करून चित्रपटांच्या व्यवसायांत प्रवेश केला होता, तेव्हां आपल्या रंगभूमीवरच्या कामगिरीसाठीं त्याची निवड केली होती. श्री. पार्श्वनाथ आळतेकर, कु. दुर्गाबाई केळेकर (आतां सौ. ज्योत्सनाबाई भोळे,) श्री. गिरिजाबाई केळेकर आणि मी, ही मंडळी या प्रयोगांत भूमिका करणार होती. श्री. केशवराव भोळे हे संगीताच्या कांहीं अभिनव उपक्रमांची त्याला जोड देणार होते. या नाटकाच्या तेव्हां तालमीही सुरू झाल्या होत्या, परंतु पुढें कांहीं आकस्मिक कारणानें त्याचा प्रयोग करण्याची आमची ती योजना हुकली. त्यानंतर 'नाट्य मन्वन्तर' स्थापन झालें. त्याची सुरुवात 'घरकुल'च्या प्रयोगानें व्हावी यासाठीं मी बराच प्रयत्न केला. परंतु या नाटकाचा विषय समाजाला अप्रिय होईल, प्रयोगदृष्ट्याही नाटक बसविणें फार कठीण आणि जबाबदारीचें आहे, नाटकांतील नायिकेची भूमिका वठविण्याला कसलेली अभिनयकुशल नटी पाहिजे आणि आपल्या नटी तर अगदीं नवरल्या; या व्यावहारिक आक्षेपांमुळें त्याचा प्रयोग करणें तेव्हांही माग पडलें. पुढें नाट्यमन्वन्तरामध्यें प्रत्येक नवीन नाटक निवडावयाच्या वेळीं मी 'घरकुल'चें नांव पुढें आणावयाचें व कांहीं ना कांहीं तरी कारणें दिलीं जाऊन दुसरेच एकादें घेतलें जावयाचें, असें एकंदर तीन वार

झालें. अखेरीस 'नाट्यमन्वंतर' ही संस्था बंदहि झाली, तरी पण 'नाट्यमन्वंतरा'चें पहिलें नाटक म्हणून रंगभूमीवर येईल अशी ज्याच्याबद्दल अपेक्षा होती, तें 'घरकुल' नाटक रंगभूमीवर आलें नाहीं; आणि यामुळें श्री. काणेकर यांनीं पुस्तकरूपानें तें प्रसिद्धही केलें नाहीं. आज नाट्यसंमेलनाच्या प्रसंगानें त्याचा रंगभूमीवरील व छापील संसार सुरू होत आहे..”

'घरकुल' या एकाच नाटकाबद्दल मला असं म्हणतां येईल कीं केवळ करावंसं वाटलें म्हणून स्वतःच्या समाधानाकरतां मी तें रूपान्तर केलं. कुणी तें प्रकाशित करील किंवा त्याचा कुणी प्रयोग करील याची त्या वेळेला मला मुळींच कल्पना नव्हती. पुढल्या तिन्ही नाटकांविषयीं असं मुळींच म्हणतां येणार नाहीं. 'घरकुल'च्या आधीं म्हणजे १९३८ सालीं 'निशिकांताची नवरी' या नाटकाचा पहिला प्रयोग झाला. गोल्डस्मिथच्या 'शी स्ट्रूप्स टु कॉन्कर' या प्रख्यात नाटकाचें 'निशिकांताची नवरी' हें मराठी रूपांतर आहे. 'चित्रा' साप्ताहिकाचा मी संपादक असतांना आमच्या कचेरींत काम करणारे श्री. जगन्नाथ बंदरकर यांनीं 'ड्रॅमॅटिक युनिअन्' नांवाची एक नाट्यसंस्था स्थापन केली. दहाबारा दिवसांत एक लहानसें नाटक लिहून द्या असा आग्रह धरून ते बसले. गोल्डस्मिथचें नाटक मी वाचलें होतें, आणि मला तें फार आवडलेंही होतें. बंदरकरांना नवीन तंत्राचें किंवा क्रांतिकारक असें काहीं नको होतें. एखादें साधें चांगलेंसें नाटक त्यांना हवें होतें. गोल्डस्मिथचें नाटक त्यांना अगदीं योग्य आहे असें मला वाटलें. पण माझ्याकडे पुस्तक नव्हतें. त्यावेळेला माझ्या शेजारींच माझे मित्र श्री. शामराव ओक रहात होते. गोल्डस्मिथचीं दोन नाटके 'शी स्ट्रूप्स टु कॉन्कर' आणि 'ए गुडनेचर्ड मॅन' एकत्र असलेलें एक जुनाट पुस्तक शामराव ओकांना रस्त्यावर विकावयाला आलेल्या रद्दींत सांपडलें होतें. त्याचे दोन तुकडे करून 'शी स्ट्रूप्स टु कॉन्कर'चा तुकडा त्यांनीं मला दिला! 'ए गुडनेचर्ड मॅन'चा तुकडा त्यांनीं स्वतःला ठेवला. त्या नाटकाचें पुढें 'भिडस्त माणूस' या नांवाचें रूपांतर शामराव ओक यांनीं केलें आणि त्याचे कांहीं प्रयोगही रंगभूमीवर झाले.

आतां चित्रपटसृष्टींत प्रख्यात झालेली नटी हंसा वाडकर (सौ. बंदरकर) हिनें 'निशिकांताच्या नवरी'त कुंदेचें म्हणजे नायिकेचें काम केलें होतें. मला वाटतें, हंसा वाडकर हिचें रंगभूमीवर तें पहिलेंच पदार्पण होतें. एक अभिनय-कुशल नटी म्हणून आतां सर्वांना परिचित असलेल्या विमल घैसास यांनीं कुंदेच्या आईची, पार्वतीबाईची भूमिका केली होती. केसरबाई वाडकर या पार्वतीबाईची भूमिका करणार होत्या. त्यांच्या तालमीही झाल्या होत्या. पण

पहिल्या प्रयोगाच्या आधीं तीनचार दिवस त्यांना तें काम करणें एकदम अशक्य झालें. त्यांच्या जागीं विमल घैसास यांना आणण्यांत आलें. केवळ तीनचार दिवसांची तालीम मिळाली असूनही पार्वतीबाईंचें काम विमल घैसास यांनीं उत्कृष्ट केलें. नाटकाचे दिग्दर्शक नंदू खोटे यांनाही या गोष्टीचें भरपूर श्रेय आहे.

या नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच्या वेळीं घडलेला एक प्रसंग मला आठवतो तो सांगण्यासारखा आहे. दीडदोन तासांचें हें लहान नाटक असल्यामुळें कंपनीनें सिनेमाच्यासारखे म्हणजे नाटकांच्या नेहमींच्या दरांच्या मानानें निम्मे तिकिटांचे दर ठेवले होते. नाटकाचा प्रयोग संपला आणि कांहीं मित्रांबरोबर थिएटराच्या दरवाजापाशीं मी बाहेर उभा होतो. कंपनीचे मॅनेजर वगैरे मंडळी तिकिट कचेरींत बसली होती. इतक्यांत एक माणूस तणतणत मॅनेजरकडे जात असलेला मी पाहिला. तो जोरजोरानें ओरडत होता,

‘दीडदोन तासांत नाटक संपलं—तुम्हीं लोकांनीं आम्हांला फसवलं !’ मॅनेजर त्याची समजूत घालण्याकरतां उठून तोंड उघडणार इतक्यांत तिथें उभ्या असलेल्या एका माणसानें त्या तणतणणाच्या गृहस्थाच्या खाडकन् एक थोबाडींत ठेवून दिली, आणि ‘अर्ध्या तिकिटांत तुम्हांला काय काय पाहिजे ?’ म्हणून त्याला विचारलें ! तो गृहस्थ निमूटपणें मान खालीं घालून बाहेर चालता झाला. साहित्येतर सुर्घांत वाद किती लवकर मिटतात !

डब्ल्यू. ओ. सोमिन या नाटककाराच्या ‘अतेन्शॉ’ या नाटकाचें ‘फांस’ हें रूपान्तर आहे. या नाटकाचें किंवा या नाटककाराचें मी नांवही ऐकलें नव्हतें. १९४३ सालीं पूर्वी पत्रकार असलेले आणि नंतर नाट्यसुर्घांत लक्ष घालणारे श्री. प्रभाकर गुप्ते हें नाटक घेऊन माझ्याकडे आले. नवीन नवीन नाटके रंगभूमीवर आणण्याची एक भव्य योजना त्यांनीं आंखली होती. हें नाटक तुम्ही मला मराठींत करून दिलेंच पाहिजे असें त्यांनीं मला सांगितलें. मी नाटक वाचून पाहिलें आणि थक्कच झालों. सोमिन हा केवळ प्रतिभाशाली नाटककारच नव्हे तर रंगभूमीवर लहानाचा मोठा झालेला, रंगभूमीची खडान् खडा माहिती असलेला एक असामान्य तज्ज्ञ असला पाहिजे याबद्दल माझी खात्री झाली. त्याशिवाय नाट्यतंत्राचा असला अजब प्रयोग करण्याचें त्याला धाडसच झालें नसतें. त्यानें हें धाडस केलें आहे इतकेच नव्हे तर अत्यंत यशस्वीपणें केलें आहे यांतच त्याचा मोठेपणा आहे. प्रवेश कंटाळवाणा न करतां पांचदहा मिनिटें सुद्धां रंगभूमीवर फक्त दोनच पात्रें बोलत ठेवणें किती कठीण आहे, हें नाटककारांना आणि दिग्दर्शकांना सांगावयाला नको. पण सोमिननें

पुरे तीन अंक असलेलें आणि रंगभूमीवर जवळजवळ तीन तास चालणारें आपलें सबंध नाटक फक्त दोन पात्रांवर आधारलें आहे. तीन तासांत रंगभूमीवर तिसरें पात्र येत नाहीं. आणि तरीही नाटक वाचतांना किंवा पहातांना श्वास ध्यावयालासुद्धां आपणाला फुरसद मिळत नाहीं. प्रेक्षकांना नाटकांत रंगवून ठेवण्याकरतां पुष्कळशा माणसांचा धांगडधिंगा किंवा आरडाओरडीची मुळींच आवश्यकता नाहीं; मानवी स्वभावाच्या क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या छटा, छाया, प्रकाश, सावल्या, पावलांचे आवाज, दारावरची टकटक इत्यादींच्या कौशल्यपूर्ण मांडणीनेंही विलक्षण नाट्य निर्माण करतां येतें हें या नाटकांत सोमिननें सिद्ध केलें आहे.

दोनतीन आठवड्यांत श्री. गुप्ते यांना मी रूपान्तर करून दिलें. प्रख्यात नट आणि दिग्दर्शक श्री. चिंतामणराव कोल्हटकर यांच्याकडे दिग्दर्शनाचें काम गुप्त्यांनीं सोंपविलें होतें. शांता आपटे नायिकेचें काम करणार होत्या. खार येथील शांता आपटे यांच्या बंगल्यावर नाटकाच्या तालमीचा श्री. गुप्ते यांनीं मुहूर्तही केला होता. नायकाचें काम कुणी करावयाचें तें ठरलें नव्हतें. मुहूर्ताच्या वेळीं नाटकाच्या हस्तलिखिताला लावलेल्या हळद कुंकवाचे डाग अजूनही तसेच आहेत. कालपरवांच कपाट साफ करतांना मीं ते पाहिले, आणि त्या प्रसंगाची मला आठवण झाली. शांता आपटे तें काम करावयाला अतिशय उत्सुक होत्या आणि मोठ्या उसाहानें त्यांनीं नकळ पाठ करावयालाही सुरुवात केली होती. गुप्ते याचें नाट्यप्रेम आणि उत्साह अलोट होता, पण अनेक अडचणींमुळें त्यांची योजना मूर्त स्वरूपांत येऊं शकली नाहीं, आणि १९४३ सालीं 'फांस' रंगभूमीवर आलें नाहीं.

सहा वर्षे 'फांस'चें हस्तलिखित माझ्याकडे तसेंच पडून होतें. १९४९ सालीं मुंबईत इंग्रजी, गुजराती, मराठी, नाटकांचे नवे नवे प्रयोग करणाऱ्या 'इंडियन नॅशनल थिएटर' या संस्थेला एक मराठी नाटक हवें होतें. या संस्थेचे श्री. आत्माराम भेंडे आणि श्री. ठाकूर यांनीं माझ्याकडून 'फांस'चें हस्तलिखित मागून घेतलें. त्यांना तें अतिशय आवडलें. संस्थेचे श्री. दामू जव्हेरी यांनाही तें एकदम पसंत पडलें. 'इ. नॅ. थि.' ही एक ध्येयवादी संस्था आहे. म्हणजे पैसे मिळाले तर तिला नकोत असें मुळींच नाहीं; पण थोडा धोका पत्करूनही नवीन प्रयोग करावयाला ही संस्था आणि तिचे जितके ध्येयवादी तितकेच कर्तृत्ववान् चिटणीस श्री. दामू जव्हेरी हे नेहेमी तयार असतात. दोनच पात्रांचें नाटक करण्यांत धोका आहे; पण तो उघड्या डोळ्यांनीं पत्करून

आपण हें नाटक करायचेंच असें दामू जव्हेरी यांनीं ठरविलें. असल्या नाटकावर खर्च करणारा जसा धाडसी पाहिजे तसाच तें रंगभूमीवर आणण्याची जबाबदारी घेणाराही तितकाच धाडसी पाहिजे. माझे मित्र के. नारायण काळे यांनीं ती जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली. लीलाताई चिटणीस यांनीं नायिकेचें काम करावयाचें कबूल केलें. दिग्दर्शनाबरोबर नायकाचेंही काम काळे यांनींच केलें. सहा वर्षांत कांहीं अनुभवी निर्मात्यांनीं आणि दिग्दर्शकांनीं हें नाटक माझ्याकडून मागून घेऊन वाचलें होतें. 'नाटक फारच सुंदर आहे. खरोखरच याचा प्रयोग रंगभूमीवर क्रांति करील!' असें मुक्तकंठानें सर्व म्हणत; पण या क्रांतीकरतां थोडे पैसे किंवा अपली प्रतिष्ठा पणाला लावायला ध्येयवादी संस्था किंवा ध्येयवादी व्यक्ती तयार नव्हत्या. कसलाच धोका नसेल तर क्रांति करावयाला सर्वच तयार असतात. ध्येयवादाची खरी कसोटी हा धोका पत्करण्यांतच असते. हा ध्येयवाद 'इंडियन नॅशनल थिएटर' या संस्थेनें आणि 'फांस'चा किंवा 'घरकुल'चा प्रयोग बसविण्याची जबाबदारी आनंदानें घेणाऱ्या के. नारायण काळ्यांनीं दाखविला यांत शंका नाही. हे प्रयोग निर्दोष होते असें मला मुळींच म्हणावयाचें नाही. पण असल्या प्रयोगांचें अपयशही तेंच तेंच पुन्हां पुन्हां यशस्वीपणें करणाऱ्यांच्या यशापेक्षां रंगभूमीच्या प्रगतीला अधिक चालना देतें हें कुणीही मान्य करील.

'पतंगाची दोरी' हें बॅरीच्या 'व्हॉट् एव्हरी वूमन् नोज' या प्रख्यात नाटकाचें रूपान्तर आहे. बॅरी हा माझा आवडता लेखक आहे आणि त्याचीं बहुतेक नाटके मीं कित्येक वर्षांपूर्वी वाचलेलीं होतीं. पण त्याच्या कोणत्याही नाटकाचें रूपान्तर करावें, असें कधीं माझ्या मनांत आलें नव्हतें. दहाअकरा वर्षांपूर्वी माझे मित्र चित्रपट-दिग्दर्शक श्री. अच्युतराव रानडे हे मास्टर विनायक यांच्या हाताखालीं काम करित होते. मास्टर विनायक आणि रानडे यांना 'व्हॉट् एव्हरी वूमन् नोज' हें कथानक फार आवडलें होतें. या कथानकावर आधारलेली मराठी चित्रपटकथा तयार करावयाला मास्टर विनायक यांनीं मला सांगितलें. अच्युतराव रानडे आणि मी मिळून एक आराखडा तयारही केला होता. पण पुढें नवयुग चित्रपट कंपनीतून मास्टर विनायक बाहेर पडले आणि तो आराखडा तसाच राहिला. मात्र हा आराखडा तयार करतांना बॅरीच्या या कथानकाला मराठी रूप देतांना कोणत्या अडचणींना तोंड द्यायला पाहिजे याची मला पूर्ण कल्पना आलेली होती. पुढें सातआठ वर्षे हा विषयच माझ्या डोक्यांत नव्हता. तीनचार वर्षांपूर्वी मुंबईतल्या मराठी नाट्योत्सवाचे उत्साही कार्यकर्ते माझे मित्र डॉ. भालेराव यांनीं, बॅरीचें हें नाटक मराठी रंगभूमीवर

फारच चांगलें रंगेल, तुम्ही चित्रपटकथेसाठी त्याचा एकदां विचार केला होता; तेव्हां या वर्षी त्याचें मराठी रूपान्तर करून द्याच, असा आग्रह माझ्याकडे धरला. त्यावेळीं मला तें शक्य नव्हतें. अशींच आणखी एकदोन वर्षे गेलीं. शेवटीं गेल्या वर्षीच्या जानेवारी महिन्यांत तें मीं करून दिलें, आणि मुंबईच्या नाट्योत्सवांत ता. २५ एप्रिल १९५१ रोजीं त्याचा पहिला प्रयोग झाला हें सुपरिचित आहे.

‘वसुधा’

बोलण्यासाठी लिहिणें

आज तुमच्यापुढें बोलण्याकरितां म्हणून मला जो विषय दिला आहे तो मोठा चमत्कारिक आहे. विषयाचें नांव आहे 'भाषणाचें लेखन' ! नांवच किती चमत्कारिक आहे पहा ! भाषण तें भाषण, आणि लेखन तें लेखन; पण मला आज बोलायचें आहे तो विषय 'भाषणाचें लेखन'—म्हणजे भाषणाच्या लेखनावर मी आज तुमच्यापुढें भाषण करणार आहे ! पूर्वी, म्हणजे रेडिओ किंवा नभोवाणीचा शोध लागण्यापूर्वी लोक भाषण तरी करीत असत किंवा लेखन तरी करीत असत. पण आतां नभोवाणीवर किंवा रेडिओवर बोलायचें म्हणजे त्या भाषणाचें आधीं लेखन करावें लागतं. म्हणजे पूर्वी लोक भाषण लिहून काढीत नसत असं नव्हे. अध्यक्षीय भाषण किंवा महत्त्वाच्या प्रसंगीं करावयाचीं भाषणं लोक आधीं लिहूनच काढीत असत. पण त्या भाषणांचें लेखन झाल्यानंतर त्यांचें लोकासमोर किंवा सभेसमोर वाचन होत असे.

नभोवाणीवर भाषण करण्याची एक स्वतंत्रच कला आहे. भाषणाचें आधीं लेखन केलेलं असतं, आणि ध्वनिक्षेपकासमोर होतं वाचनच; पण भासवायचें असतं, जणू काय आपण अगदीं मोकळेपणानें, कांहीं टिप्पणं किंवा कागद डोळ्यासमोर न धरतां, सहज सणसणीत भाषण करतो आहोंत असं ! नभोवाणीवरल्या भाषणाची कला आणि खुबी ती हीच. विद्याच्या नभोवाणीच्या श्रोत्यांना सभेंतल्या श्रोत्यांप्रमाणें वक्ता दिसत नसल्यामुळें नभोवाणीवर बोलणाऱ्या वक्त्याला ही ब्रनवाब्रनवी करणं सोपं असतं. भाषणाचें खरोखर करायचें वाचन, पण दाखवायचें मात्र आपण सरळ सरळ भाषण करतो आहोंत असं, ही गोष्ट कठीण आहे खरी; पण त्याबरोबरच सभेंतल्या वक्त्याला जे नाहींत असे दोन फायदेही नभोवाणीवरल्या वक्त्याला आहेत. छाप पडेल असा चेहरा

आणि ठाकठीक कपडे सभेतल्या वक्त्याला हवेत; नाहीतर एखादे वेळीं सभत टारगट लोक अधिक असल्यास सुरवातीपासूनच थडा व्हायची ! ही भीति नभोवाणीच्या वक्त्याला नाही,—तो दिसायला कसाही असो, आणि कसलेही कपडे घालो, अगर मुळींच कपडे न घालो ! तसंच, सभेतला वक्ता जर का कुठं घसरला किंवा श्रोत्यांना न आवडेल असं कांहीं तो बोलला तर त्याची भलतीच कंत्रची ! दगड, धोंडे, कांदे भर्जी, अंडी किंवा जोडेच त्याला मिळायचे ! नभोवाणी—वक्त्याला ही भीति मुळींच नाही. श्रोते त्याला कांहींच करूं शकत नाहीत—निदान त्यावेळीं तरी. फार फार तर आपापले रेडिओ ते बंद करून टाकतील, आणि आपलीं मनगटं चावीत त्याला ते शिव्या हांसडतील. पण ते काय करतात किंवा काय बोलतात हेही त्याला दिसत नाही किंवा ऐकू येत नाही. त्यामुळे तो अगदीं सर्वस्वी सुरक्षित असतो !

असो; हे फायदे-तोटे कांहीं असोत, नभोवाणीवर करायच्या भाषणाचं कांहीं वेगळंच तंत्र आहे यांत शंका नाही. या तंत्राचा मी उगाच वागुलबुवा करीत नाहीं. कोणत्याही इतर कलांच्या तंत्राप्रमाणेच हेही तंत्र आपण त्या उद्योगांत पडलों कीं आपोआप समजायला लागतं. माझ्याच अनुभवाची एक साधी गोष्ट सांगतां. पहिल्यापहिल्यांदा मी रेडिओकरतां जीं भाषणं लिहीत असं तीं बोलल्यासारखीं न लिहितां लेखनांतल्यासारखीं लिहीत असं. म्हणजे 'बोलावयाचें' 'करावयाचें' 'जातो आहे' 'बोलतो आहे' असे शब्द मी लिहित असं, आणि मायक्रोफोनसमोर—ध्वनिक्षेपकासमोर प्रत्यक्ष बोलतांना आपण 'करायचं,' 'बोलायचं' 'जातोय' 'बोलतोय' असे उच्चार करूं असं मी मनांतल्या मनांत ठरवीत असं. पण मायक्रोफोनसमोर भाषण वाचतांना हे भान मुळींच रहात नाहीं असा माझा अनुभव आहे. डोळे कागदाकडे आणि मधूनमधून स्टूडियोमधल्या घड्याळाच्या पुढें पुढें जाणाऱ्या कांट्याकडे लागलेले असतात आणि मोठा भाषण करण्याचा आव आपून आपण वाचीत असलों तरी चटकन् 'बोलावयाचें' 'जातो आहे' असंच जसं कागदावर असेल तसं आपण वाचून जातां, आणि शब्द तोंडांतून गेल्यावर पटकन् ध्यानांत येतं कीं शुद्धलेखन वाचल्या सारखं आपण बोललों आणि ऐकणाराला तें कससंच वाटणार. पण शब्द गेला कीं गेला, मग त्याला कांहीं इलाज नसतो. तेव्हां लिहितांनाच 'बोलायचं' 'जातोय' असे शब्द लिहिले पाहिजेत; आयत्या वेळीं योग्य उच्चार करूं अशी कल्पना करून घेण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

तसंच रेडिओकरतां भाषण लिहितांना आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवणं फार

फायद्याचं आहे... छापायची भाषा आपण एका विशिष्ट प्रकारे लिहितो. कांहीं कांहीं निबंधांत किंवा लेखांत लिहिलेलीं वाक्यं आपण बोलतांना किंवा भाषण करतांना जशींच्या तशींच कधींच उच्चारणार नाहीं. उदाहरणार्थ, 'तो म्हणाला, कीं माझं तुझ्यावर प्रेम आहे' हें वाक्य 'तो म्हणाला, माझं तुझ्यावर प्रेम आहे' असं भाषण करतांना आपण झटकन् बोलून जाऊं. मधला 'कीं' आपण वापरणार नाहीं. रेडिओसाठीं भाषण लिहितांना हा 'कीं' न लिहिलेलाच बरा; नाहीतर वाचतांना तो मध्यें येणार आणि भाषण वाचनासारखें वाटणार. याला उत्तम उपाय म्हणजे रेडिओसाठीं भाषण लिहायला म्हणून जेव्हां आपण वसतो तेव्हां तोंडानं वाक्यं मोठमोठ्यांनं बोलतच सुळीं लिहावं ! आजूबाजूचे लोक हंसतील कदाचित्; पण त्याला इलाज नाहीं. खोली बंद करून एकांतांत लिहितां आलं तर बरंच, नाहीपेक्षां आजूबाजूच्या लोकांचा एवढा त्रास सहन केलाच पाहिजे. लिहितांना आपण जितकी बांधेसूद वाक्यं लिहितो त्यापेक्षां बोलतांना आपण खूपच विस्कळित बोलतो. पण भाषणासाठीं लेखन करतांना तीं वाक्यं तशींच विस्कळित लिहिणं बरं. साफसफाई केली तर तीं वाक्यं छापील वाचल्यासारखीं वाटतील.

सर्वांचाच असा अनुभव असेल असं मी म्हणत नाहीं. कांहीं लोकांच्या भाषणांतलीं वाक्यंही लेखनांतल्याइतकींच सफाईदार येत असतील. सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे एक अतिशय सफाईदार इंग्रजींत बोलणारे वक्ते होते. ते 'बंगाली' या इंग्रजी दैनिकाचे संपादक झाले तेव्हां अग्रलेख लिहिणं त्यांना जमत नसे म्हणतात. दररोज मोठमोठ्यांदा भाषण करीत ते येरझारा घालीत आणि त्यांचा लघुलेखक तें उतरून घेई आणि मग तें अग्रलेख म्हणून छापलं जात असे. म्हणजे आम्ही नभोवाणीवरले वक्ते भाषणाचं लेखन करतो; आणि सुरेंद्रनाथ बानर्जी लेखनाचं भाषण करीत असत ! पण सफाईदार अग्रलेख होऊं शकतील इतकं सफाईदार भाषण करणारे फार थोडे. बोलतांना तुटक, विषम वाक्यं बोलणारेच फार. पण यशस्वी वक्तृत्वाला लिहिल्यासारखीं सफाईदार आणि समतोल वाक्यं हवींतच असं नाहीं. वक्त्याचा आवेश, हावभाव, तळमळ, आवाजाची गोडी इत्यादींनीं तुटक, विषम वाक्यांचं वक्तृत्वही अत्यंत यशस्वी होऊं शकेल. त्या त्या व्यक्तीच्या विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वावर तें अवलंबून आहे. कुणी तुटक वाक्यं बोलूनही परिणामकारक भाषण करील, तर अगदीं विनचूक, निर्दोष वाक्यं बोलणारा कदाचित् कांहींच परिणाम करणार नाहीं. बोलण्याची आपली स्वतःची जी कांहीं नैसर्गिक ढंग असेल तीच परिणामकारक होण्याचा

संभव आहे. म्हणून, भाषण लिहितांना आपण बोललेलीं वाक्यं विस्कळित वाटलीं तरी तीं बोलण्याकरतां आहेत हें लक्षांत ठेवून तशींच लिहून टाकणं बरं असं मला वाटतं. मग तें भाषण लेख म्हणून छापतांना पाहिजे तर तीं वाक्यं सुधारावीं.

भाषण लिहून काढावं लागल्यामुळें त्यांत थोडी यांत्रिकता येणं अपरिहार्यच आहे. सभेंत करायचीं भाषणं पुष्कळ वेळां आपण लिहून काढतो; पण प्रत्यक्ष सभेंत आपण तीं वाचीत नाहीं; लिहिलेल्या मुद्यांना धरून उत्स्फूर्त भाषणांसारखीं आपण तीं करतो. त्यामुळें त्या भाषणांत उत्स्फूर्त भाषणांची सहजता, जिवंतपणा आणि वक्तृत्व येतं, आणि अगोदर लिहिलेलीं असल्यामुळें अधिक मुद्देसूदपणाही त्यांत येतो. म्हणूनच अगोदर लिहून काढलेलीं, पण प्रत्यक्ष सभेंत कागदाकडे न पाहतां केलेलीं भाषणं अधिकच चांगलीं होतात. लिहिलेल्या भाषणांचा मुद्देसूदपणा आणि उत्स्फूर्त भाषणांचा जिवंतपणा, दोन्ही त्यांत असतात. रेडिओसाठीं लिहिलेल्या भाषणांना हा दुहेरी फायदा मिळत नाही. तीं मुद्देसूद होत असतात पण उत्स्फूर्त भाषणांसारखीं तीं करतां येत नाहीत. लिहिलीं असतील तशींच तीं वाचलीं पाहिजेत. यंत्रापुढें ठराविक वेळेच्या मर्यादेंतच तीं करायचीं असल्यामुळें त्यांत एवढी यांत्रिकता रहाणारच. त्याला इलाज नाही. या मर्यादेंतच त्यांच्यांत जितका जिवंतपणा आणतां येईल तितका आणण्याचा प्रयत्न करायचा इतकंच.

भाषण वाचल्यासारखं वाटूं नये, जिवंत वाटावं याकरतां एका गोष्टीचा स्वतःला कधीही विसर पडूं देतां कामा नये: मघाशीं मीं म्हटलं कीं रेडिओसाठीं भाषण लिहून काढतांना मोठमोठ्यांनं स्वतःशीं बोलतच तें लिहावं. पण त्याहीपेक्षां महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे समोर कुणी तरी बसलं आहे नि आपण त्याला सांगतो आहोंत अशी कल्पना करूनच तोंडानें पुटपुटत तें लिहिलं पाहिजे. रेडिओवर भाषण करूं पहाणाराची कल्पनाशक्ति इतकी तीव्र पाहिजे खरी. समोर एकही श्रोता नाही, एका मोठ्या थोरल्या खोलींत मायक्रोफोन यंत्राला उद्देशून आपण एकटेच बोलतो आहोंत, आणि तरीही हजारों श्रोते आपलं भाषण ऐकताहेत अशा थाटांत बोलायचं म्हणजे चांगलीच कल्पनाशक्ति हवी, हें काय सांगायला पाहिजे ? कवि, वेडे, आणि प्रेमांत पडलेले हे एकाच जातीचे लोक आहेत असं शेक्सपियर म्हणतो. त्याला असं म्हणायचंयू कीं या तिघांचीही कल्पनाशक्ति भलतीच तापलेली असते आणि कुणी जवळ नसतांना देखील कुणी तरी समोर आहे असं समजूत ते बडबड करीत असतात. शेक्सपियरच्या काळांत रेडिओ नव्हता; नाही तर रेडिओसाठीं भाषणं करणारांनाही त्यानं याच मालिकेंत चवथा मणि म्हणून गोवलं असतं !

शून्यामध्ये असे हजारों श्रोते निर्माण करण्याची कल्पनाशक्ती नसेल तर भाषण अगदींच निर्जीव—शुद्धलेखन वाचल्यासारखं होईल. शुद्धलेखन सांगत असतांना निदान एखादा मुलगा किंवा कांहीं मुलं तरी समोर असतात. त्यामुळे त्यावेळीं कांहीं वेळां तरी आवाजांत चढउतार होतो. पण कल्पनाशून्य माणूस रेडिओवर आपलं भाषण वाचू लागला कीं तो कितीही विद्वान् असला तरी नुसतंच 'र' 'ट' 'फ' करायला शिकलेल्या माणसासारखा, म्हणजे तो जसा एखादा क्रमिक पुस्तकांतला धडा किंवा एखादं मोठ्या टाईपाचं वर्तमानपत्र एकाच भकास सुरांत वाचतो, तसा आपलं भाषण वाचू लागतो. आणि मग रेडिओचे श्रोते भराभर रेडिओ बंद करूं लागतात ! श्रोते समोर आहेत अशी कल्पना केल्याशिवाय आवाजांत कांहीं चढउतारच होणार नाही, आणि भाषणांतही कांहीं जिवंतपणा येणार नाही. आपला नेहमींचा व्यवहारांतला अनुभव आहे : एखाद्या लहान मुलाशीं बोलत असतांना आपण एका सुरांत बोलत असतो, मोठ्या माणसांशीं बोलतांना अगदीं न कळत आपला सूर वेगळा होतो, शंभर माणसांसमोर बोलतांना आपला एक आवाज असतो, तर हजारोंसमोर आपोआपच दुसरा होतो. श्रोत्यांच्या अस्तित्वाचा भाषणावर परिणाम नेहमींच होत असतो. रेडिओवर बोलणाराला श्रोते दिसत नसले तरी ते आहेत, याची तीव्र जाणीव त्याला असायलाच हवी.

आपण कुणी वाचण्यासाठीं लिहित नसून कुणीतरी ऐकण्यासाठीं लिहितों आहोंत, कुणाला तरी आपण हें सांगतो आहोंत या जाणिवेनें आपण लेखन करतो तेव्हां आपल्या लेखनशैलीवर त्याचा कितीतरी परिणाम होतो असा माझा अनुभव आहे. मागें कांहीं वर्षांपूर्वी रेडिओवरून सांगण्याकरतां म्हणून मीं एक लघुकथा लिहिली तेव्हां ही गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली. मासिकांसाठीं, वाचकांनीं वाचण्यासाठीं आम्ही लघुकथा लिहितों तेव्हां ज्याप्रमाणें कधीकधी उत्सुकता वाढविणारा कांहीं तरी कलात्मक प्रारंभ आम्ही करतो, तसा प्रारंभ श्रोत्यांना सांगण्यासाठीं म्हणून लिहिलेल्या गोष्टीचा आम्ही करूंच शकत नाहीं. 'एक होता राजा, एक होती राणी,' या प्रकारच्या सनातन, साध्या पद्धतीनेंच अशा प्रसंगीं गोष्ट सुरू करणं अधिक चांगलं वाटतं. निसर्गाचीं किंवा पार्श्वभूमीचीं लांबलांब वर्णन देणं कससंच वाटूं लागतं, मुख्य घटना सांगण्यावरच अधिक जोर द्यावासा वाटतो. हजारोंच्या श्रोतृसमुदायाला सांगण्याकरतां गोष्टी लिहिण्याचा प्रसंग साहित्यकांवर आला तर लघुकथेच्या तंत्राला एक वेगळीच कलाटणी मिळेल आणि एक वेगळाच, कदाचित् अधिक लोकाभिमुख असा, लघुकथेचा प्रकार

अस्तित्वांत येईल, असं मला वाटतं. थोडक्यांत म्हणजे श्रोत्यांसाठीं म्हणून लिहितांना लेखनशैली वेगळी होते यांत शंका नाही.

नभोवाणीसाठीं भाषणाचं लेखन करतांना हीं इतकीं तंत्रं सांभाळावीं लागतात. आतां हें तुमच्यापुढें नभोवाणीवर मी भाषण करतोय त्याची गंमत पहा ना ! विषय काय तर 'भाषणाचं लेखन कसं करावं ?' भाषणाचं लेखन कसं करावं, हें भाषण आज नभोवाणीवर करण्याकरतां त्याचं लेखन मला कांहीं दिवसांपूर्वीं करावं लागलं. आणि त्याचं आज मी भाषण करतोय ! रेडिओवर भाषण करणाऱ्या आम्हां लोकांचं 'ट्रेडसीक्रेट' किंवा 'धंद्याचं गुपित' आमच्या गिऱ्हाइकांसमोर फोडायला लावलं हें कांहीं बरोबर नाही. रेडिओवर बोलणारांच्याच सभेंत असलीं भाषणं झालेलीं बरीं. एकमेकांचे अनुभव एकमेकांना कळून सर्वांचा फायदा झाला असता. पण आतां सर्वांच्या समोर हें भाषण झाल्यामुळें आमचं गुपित फुटलं आणि रेडिओच्या श्रोत्यांना पडद्यामागलीं हीं रहस्यं माहीत नव्हतीं, त्यांना कळलं कीं आम्ही आमचीं भाषणं आधीं लिहून काढतो, भाषणाचं लेखन करतो, आणि मग ठराविक वेळीं मोठं उस्फूर्त भाषण केल्याचा आव आणतो ! पण हें आहे खरं असं. त्याला आम्ही तरी काय करणार ?

'वसंत' दिवाळी १९४८

आकाशवाणीवर बोलणारा

‘रेडिओवर बोलणाराचं व्यक्तिमत्व’

हे शब्द ऐकल्याबरोबर कितीतरी लोक

मला म्हणाले, “हें काय आहे बुवा? रेडिओवर बोलणाराला कसलं आलंय व्यक्तिमत्व? रेडिओवर सुदाम्याचं शरीर असणारालाहि भीमाचं काम करतां येईल. मस्तानीचं काम करायला कुणीहि वेडीविद्री काळी कुब्जा चालेल!”

हे उद्गार काढणारांच्या म्हणण्यांत तथ्य आहे यांत मुळींच शंका नाही. रेडिओवर बोलणारा काळा आहे कीं गोरा आहे, धिप्पाड आहे कीं खुजा आहे, कुरूप आहे कीं सुरूप आहे याला कांहींच महत्त्व नाही. त्याचं भाषण ऐकणारांना तो दिसत नाही. फक्त त्याचा आवाज आपण ऐकतो. हें सगळं खरं आहे पण व्यक्तिमत्व फक्त रंगारूपांत आणि शरीराच्या रुबाबदारपणांतच असतं का? कितीतरी गोरी गोमटीं रुबाबदार माणसं व्यक्तिवशून्य नि अनाकर्षक वाटतात. याच्या उलट रंगरूप किंवा शरीराचा रुबाब मुळींच नसलेलीं कितीतरी माणसं त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळं, त्यांच्या आवाजाच्या धारेमुळं, त्यांच्या डोळ्यांतल्या तेजामुळं अतिशय आकर्षक वाटतात. शरीराप्रमाणंच मनाचंहि व्यक्तिमत्व असतं हें विसरतां कामा नये. किंबहुना हेंच व्यक्तिमत्व अधिक महत्त्वाचं असतं, आणि तें डोळ्यांतून, आवाजांतून, हालचालींतून व्यक्त होत असतं. रेडिओवर बोलणाराचं व्यक्तिमत्व त्याच्या आवाजांतून आणि त्याच्या भाषणाच्या आशयांतून व्यक्त होतं. रेडिओ-व्यक्तिमत्व ज्याला म्हणतात तें ज्या अर्थी केवळ आवाजांतून व्यक्त होणारं असतं त्या अर्थी रेडिओवर बोलणाराचा आवाज चांगला असला पाहिजे हें उघड आहे. पण चांगला म्हणजे काय? गाणाच्या आवाज जसा गोड, मंजुळ, सुरेल असावा असं म्हणतात, तसा कीं काय? तसं शक्यच नाही. रेडिओवर बोलणारे किंवा भाषण करणारे सर्वच गोड आवाजाचे कुठून असणार?

तेव्हां आपला आवाज गोड, नाजुक, मुलायम नाही म्हणून रेडिओवर बोट्टं पहाणाऱ्या वक्त्यांनं निराश व्हायचं काहींच कारण नाही. दुसरं असं कीं गाणाऱ्यांतहि आवाजाचे अनेक प्रकार आहेत. केवळ गोडपणा किंवा नाजुकपणा हेंच काहीं चांगल्या आवाजाचं लक्षण नाही. रेडिओवर बोलणाराचाहि आवाज चांगला असावा असं जेव्हां आपण म्हणतो तेव्हां तो गोड किंवा नाजुक असल्याच पाहिजे असं नाही. चांगला याचा अर्थ तो परिणामकारक नि आकर्षक असला पाहिजे ऐकणाराचं लक्ष वेधून घेणारा नि धरून ठेवणारा असला पाहिजे—मग तो नाजुक जनानी असेल किंवा दणकट मर्दानी असेल, घनगंभीर असेल किंवा खुसखुशीत हलकाफुलका असेल. रेडिओवर बोलणाराचे उच्चार स्वच्छ पाहिजेत, शब्दांत शब्द मिसळून गडबडगुंडा होतां कामा नये, बोलण्यांत ओघ पाहिजे, हें सांगायला पाहिजे असं नाही; पण सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे एखाद्या व्यक्तिमत्त्वांत थोडंसं घोटाळणं, किंचित्सं चांचरणं हाहि एक त्या व्यक्तिमत्त्वाच्या आकर्षकपणाचा भाग असतो. थोडंसं चमत्कारिक वाटतं, पण हें खरं आहे. चर्चिल आणि पंडित जवाहरलाल यांच्या बोलण्याच्या पद्धती अगदीं भिन्न आहेत, पण पार्लमेंटांत बोलतांना काय, किंवा रेडिओवर बोलतांना काय, हे दोघेहि पुष्कळ वेळां 'अ-अ-अ-' असे चाचरतांना किंवा घोटाळतांना आढळतात. पण या घोटाळण्यांनं ऐकणारांचा रसभंग होत नाही—उलट उत्सुकता वाढते—भाषण अधिक आकर्षक होतें. हें घोटाळणं जिभेच्या किंवा बुद्धीच्या काहीं दोषांतून निर्माण झालं नसून बोलणाराला पुढं जें काहीं म्हणायचंय तें इतकं महात्वाचं नि मौल्यवान् आहे, कीं तें व्यक्त करायला ज्यास्तींत ज्यास्त योग्य शब्द आठवण्यासाठीं हे वक्ते घोटाळताहेत, चाचरताहेत असं श्रोत्यांला वाटतं. याचा अर्थ चाचरणं—घोटाळणं ही एक चांगली गोष्ट आहे नि रेडिओवर यशस्वी वक्ता होऊं पहाणारानं मधून मधून घोटाळावं किंवा चाचरावं असा नव्हे. वाकी काहीं गुण नाहीत, पण बोलतांना भरपूर चाचरतोय अशा वक्त्याचं भाषण कुणीच ऐकून घेणार नाही. इतर गुणांच्या संगतींत एखादा दोषहि एखादे वेळीं गुण होऊं शकतो. इतकाच याचा अर्थ.

यावर कुणी म्हणेल कीं अशा तऱ्हेनं दोषाचा केव्हां गुण होईल नि गुणाचा केव्हां दोष होईल याचा काहींच नेम नसलेलें हें व्यक्तिमत्व, म्हणजे एक अजबच चीज असली पाहिजे. ती निसर्गदत्त असेल तर ठीक, तिच्यासाठीं विनाकारण धडपड करण्यांत काहीं अर्थ नाही. बोलणाराचं व्यक्तिमत्व ही एक अजब चीज आहे यांत शंका नाही. पण धडपड करण्यांत काहीं अर्थ नाही हें

खरं. नाही. प्रतिभेप्रमाणंच या व्यक्तिमत्वाचं आहे. 'नैसर्गिकी च प्रतिभा, श्रुतं च बहुनिर्मलम्'—प्रतिभा नैसर्गिक असली तरी व्यासंगाची भरपूर आवश्यकता असतेच. व्यक्तिमत्वाचं थोडंबहुत बीज मुळांत असेल तर अभ्यासानं, व्यासंगानं त्याला अनेक चांगल्या गुणांची जोड करून देतां येईल. डेमॉस्थेनीस हा मुळांत बोवडा होता, पण सतत प्रयत्न करून नि अभ्यासानं जगाचा तो सर्वश्रेष्ठ वक्ता झाला.

रेडिओवर अतिशय लोकप्रिय असे जे बोलणारे आहेत त्यांच्या बोलण्याचा पद्धतीचा आपण जर विचार करूं लागलों तर बोलणाराचं व्यक्तिमत्व ही एक खरोखरच अजब चीज आहे असं वाटूं लागतं. एकाचं वक्तृत्व अस्खलित, ओघवान् म्हणून आवडतं, तर दुसरा घोटाळतो, मध्येच थांबतो म्हणून आवडतो. रेडिओवर बोलणारा एखादा वक्ता जणू काय आपल्या खांद्यावर हात ठेवून गप्पा करतो आहे असं वाटतं, तर दुसरा गंभीर मुद्रेनं कांहींतरी समजावून सांगतो असा भास होतो, पण दोघेहि आपणाला आवडतात. रेडिओवर यशस्वी झालेल्याचे असे अनेक प्रकार असले नि त्यांच्या आवाजांच्या अनेक परी असल्या, तरी त्यांच्या यशाच्या मुळाशीं व्यक्तिमत्वाचे कांहीं घटक सर्वसाधारणा असल्याचं आपणाला आढळून येईल. पहिली गोष्ट म्हणजे बोलणारा जें बोलतो आहे तें त्याचंच आहे, इकडून तिकडून गोळा केलेलं नाही, नि म्हणून तें तो तळमळीनं, मनापासून बोलतो आहे अशी ऐकणाराला सारखी प्रतीति येत असते. बोलणाराला आपल्या बोलण्याची खात्री पटलेली असते, म्हणून ती ऐकणारालाहि पटत असते, मग त्या बोलणाराचा आवाज विशेष चांगला असो कीं नसो, त्याची भाषा डौलदार असो वा नसो. एखाद्याचा आवाज सुंदर असतो, भाषा सफाईदार असते, पण त्याच्या बोलण्यांत त्याचं अंतःकरण नाही, हें ऐकणाराला आपो-आप उमगतं, नि त्याचं भाषणाकडे दुर्लक्ष होऊं लागतं. स्वतःचं भाषण करणारे सोडाच, पण बातम्या सांगणारांतहि असे प्रकार आढळतात. तारेनं आलेली बातमीच, पण एक अर्थपूर्ण, खात्रीच्या स्वरांत सांगत असतो तर दुसरा नुसती वाचून टाकीत असतो.

रेडिओवर भाषण करणारा किंवा बातम्या सांगणारा पुष्कळ वेळां चांगला हुषार, चुणचुणीत असूनहि असं वाचून कां टाकतो, या गोष्टीचा विचार करण्यासारखा आहे. एका श्रोत्यासमोर बोलतांना काय किंवा मोठ्या थोरल्या श्रोतृसमुदायासमोर बोलतांना काय, आपल्या डोळ्यासमोर श्रोते असतात, त्यांना उद्देशून आपण बोलत असतो, आपल्या बोलण्याचा परिणाम त्यांच्या चेहेऱ्यावर आपणाला

दिसत असतो, तेव्हां कसंतरी, निर्जीव बोलून टाकणं शक्यच नसतं. रेडिओवर बोलतांना समोर फक्त यंत्र असतं, नि कागदावर लिहिलेलं आपण वाचीत असतो. त्यामुळं हजारों श्रोते आपापले रेडिओ लावून आपलं बोलणं ऐकताहेत याचं आपल्याला भान रहात नाही, नि कागदावर लिहिलेलं आपण निर्जीवपणें वाचून टाकतो. रेडिओवर अत्यंत आकर्षक, अत्यंत परिणामकारक असं बोलणारे जे असतात त्यांना, शेक्सपियरच्या शब्दांत सांगायचं म्हणजे थोडीशी कवीची, प्रेमिकाची किंवा वेड्याची कल्पनाशक्ति असते. पाणिनीनं ज्याप्रमाणं 'श्वा,युवा नि मघवा' यांना एका दाव्यांत बांधलेत, त्याप्रमाणंच शेक्सपियरनं कवी, वेडे नि प्रेमांत पडलेले यांना एकाच दाव्यांत बांधायचं कारण एकच. या तिघांनाहि, शेक्सपियरच्या मते एक विशिष्ट प्रकारची कल्पनाशक्ति असते, समोर कांहींच नसतांना त्यांना पुष्कळ दिसतं नि त्यांच्याशीं ते सुंदरसुंदर शब्दांत अत्यंत मनःपूर्वक बोलूं शकतात. कुणीच नसतांना वेडे जोरजोरानं भाषणं करीत असलेले आपण पहातोच. कवींनासुद्धां शून्यांत परार्थे दिसतात, नि त्यांना उद्देशून ते जे बोलतात त्यांतून काव्यनाटकं जन्माला येतात. प्रेमांत पडलेल्यांना चोव्वीस तास त्याची दूरदेशी असलेली प्रियतमाहि ध्यानीं, मनीं, जळीं, स्थळीं, काष्टीं, पाषाणीं दिसत असते, नि तिच्याशीं तो प्रेमालाप करीत असतो. रेडिओवर परिणामकारक भाषण करूं पहाणारालाहि, समोर कांहींच नसतांना आपले हजारों श्रोते असेच डोळ्यासमोर जिवंत दिसले पाहिजेत. म्हणजे त्याचं भाषण निर्जीव होणार नाही.

रेडिओवर बोलणाराला काय किंवा सभेंत बोलणाराला काय, श्रोते नुसते दिसून चालत नाहीं, त्यांची सामाजिक परिस्थिति किंवा त्यांची सर्वसाधारण बौद्धिक पातळी यांचीहि त्याला चांगलीच कल्पना पाहिजे. गाढवापुढं गीता वाचणं जितकं मूर्खपणाचं आहे तितकंच बृहस्पतीपुढं अंकलिपी वाचणं आहे. एखादी गोष्ट लहान मुलाला सांगतांना आपण वेगळ्या पद्धतीनं सांगतो, आवाज सुद्धां वेगळा काढतो, तीच गोष्ट मोठ्या माणसाला निराळ्याच पद्धतीनं नि निराळ्याच आवाजांत आपण सांगतो. फार काय, श्रोत्यांचं आपणापासूनचं अंतर आणि त्यांची संख्या यांचाहि आपल्या आवाजावर अगदीं नकळत परिणाम होतो. एकदां एका गांवीं मला व्याख्यानाला नेण्यांत आलं. मला बोलावणारे त्या गांवचेच होते. पण मुंबईत त्यांचं उच्च शिक्षण झालेलं होतं, नि वाङ्मयीन प्रश्नांबद्दल त्यांना अतिशय आस्था वाटत होती. सुईंत गांवीं गेल्याबरोबर मोठ्या उत्साहानं त्यांनीं आपल्या गांवकरी बंधूंसाठीं एक व्याख्यानमाला करायचं ठरवलं, नि अतिशय आपुलकीनं मला आपल्या गांवीं नेऊन त्या मालेंतलं पहिलंच व्याख्यान

माझं ठेवलं. त्यांना ज्याच्याबद्दल अतिशय आस्था वाटत होती असा वाङ्मयांतला एक कूट प्रश्न त्यांनीं माझ्या व्याख्यानाचा विषय ठरवला होता. त्या गांवांतल्या लोकांची मला कांहींच कल्पना नव्हती. बोलवणाऱ्या उत्साही तरुणांसारखेच इतरहि असतील अशी माझी कल्पना पण रात्रीं व्याख्यानाच्या जागीं जातो तों मला बोलवणारे पांचसहा उत्साही तरुण सोडल्यास बाकीचे शेंदीडशें कांबळ्या घेऊन आलेले शेतकरी किंवा तत्सम असे होते. त्या त्रिचाऱ्यांवर वाङ्मयीन कूट प्रश्नांची चर्चा कां म्हणून लादायची तेंच मला समजेना. माझं म्हणणं व्याख्यानमाला जुळवणारांनाहि पटलं, नि मग त्याकाळीं सर्वांना समजणारा देशभक्तीचा कांहीं तरी विषय घेऊन त्या दिवसाची सभा आम्ही पार पाडली.

रेडिओवर बोलणाराच्या समोर कुणीहि श्रोता नसतांना पुष्कळ श्रोत्यांसमोर आपण बोलतो आहोंत हें नाटक जसं त्यानं केलं पाहिजे, तसंच कागदावरले निर्जीव शब्द वाचीत असूनहि जणू काय आपण हातवारे करीत जिवंत भाषण करीत आहोंत असंहि नाटक त्यानं वठवलं पाहिजे. म्हणजेच त्याच्या व्यक्ति-मत्वांत भरपूर नाट्य पाहिजे. नाट्य या शब्दाचा अर्थात् व्यापक अर्थ घ्यायचा. नाट्य म्हणजे रक्षणाचा, रटाळपणाचा अभाव. बोलणाराच्या आवाजाचा आरोहअवरोह नि त्याची विषयाची मांडणी अशी पाहिजे, कीं ऐकणाराची उत्सुकता वाढत जावी, त्याला कंटाळा येऊं नये. नाट्यपूर्ण व्यक्तिमत्व असलेला माणूस साधी-सुधी, नेहेमींच्या अनुभवांतलीहि गोष्ट अशा आवाजांत नि अशा पद्धतीनं सांगतो कीं ऐकणाराला ऐकत रहावंसं वाटतं. मात्र नाट्य नि नाटकी-पणा यांत फार फरक आहे, हें बोलणारानं विसरतां कामा नये. आवाजाचा चढउतार, अनपेक्षित कलाटणी यामुळं नाट्य निर्माण होत असलं, तरी या गोष्टी कुठं नि किती प्रमाणांत करायच्या याला कांहीं मर्यादा आहेत. या मर्यादा सुटल्या कीं बोलणं आकर्षक होण्याऐवजीं हास्यास्पद व्हायचं. स्वातंत्र्यपूर्वकाळांत एका संस्थानी रेडिओकेंद्रावर संध्याकाळीं बाजारभाव सांगण्यांत येत असत. हे बाजारभाव सांगणारा माणून जुन्या कंपनीतला सेवानिवृत्त नट असावा. कापसाचे, शेंगदाण्याचे, मोहरीचे, तिळाचे वगैरे भाव सांगतांना तो असा कांहीं आवाज लावायचा कीं मोहरीचा भाव म्हणजे जणू काय भीमानं कीचकाला दिलेलं आव्हान, नि कापसाचा भाव म्हणजे एकच प्याल्यांतल्या सुधाकराचं रामलालला उद्देशून केलेलं शैवटचं भाषण. कापसाचा भाव सांगतांना मूर्तिमंत करुणरस उभा करण्याची आपणावर जबाबदारी आहे, तर मोहरीचा भाव निवेदन करतांना श्रोत्यांना वीररसांत बुडवून टाकलं पाहिजे असं त्याला वाटत असावं!

त्या संस्थानांतल्या रेडिओ-श्रोत्यांचा तो एक मोठा विनोदाचा विषय झाला होता.

रेडिओवरील कांहीं वक्ते, श्रोते विचारे दूर कुठंतरी अदृश्य आणि असहाय्य असल्यामुळं कीं काय, एखाद्या तिरशिंगरावासारखे वेपर्वाईनं बोलत असतात. रेडिओ ऐकणारा विद्वान असो कीं अविद्वान असो, त्याला स्वाभिमान असतोच. अशा बोलणाराचा त्याला राग येतो नि साहजिकच त्याची प्रतिकूल प्रतिक्रिया होऊन तो रेडिओ बंद करून टाकतो, किंवा दुसरा कांहीं कार्यक्रम लावतो. रेडिओवरल्या लोकप्रिय वक्त्याच्या आवाजांत लाचारी किंवा लघळपणा नसतो तो नसावाच. पण आपण आपल्या बरोबरीच्या लोकांशीं बोलतो आहोंत, त्यांना विश्वासांत घेऊन बोलतो आहोंत अशा स्वरांत तो बोलत असतो. ऐकणाराला आपला मित्र बोलतोय असं वाटतं.

रेडिओवर बोलणारी ही एक वक्त्यांची वेगळीच जात निर्माण झालीय. या वक्त्याच्या व्यक्तिमत्वासंबंधीं बोलतांना तेथें पाहिजे जातीचे हें तर खरंच, पण परिश्रमांनीं या जातीचं होता येईल, हेंहि तितकंच खरं.

गणूकाका

माझ्या अनेक लघुनिबंधांतून वावरणारे 'गणूकाका' खरोखरच अस्तित्वांत आहेत, कीं ते एक काल्पनिक व्यक्ति आहेत, कीं माझ्या परिचयांतल्या दोनतीन व्यक्तींच्या स्वभावविशेषांचें मिश्रण करून मी एक स्वभावचित्र निर्माण केलें आहे असा प्रश्न उपस्थित करण्यांत आला आहे. पहिल्यांदाच हें स्पष्ट सांगून टाकलें पाहिजे कीं, कोणत्याहि एका खऱ्या व्यक्तीचें हें चित्र नाहीं. माझ्या गणूकाकावर वेहद्द खूप झालेल्या एका शाळेंतल्या मुलांनें कांहीं वर्षांपूर्वी मला एक पत्र लिहिलें होतें—'तुमचे गणूकाका पहाण्याची मला फार इच्छा आहे. तरी ते कुठें आणि केव्हां भेटतील तें कळवावें.' त्या विचाराच्या मला निराशा करावी लागली. नात्याचे किंवा मानलेले असे कुणीहि काका मला नाहीत. मात्र गणूकाकांच्या स्वभावांतले कांहीं विशेष असलेल्या तीनचार व्यक्ती लहानपणापासून माझ्या चांगल्या माहितीच्या आहेत. त्यांच्यामध्ये जुन्याचा अतोनात अभिमान असलेल्या एकदोन व्यक्ती आहेत, पण त्यांना वाद घालण्याची आवड नाहीं. एका व्यक्तीला वितंडवाद घालण्याची हौस आहे. स्वतःच्या मतांचा अभिमान, वितंडवाद करण्याची हौस असूनहि, मतापेक्षां माणुसकीला अधिक किंमत देणारी अशीहि एक व्यक्ति मला माहित आहे. ज्यांचीं मतं मला कधींच पटणं शक्य नाहीं, पण ज्यांचा स्वभाव मला अतिशय आवडतो, अशा तीनचार व्यक्तींच्या स्वभावविशेषांच्या मिश्रणांतून गणूकाका निर्माण झाले आहेत.

मात्र याचा अर्थ असा कुणी समजू नये कीं, लघुनिबंध लिहावयाला सुरुवात करण्यापूर्वीच अशी एक व्यक्ति निर्माण करायची असं मी ठरवलें. तिच्या स्वभावविशेषांचीं, तिच्या रंगरूपाचीं टांचणं करून तिची रूपरेखा तयार केली आणि मग लघुनिबंध लिहायला बसलों. असं मुळींच झालं नाहीं. एखादा लघुनिबंध लिहितांना जुन्या मतांचं नुसतं रक्ष वर्णन करून तीं खोडून काढण्यापेक्षां

एखाद्या जुन्याच्या अभिमानी माणसाच्या तोंडीं तीं घालावीं आणि मग तीं उत्तरं देऊन खोडांवीं, असं मला वाटलं असेल, आणि गणूकाकांना निबंधांत आणून तीं मतं मी मांडलीं असतील. असेल, असतील असं मी म्हणतो कारण खरोखरच, कुठल्या निबंधांत आणि केव्हां गणूकाका पहिल्यांदा अवतीर्ण झाले तें मला आतां आठवत नाहीं. एकदां आल्यावर मात्र मला ते अतिशय आवडूं लागले आणि मग निबंध लिहितांना त्यांच्याशिवाय मला चैनच पडेना. गणूकाकांमुळे निबंधांत चमकदार प्रसंग आणि चुरचुरीत संवाद आले आणि निबंधांतल्या तत्त्वविवेचनाचा रूक्षपणा नाहींसा झाला, एवढें मात्र खरें. 'पिकलीं पानं' या माझ्या पहिल्याच लघुनिबंधसंग्रहांतले बरेचसे निबंध चौदापंधरा वर्षांपूर्वीं मीं लिहिले, तेव्हां आतांच्यापेक्षां प्रत्येक बाबतींत माझीं मतं हिरवट पण भडक आणि ठाम होतीं. आपल्याइतकींच भडक आणि ठाम मतं असलेला प्रतिपक्षी असला कीं दोघांची चांगलीच जुंपते आणि पहाणारांची करमणूक होते. दोन्ही बाजूंना भरपूर खेळाडूपणा असला कीं खेळणारांना आणि पहाणारांनाहि खूप मजा वाटते. गणूकाकांच्या रूपानें मला असा छानदार प्रतिपक्षी मिळाला आणि वय, मतं, संवयी, कपडे सर्व कांहीं दोघांचीं दोन टोकांना असून आमची चांगलीच गट्टी जमली.

गणूकाकांची आणि माझी इतकी गट्टी झाली कीं, अनेक निबंधांत मला विचारल्याशिवाय गणूकाका वेलाशक शिरूं लागले. त्यांच्या आयुष्यांतल्या अनेक गोष्टी आणि त्यांच्या स्वभावांतल्या छटान्छटा लहानपणापासून एकत्र वाढलेल्या एखाद्या जिवाभावाच्या मित्राप्रमाणें माझ्या माहितीच्या झाल्या. माझीं स्वतःचीं मतंसुद्धां गणूकाकांबरोबर बोलतांबोलतांच माझीं मला अधिक स्पष्ट दिसू लागलीं. आपलीं कांहीं मतं बनलेलीं असतात. पण दुसऱ्यानं त्यांच्यावर हल्ला केला कीं तो परतवतांना आपणांला आपल्याच मताच्या पुष्कळ नवीन बाजू दिसून येतात ! आपण भौतिकवादी असून वर्तमानपत्रांतलं भविष्य आपणाला वाचावंसं वाटतं याबद्दल माझं मला कसंसं वाटे, पण गणूकाकांनीं माझ्या या संवयीवर हल्ला केल्याबरोबर त्यांत कसंसंच वाटायचं कांहीं कारण नाहीं, हें गणूकाकांबरोबर वाद करतांकरतां माझ्या ध्यानांत आलं. 'आम्हा जुन्या लोकांना हंसतां पण तुम्ही मात्र तेंच करतां' असं म्हणून माझ्या प्रामाणिकपणाबद्दल गणूकाकांनीं संशय घेतल्याबरोबर मला माझ्या त्या वागण्याचं रहस्य कळलं. ज्योतिष वाचून, आपण काय करायचं नाहीं हें ठरविणं वाईट असेल. पण गंमत म्हणून ज्योतिषांत तथ्य आहे कीं नाहीं हें पाहाण्यांत चूक नाहीं. आपला ज्यावर विश्वास नाहीं, तें आहे तरी

काय, हें समजावूनसुद्धां व्यायचं नाहीं, ही कांहीं भौतिकवादी किंवा शास्त्रीय दृष्टि नव्हे. हा केवळ हटवाद झाला. ही गोष्ट गणूकाकांशीं वाद करतांना जशी मांडतां आली तशी गणूकाका नसते तर मांडतां आली नसती.

मतापेक्षां माणुसकीला अधिक किंमत आहे असं मला नेहमीं वाटतं. असं आहे म्हणूनच विविध रंगरूपं आणि चित्रविचित्र मतं असलेलीं माणसं मिळून आपली मानवजात बनलेली असली, तरी ती अजून टिकून आहे. माझ्यासारखींच मतं असलेल्या कांहीं लोकांपेक्षांही प्रत्येक बाबतींत माझ्या विरुद्ध असलेले गणूकाका मला कधींच विसरत नाहीत. गणूकाकांचें हें वैशिष्ट्य दाखविणारे दोन प्रसंग पुष्कळांना आठवत असतील. काकांकडून पैसे उसने घेऊन ते परत न करणाऱ्या मित्रावर ते एकदां खूप रागावले नी 'आतां येऊं या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतां, मग पुढच्या गोष्टी' अशी त्यांनीं माझ्यासमोर प्रतिज्ञा केली. तेवढ्यांत तो मित्र आला. त्यानं आपल्या बायकोच्या भयंकर आजाराचं रडगाणं काकांपुढं गाऊन दाखविलं. त्याबरोबर 'अरे वैतागतोस काय? कांहीं तरी उपाय केलाच पाहिजे, वेड्या!' असं ते म्हणाले. पांच रुपयांची त्या मित्राला निकड होती. काकांजवळ त्यावेळीं तेवढे पैसे नव्हते. पण तावडतोच ते माझ्याकडे वळले आणि माझ्याकडून पांच रुपये उसने घेऊन त्यांनीं त्या मित्राला देऊन टाकले. ते पैसे घेऊन तो निघून गेला. मीं जेव्हां त्यांना म्हटलं, 'काका, तुम्ही त्याच्या कानशिलांत वाजवणार होतां ना?' तेव्हां माझ्यावर उलटून ते म्हणाले, 'अरे बाळा, वेळवखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माणसाला काय मारून घालवून देतात?' मतापेक्षां माणुसकीला अधिक किंमत आहे, मी म्हणतो तें हेंच. पांडित्य, विद्वत्ता, कला हीं कुठंहि दिसलीं कीं मोठा माणूस आहे असं पुष्कळांना वाटतं. पण हें सर्व अंगीं असूनहि माणुसकी नसेल तर त्याच्या मोठेपणाचा कांहीं उपयोग नाहीं. यापैकीं कांहीं जवळ नसलेल्या सामान्य बुद्धिमत्ता, सामान्य कल्पना असलेल्या सामान्य माणसांत केव्हांकेव्हां असामान्य माणुसकी दिसून येते. किंबहुना, सामान्य माणसांतहि जितकी दिसते तितकी तथाकथित मोठ्या माणसांतहि ती पुष्कळ वेळां नसते. गणूकाकाही अशाच सामान्य व्यक्तींपैकीं एक आहे.

संस्कृतीच्या, शिष्टाचाराच्या गोष्टी सांगणारे खूप असतात, पण त्यांच्या स्वार्थाला जरा कुठं धक्का लागला कीं त्यांचे सर्व शिष्टाचार नि संस्कृति ढांसळून पडते. याच्या उलट गणूकाकांसारख्या साध्या, सामान्य बुद्धीच्या माणसांना हे

शब्दसुद्धां माहीत नसतात, पण त्यांच्या कृतींत असामान्य सुसंस्कृतपणा आणि शिष्टाचार दिसून येतो. गणूकाकांच्या या स्वभावविशेषाचं एक उदाहरण सुपरिचित आहे. गणूकाकांना मी एक कांचेची सुंदर फुलदाणी दिली होती. एकदां मी, काका आणि दुसरा एक गृहस्थ काकांच्या खोलींत काहींतरी गप्पा मारीत बसलों होतो. तो गृहस्थ हातवारे करीत काहींतरी सांगत होता. त्याचा चुकून त्या फुलदाणीला हात लागला आणि ती खाली पडून तिचे तुकडे तुकडे झाले. थोडाच वेळ कां होईना, पण ती सुंदर फुलदाणी फोडल्याबद्दल मला त्या गृहस्थाचा राग आला. मी काहीं बोललों नाहीं. पण माझ्या चेहऱ्यावर नापसंतीच्या रेषा खात्रीनं उमटून गेल्या असणार ! काहींच झालं नाहीं असं मोठ्या प्रयासानं मी दाखवलं. त्या गृहस्थाचं माझ्या चेहऱ्याकडे लक्ष गेलं असतं तर त्याला कसंसंच वाटलं असतं. त्यानं पाहिलं नाहीं ही गोष्ट वेगळी. पण त्याच वेळची गणूकाकांची वर्तणूक पहा. त्या गृहस्थाच्या तोंडून काहीं दिलगिरीचे शब्द बाहेर पडायच्या आंतच काका म्हणाले, 'अहो, त्यांत काहीं नाहीं. त्या शेजारच्या वंडूनं कालच तिचे दोन तुकडे केले होते. टाकून देण्याऐवजीं मी आपले ते जुळवून ठेवले होते. तुम्ही उगाच निमित्त झालांत एवढंच. ते तुकडे मी टाकायला पाहिजे होते !'

त्या गृहस्थाच्या मनावरचं ओझं एकदम उतरलेलं दिसलं. तो निघून गेल्यावर मी काकांना म्हटलं, 'ते फुटके तुकडे उगाच कशाला जुळवून ठेवले होतेत' काका ?' 'अरे, कुठें फुटले होते ते ? चांगली धड होती ती फुलदाणी—' काका म्हणाले. 'म्हणजे ?' मी विचारलें. काका सांगूं लागले, 'अरे, एकदां फुटली ती पुन्हां का सांधणार होती ? त्या त्रिचाऱ्याला आणखी वाईट वाटायला कशाला लावायचं ?' मी थक झालों. थोर सुसंस्कृतपणा म्हणतात तो हा !

गणूकाकांचं मन जितकं मोटं आहे तितकींच त्यांचीं मतं अगदींच सामान्य आणि पारंपरिक आहेत. सर्व आधुनिक सुधारणा त्याज्य आहेत असं त्यांचं ठाम मत आहे. ते म्हणतात, 'सर्व प्रगतीचा, सुधारणेचा हेतु काय ? माणसाचं सुख हाच ना ? सुधारणेबरोबर माणसांची दुःखंही शेकडों पटीनं वाढलीं आहेत ! पूर्वी आगगाड्या आणि मोटारी नव्हत्या. पण त्यामुळें माणूस अधिक सुखी होता. मोटारींनीं हां हां म्हणतां इकडून तिकडे जातां येतं खरं. पण जगांत शेंकडों माणसं दररोज मोटारीखालीं चेंगरून मरतात. पूर्वीचीं माणसं कंदमुळांवर भूक भागवीत होतीं आणि वल्कलांनीं अब्रू झांकीत होतीं, हें खरं आहे. पण

चहा आणि कॉफी यथेच्छ पिऊन नंतर अमक्याचं फ्रुटसॉल्ट नि तमक्याच्या लिव्हरपिल्स घेत, डॉक्टरांचे उंबरठे झिजविणाऱ्या अलीकडच्या माणसापेक्षां सुखी होती खास !”

सुधारणेपासून मिळणाऱ्या सुखांचा विचारहि करायला गणूकाका तयार नाहीत, दुःखें मात्र त्यांना दिसतात. कथा, कादंबऱ्या वगैरे ललित वाङ्मयप्रकारांनी समाजाचा कांहीं फायदा होणं शक्य नाही, हीं केवळ करमणुकीचीं साधनें आहेत, असं गणूकाकांना वाटतं. ‘तुमच्या लघुकथाकादंबऱ्यांनीं, माणसांत काय किंवा समाजांत काय, कांहीं सुधारणा होणं शक्य नाही—’ ते म्हणतात ! पुनर्विवाहावरच्या कादंबऱ्या वाचून कितीसे पुनर्विवाह झाले ? दारूबद्दलचीं नाटकं पाहून कितीशा लोकांनीं दारू प्यायची सोडली ? कादंबरीकारांना आणि नाटककारांना ते खडसावून विचारतात, ‘दारूचे काय भयंकर परिणाम होतात किंवा पुनर्विवाहामुळे समाजाचा किती फायदा होण्याचा संभव आहे हें लोकांना सरळसरळ सांगणें शक्य असतांना तुम्ही लोक तेंच सांगण्याकरितां नाटकं लिहून तीं रंगभूमीवर दाखविण्याच्या आणि कादंबऱ्या लिहिण्याच्या नि प्रसिद्ध करण्याच्या आडमागीत कां शिरतां ? मानवजात, मानवता वगैरे मोठमोठे शब्द गणूकाकांना मुळींच मंजूर नाहीत. त्यांची दृष्टि रोखटोक आहे. मानवजातीच्या हिताकरितां अमुक अमुक केलें पाहिजे असं कुणी म्हटलें कीं ते ताडकन् विचारतील, तुमची ही मानवजात कुठून आली ? ब्राह्मणजात, प्रभुजात, माळीजात, साळीजात वगैरे जाती आम्हांला माहीत आहेत, पण ही मानवजात कुठली बुवा ? स्वराज्याच्याहि त्यांच्या कल्पना जगावेगळ्याच होत्या. अरे, इकडे चळवळी करून काय होणार ? तिकडे विलायतेला जाऊन साहेबाकडून स्वराज्य आणलं पाहिजे ! स्वराज्य म्हणजे कांहींतरी एक गांठोडें आहे अशी त्यांची कल्पना असावी ! गणूकाका स्वतः काळे असल्यामुळे गोऱ्या माणसांपेक्षां काळीं माणसें कशीं चांगलीं असतात, ही गोष्ट ते वेमालुम सिद्ध करून दाखवितात. काळीं माणसें गोऱ्या माणसांपेक्षां चांगलीं कशीं ? असं कुणी विचारल्यास ते ताडकन् उत्तर देतील, ‘अरे, गोऱ्या लोकांपेक्षां आम्ही लोक अधिक स्वच्छ असतो. गोऱ्या लोकांना वाटतं कीं जराशी अस्वच्छता राहिली तर काय मोठंसं होणार आहे ? गोरेपणावर सर्व कांहीं नेऊं आपण चालवून ! पण आमचं काळ्या लोकांचं तसं नसतं. थोड्याशा अस्वच्छतेमुळे सुद्धां आपण फार मळकट दिसूं, या भीतीनें घासून पुसून आम्ही नेहमीं स्वच्छ राहतो !’ यावर काळे लोकच अधिक मळकट रहाण्याचा संभव आहे, कारण काळ्या रंगांत थोडासा मळकटपणा सहज खपून जाईल असं

त्यांना वाटायचं, असं गणूकाकांना आपण उलट सांगायला लागलों तर ते आपणाला पुढें बोलूच देणार नाहीत. गणूकाकांचीं मतं अशीं चमत्कारिक, जुनाट, पारंपरिक आहेत. पण या मतांच्या मागें त्यांचं विशाल, निर्मल, सात्विक मन असल्यामुळें ते मलाच काय, पण सर्वांनाच मनापासून आवडतात.

आकाशवाणी

मराठा ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वल्पत.

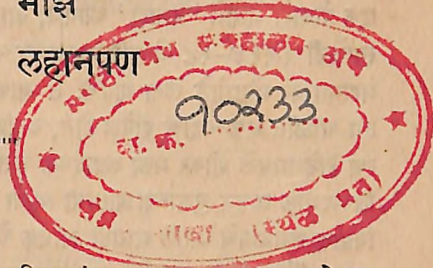
अनुक्रम..... वि:

क्रमांक नों दि:

.२.

माझे

लहानपण

विचारलं म्हणून सहज आठवलेल्या
लहानपणच्या दोन आठवणी सांगतो—

शास्त्रीय शोधांसंबंधीचे लेख लहानपणी मी अगदी अधाशासारखे वाचीत असें. विजेच्या दिव्याचा शोध, वाफेच्या यंत्राचा शोध, ग्रामोफोनचा शोध, रेडियमचा शोध, हेलियमचा शोध, यांची सुरस वर्णनं वाचतांना मला अतिशय आनंद व्हायचा. आपणही कुणी तरी मोठा शास्त्रीय संशोधक व्हावं अशी तीव्र इच्छा मला व्हायची. एकदां कुठं तरी वाचलं कीं दत्त किंवा अशाच कांहीं तरी नांवाच्या एका वीस वर्षांच्या बंगाली मुलानें खाणींत उत्पन्न होणाऱ्या एका विशिष्ट वायूचा शोध लावला, आणि जगांतल्या मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांनीं त्याचं त्याबद्दल कौतुक केलं. एवढा लहान मुलगाही शोध लावूं शकतो हें वाचल्या-पासून तर मला अगदीं चैनच पडेना. त्यावेळीं मी तेराचौदा वर्षांचा असेन. आतां पांचसहा वर्षांत कांहीं तरी केलंच पाहिजे. काय करावं तें मला सुचेना. शेवटीं बी. एस्सी.चा अभ्यास करणारा एक कॉलेजचा विद्यार्थी माझ्या ओळखीचा झाला होता त्याला भीत भीत मी विचारलं, “काय हो, अजून शोध लागायचे आहेत तरी कसले कसले ? एक दोन-चार नांवं मला सांगून टाका वधू !”

“कां बुवा ?” त्यानें विचारलें.

“मला कांहीं तरी शोध लावायचाय्.” मी गंभीरपणें उत्तर दिलें.

तो पोट धरून हसूं लागला.

“अरे जो शोध लागायचा आहे त्याचं नांव मी तुला कसं सांगूं ?” तो म्हणाला. माझा उत्साह जागच्या जागींच थंडावला.

वर्तमानपत्रांतलं कांहीं विशेष समजत नसलं तरी मिळेल तें वर्तमानपत्र

लहानपर्णी वाचण्याचा मला फार नाद होता. त्यावेळचं मुख्य वर्तमानपत्र म्हणजे अर्थात् 'केसरी.' आम्ही ज्या चाळीत गिरगांवांत रहात होतो तिथले आमचे एक शेजारी नेमानें 'केसरी' घ्यायचे, आणि तो मीं अगदीं नेमानें वाचायचा. त्यावेळीं १९१४-१८ चं पहिलं महायुद्ध चालूं होतं. 'केसरी' त नकाशासह महायुद्धावर मोठमोठे लेख यायचे, ते वाचतांना मला मोठी मौज वाटायची. त्या चाळीत एक चहाचें हॉटेल होतं, आणि मला 'केसरी' वाचतांना पाहून त्या हॉटेलमधले नोकर मला लढाईच्या बातम्या विचारायचे. मोठ्या उत्साहानें तिखटमीठ लावून युद्धाच्या बातम्या त्यांना मी सांगत असं. मला ते भलताच विद्वान् समजायचे आणि मलाही अधिक चैव यावयाचा. एकदां माझ्या विद्वत्तेनें त्यांना मीं गार करून टाकलं. परवांच्या युद्धप्रमाणेंच त्या वेळेलाही जर्मनांचा विजय झाला कीं हिंदुस्थानांतल्या लोकांच्या मनांत आनंदाच्या उकळ्या फुटायच्या. ब्रिटिशांचा द्वेष प्रत्येकाच्या रोमरोमांत भिनलेला होताच.

"जर्मनीचा या युद्धांत नक्की विजय होणार," एके दिवशीं हॉटेलमधल्या माझ्या दोस्तांना मीं छाती पुढें काढून सांगितलें.

"तें कसं काय, बाबू?" ते विचारते झाले.

"अरे, असं पहा," केसरींत आलेला फ्रान्स—जर्मनीचा नकाशा त्यांना दाखवीत मीं सांगू लागलों, "हा जर्मनी वर आहे, फ्रान्स त्याच्या खाली आहे, आहे कीं नाही?"

नकाशांतल्या वर असलेल्या जर्मनीकडे आणि खाली असलेल्या फ्रान्सकडे पहात ते "हो" म्हणाले.

"मग एवढी साधी गोष्ट तुम्हांला समजत नाही?" मी म्हणालों. "अरे, जर्मनीनें वरून तोफांचा भडिमार सुरू केल्यावर विचारा फ्रान्स खालून वर तोफा कशा काय चालवणार?"

"अरे हो खरंच!" असं म्हणून चहा, चिवडा, शेव, भजीं, शंकरपाळ्यांत वावरणारे माझे ते मित्र नितांत आदरानें माझ्याकडे पाहूं लागले.

त्यांचे भोळेभावडे चेहरे मला अजून आठवतात.

दत्तु बांदेकरांचें हास्य

बांदेकरांच्या खासगी जीवनाची मला विशेष माहिती नाही, पण त्यांनीं जर आपलें आत्मचरित्र लिहिलें तर मराठी भाषेंतला तो एक अद्वितीय ग्रंथ होईल, असें मला वाटतें. माझा आणि त्यांचा परिचय कित्येक वर्षांचा आणि निकटचा आहे. पण तो लेखक आणि पत्रकार म्हणून; आणि तरीही त्यांचें चरित्र अद्भुतरम्य प्रसंगांनीं भरलेलें असावें असें मला वाटतें. याचें कारण त्यांना मी पहिल्यांदा पाहिलें तें अगदींच चमत्कारिक परिस्थितींत. सतरा अठरा वर्षांपूर्वीची गोष्ट असेल. आमची नाट्यमन्वंतर संस्था त्यावेळीं पुण्यांत किलोस्कर थिएटरांत खेळ करीत होती. थिएटरांत वरच्या माळ्यावर कांहीं रहाण्याच्या खोल्या होत्या. त्यांत आमच्या कंपनीतलीं कांहीं माणसें रहात. त्यांच्यापैकीं आमच्या संगीतखात्यांतले श्री. शांताराम मांजरेकर हे एकदां एका दाढी वाढलेल्या रोड तरुणाला आपल्या खोलींत आजारी माणसाला धरून न्यावें त्याप्रमाणें धरून नेत असलेले मीं पाहिले. हा कोण माणूस आहे म्हणून नंतर मीं त्यांना विचारलें तेव्हां, “एक नवीन नाटक कंपनी पुण्यांत खेळ करीत होती; ती नुकतीच बंद पडली. तिच्यांत हा माझा मित्र कामाला होता. कांहीं खावयाला न मिळाल्यामुळें तो बेशुद्ध पडला होता. त्याला इथें आणून मी थोडें खावला घातलं—” असें उत्तर मांजरेकरांनीं मला दिलें. मुकेनें बेशुद्ध पडलेल्या या माणसाचें नांव दत्तु बांदेकर होतें. लेखक होण्यापूर्वी कॅम्पोजिटर म्हणून कुठल्यातरी छापखान्यांत काम केल्याचेंही बांदेकरांनीं मला स्वतःच सांगितलें आहे. या आठवणी मुद्दाम सांगण्याचें कारण एवढेंच कीं बांदेकर ही व्यक्ति कुणाला आवडो अगर न आवडो, ती एक असाधारण व्यक्ति आहे यांत मुळींच शंका नाही. या असाधारण व्यक्तित्वामुळेंच त्यांच्या विनोदाला एक स्वतंत्र स्थान प्राप्त झालें आहे. वर्तमानपत्रांत लिहावें लागत असल्यामुळें त्यांचा बराचसा

सुंदर विनोद प्रासंगिक आणि क्षणजीवी असेल; पण त्यांतही त्यांनीं कितीतरी अक्षर लिखाण लिहून ठेवलें आहे. अक्षर वाङ्मय जीवनाची सखोल प्रतीति देतें. ही प्रतीति देण्याचें सामर्थ्य कोणत्या कट्टु अनुभवांचें हालाल प्रार्शन करून बांदेकरांनीं मिळविलें ही गोष्ट मी व सांगितलेल्या एकाच आठवणीनें कुणाच्याही ध्यानांत येईल.

उथळ वास्तवता आणि दुबळा ध्येयवाद यांचीं अनेक उदाहरणें अलीकडल्या वाङ्मयांत आपणाला पदोपदीं आढळतात. वेश्येचें वास्तव चित्र काढणें म्हणजे वेश्येशीं एखादा उदारात्मा लग्न करतो आहे, असें दाखविणें ! यांत वास्तवताही नाही आणि ध्येयवादही नाही. प्रत्यक्ष जीवनांत फारच थोड्या वेश्या लग्नासाठीं उतावळ्या झालेल्या असतात. वेश्यांना मोठेपणा देण्यांत ध्येयवाद तर नाहीच नाही. कोणीहि नवा किंवा जुना सुधारक स्त्रीवर्गापुढें हें ध्येय ठेवणार नाही. काहीं स्त्रियांना पोटासाठीं देहविक्रय करावा लागतो हें त्यांचें दुर्दैव आहे आणि समाजाचा हा एक घोर गुन्हा आहे. समाजानेंच अंतर्मुख होऊन या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे. ही वास्तवता बांदेकरांच्या विनोदी लिखाणाचा जो काहीं अक्षर भाग मी समजतो, त्यापैकीं दहावारा वर्षांपूर्वीं आमच्या 'चित्रा' साप्ताहिकांत लिहिलेल्या 'वेश्या' या एक संवादांत उत्कृष्ट स्वरूपांत दृष्टीला पडते. संवादांतला एक उतारा मी इथें देतो. बांदेकरांच्या काहीं विनोदी लेखांतल्या तीक्ष्ण उपरोधामागें किती विदारक वास्तवता उभी असते हें त्यावरून दिसून येईल. त्यांच्या 'अतिप्रसंग' या लेखसंग्रहाच्या प्रास्ताविकांत हाच उतारा मीं दिला आहे. तो असा.

कोर्ट : तुझ्यामुळें चाळींतल्या कुलीन स्त्रिया विघडण्याची भीति—

वेश्या : नाही सरकार, उलट त्यांच्यामुळेंच मी अलीकडे विघडलें आहे. मी आज जो हा नटपट्टा केला आहे तो तेथील कुलीन स्त्रियांचा पाहून.

सेविका : (कोर्टाच्या कानांत) हिला जास्त शिक्षा ठोका.

कोर्ट : ऐकलंस काय ग गणिके, खरं बोलल्याबद्दल तुला जास्त शिक्षा ठोकण्याचा मला सल्ला मिळाला आहे. वेश्यांनीं आणि देशभक्तांनीं इतकं प्रामाणिक असतां कामा नये. बोल, तुझ्या गुन्ह्याबद्दल आणखी तुला काय सांगायचं आहे ?

वेश्या : मला शिक्षा देतांना माझी देशसेवा आणि माझा सामाजिक दर्जा या गोष्टींचा विचार सरकारनें करावा, अशी माझी विनंती आहे. आज माझ्या-मुळेंच अनेक ब्रह्मकलेले ब्रह्मचारी गांवांत शांतपणें वावरत आहेत. मी आहें म्हणूनच कित्येक घरांत संतति-नियमन होऊं शकत आहे. विधुरांना आणि वृद्धांना माझ्यामुळेंच जीवन सुसह्य वाटत आहे. कित्येक आजारी आणि क्षयरोगी स्त्रियांवर त्यांच्या नवव्यांकडून होणारा बलात्कार माझ्यामुळें टळत आहे. समाज-

यंत्र सुरळित ठेवण्यासाठी स्वतःचा देह, सौंदर्य आणि तारुण्य यांची कुरवानी करणाऱ्या एका स्त्रीला शिक्षा देतांना—

कोर्ट : [उपरण्यानें डोळे पुशीत सद्गदित स्वरान्त] बोलूं नकोस,.....

दारिद्र्य, बेकारी, हलकीं कामें, प्रिय भावंडांचें अकार्लीं निघन, असे विविध कट्टु अनुभव पूर्ववयांत वांट्याला आल्यामुळें बांदेकरांच्या लिखाणांत एक प्रकारची वास्तवता आली आहे हें खरें, पण त्याबरोबरच त्यांच्या बोलण्यालिहिण्यांत जीवनाबद्दल एक प्रकारची कडवट अश्रद्धाही पदोपदीं दिसून येते. स्त्री काय किंवा पुरुष काय, कधीं संपूर्णपणें चांगलीं किंवा कशांत संपूर्णपणें यशस्वी होऊं शकतील असें त्यांना वाटतच नाहीं. 'मोटार ही स्त्रीसारखी आहे; क्षणाक्षणाला तिचा तोल सुटतो आणि कितीही आवरली, तरी ती कांबूत रहात नाहीं.' 'लग्नाच्या बायकोला घेऊन कोणताहि पुरुष टॅक्सी उडवीत नसतो,' 'पोलिसापेक्षां बायकोचें एकावें हें सुरक्षितपणाच्या दृष्टीनें अधिक शहाणपणाचें,' 'बेकारी ही स्त्रीसारखी आहे; आज आहे, उद्यां नाहीं,' अशा प्रकारचीं त्यांचीं वैशिष्ट्यपूर्ण सुभाषितें त्यांच्या लिखाणांत ठिकठिकाणीं आढळतात. मिस्किलपणाखालीं दडलेली ही अश्रद्धा त्यांच्या नेहमींच्या बोलण्यांतही दिसून येते. ज्यांच्या 'नवयुग' कचेरींत बांदेकर काम करतात, ते आचार्य अत्रे आणि बांदेकर यांच्यांत विनोदवृत्ति हा सामान्यगुण असला, तरी आचार्य जितके श्रद्धालू तितकेच बांदेकर अश्रद्ध आहेत. आपला एखादा चित्रपट बाहेर पडला कीं तो अत्यंत यशस्वी होणार आणि लाखों रुपये मिळणार, याबद्दल अज्यांची नेहमीं खात्री असते. कांहीं दिवस या आशावादाखेरीज दुसरें कांहीं ते बोलत नसतात. अशावेळीं 'नवयुग' कचेरींत मी कधीं गेलों आणि बाहेरच बसलेल्या बांदेकरांना विचारलें, 'काय बांदेकर, कसं काय?' कीं बांदेकर लगेच उत्तर देतात, 'तुम्हांला कळलं नाहीं वाटतं? आपला चित्रपट जोरांत चाललाय आतां. आपलं सर्व कर्ज फिटणार. पुढच्या वेळेला तुम्ही ऑफिसांत याल तेव्हां तुम्हाला ऑफिस ओळखतां येणार नाहीं!' हें ते इतक्या गंभीरपणें सांगतात कीं त्यांच्या मिस्किलपणाची कल्पना नसलेल्याला एखादे वेळीं तें खरेंच वाटायचें.

दगाला जशी रुपेरी कडा असावी म्हणतात त्याचप्रमाणें उत्तम विनोदाला कारुण्याची किनार पाहिजे. बांदेकरांच्या उत्तम विनोदाला ती आहे. बेफाम विनोदी लिहून खदखदा हंसवणारा म्हणून बांदेकरांना ओळखणारे असंख्य लोक असतील, पण स्वतःचे अश्रू गिळून दुसऱ्यांना हसवणारा हा माणूस आहे हें फारच थोड्यांना माहीत असेल म्हणून हे चार शब्द लिहिले.

दलाल :

एक सज्जन कलावंत

चित्रकार दलालांशीं माझा परिचय झाल्याला आतां जवळजवळ बारा वर्षे झालीं असतील; पण त्यांच्याविषयीं लिहिणें मला खरोखरच कठीण वाटतें. मी ज्यांना अत्यंत चांगलीं समजतो अशा मोजक्या माणसांत मी दलालांची गणना करतो आणि तरीहि त्यांच्याविषयीं लिहावें तरी काय, असा प्रश्न डोळ्यांपुढें उभा राहतो. दलालांचा चांगलेपणाच अर्थात् या अडचणीला जबाबदार आहे ! चांगलेपणाचें जें एक मुख्य लक्षण—स्वतःविषयीं किंवा स्वतःच्या कार्याविषयीं बोलावयाचें शक्य तों टाळणें,—तें दलालांच्यांत पुरेपूर आहे. कलावंतांत तर हा गुण अगदीं दुर्मिळ आहे. इतर चित्रकारांच्या चित्रांची किंवा इतर गवयांच्या गाण्याची निंदा न करणारा आणि स्वतःच्या चित्रांची किंवा स्वतःच्या गाण्याची मसालेदार वर्णनें न ऐकविणारा कलावंत क्वचितच भेटतो. दलालांविषयीं मला मनापासून आदर आणि आपुलकी वाटते ती यामुळेच. गेल्या बारा वर्षांत त्यांच्या तोंडून दुसऱ्या चित्रकाराबद्दल एकहि वाईट शब्द बाहेर पडलेला मी ऐकलेला नाही. त्याचप्रमाणें इतक्या प्रदर्शनांतून त्यांच्या चित्रांना अनेक वेळां पदकें आणि शिफारसपत्रें मिळालीं आहेत; पण स्वतः होऊन त्यांनीं त्यांचा कधी उल्लेख केलेला मला आठवत नाही. वर्तमानपत्रांत वाचल्यानंतर आम्ही कुणी विचारलें तर स्मित करून ते 'हो' म्हणतील आणि लगेच दुसऱ्या विषयाकडे वळतील, तें चित्र काढायला आपणाला असा त्रास झाला आणि मग तें आपण असें काढलें आणि यंक् केलें आणि त्यंक् अशा गोष्टी ते सांगणें शक्यच नाही. मला वाटतें, मी काय केलें आणि मी काय करणार आहे हें सांगण्यांतच धुद्र कलावंत आपली शक्ति खर्च करीत असतात. चांगला कलावंत आपल्या कलाकृतींतच सर्व शक्ति घालतो व स्वस्थ बसतो.

चित्रांचा मी शोकी असलों तरी चित्रकलेचा तज्ज्ञ नाही त्यामुळें चित्रकार म्हणून दलालांचें महत्त्वमापन मला करतां येणार नाही. दलालांचीं चित्रें मला आवडतात, पण त्याहीपेक्षां एक सज्जन माणूस म्हणून दलाल मला अधिक आवडतात. चित्रकलेंतल्या त्यांच्या आवडीनिवडी त्यांच्या बोलण्यांतून क्वचितच दिसतात. एकदां बोलतांबोलतां मीं त्यांना सहज म्हणालों, “तुम्हांला विशेष काय करणं आवडतं, पोर्ट्रेट, निसर्गदृश्य कीं दुसरं कांहीं ?”

त्यावर ते हसून म्हणाले, “तसं सगळंच आवडतं पण एखादा विषय घेऊन तो रंगवण्यांत मजा वाटते.”

“म्हणजे ?” मीं विचारलें.

“गेल्या वर्षीं वारल्यांच्या खेड्यांत मी गेलों. तिथल्या कोंबडीं झुंजवीत बसलेल्या वारल्याचं नव्हतं का एक चित्र मीं तयार केलेलं ?”

मला वाटतें, आमच्या साहित्यांत जसे झोलासारखे वास्तववादी, जीवनाचें यथातथ्य चित्रण करणारे कांहीं लेखक असतात, तर कांही ह्यूगोसारखे वास्तवतेंत थोडा कल्पनारम्यतेचा रंग भरणारे असतात, तसेंच चित्रकारांतहि असावें. दलालांना एकदां मीं म्हटलें, “तुमच्या चित्रांत, माणसाचा म्हणा किंवा निसर्गदृश्यांचा म्हणा, रेखीवपणा किंवा रंगदारपणा जरा जास्तच असतो. मला त्यांत कांहीं समजत नाही, पण आपलं असं वाटतं.”

“खरं आहे तें. आहे त्यापेक्षां जरा अधिक चांगलं दाखवणं मला आवडतं खरं.” ते म्हणाले.

त्यांच्या एका मित्रानं मला सांगितलं, कीं लहानपणीं गोव्यांत असतांना कुठेंतरी पाहिलेल्या एखाद्या माणसाचें चित्र केवळ स्मरणानें ते हुबेहूब काढीत. त्याविषयीं त्यांना मीं विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, “पुढ्यांत माणूस बसवून त्याचं चित्र तयार करण्यापेक्षां लहानपणीं करीत होतों तसं नुसतं आठवणीनं चित्र काढण्यांत खरंच मजा आहे !” वास्तविकापेक्षां काल्पनिकांतच ते अधिक रमतात, असें दिसतें.

इतर चित्रांइतकींच दलालांचीं व्यंगचित्रें किंवा कार्टून्सहि प्रसिद्ध आहेत. रांगणेकरांच्या आणि माझ्या संपादकत्वाखालीं निघणाऱ्या ‘चित्रा’ साप्ताहिकांत व्यंगचित्रें काढावयाला दलालांनीं पहिल्यांदा सुरुवात केली. त्यांचीं ‘चित्रें’ आणि माझी ‘टीका’ असलेला ‘राजकीय टीकाचित्रें’ या नांवाचा त्यांच्या व्यंगचित्रांचा १९४१ सालीं प्रसिद्ध झालेला सुंदर संग्रह पुष्कळांनीं पाहिला असेल. या संग्रहाला मीं लिहिलेल्या प्रस्तावनेत दलालांच्या व्यंगचित्रांचा थोडासा

इतिहास आला आहे. तो भाग इथे उध्दत करावासा वाटतो. “...त्या वेळेचे (१९३६) वी. पी. सामंत आणि कंपनीचे मॅनेजर आमचे स्नेही श्री. घाणेकर यांनी प्रस्तुत टीकाचित्रांचे चित्रकार श्री. दलाल यांचे नांव आम्हांला सुचविले. ‘आमचे दलाल तुम्हांला काय हवं तें काढून देतील,’ ते अभिमानाने म्हणाले. त्यांचा अभिमान आणि विश्वास यथार्थ होता याबद्दल माझी पुरेपूर खात्री पटली. पुस्तकाचें कव्हर असो, लेखमालेचा मथळा असो कीं टीकाचित्र असो, तुम्ही कल्पना सांगा—, हसतमुखानें दलाल कल्पना ऐकून घेतील आणि दुसऱ्या दिवशीं तुमच्या कल्पनेपेक्षां कमी तर नाहीच, पण थोडें अधिकच चांगलें चित्र आणून देतील. कलेच्या आणि तंत्राच्या गप्पा नाहीत, कुरकुर नाहीं कीं कटकट नाहीं. याचा अर्थ असा नव्हे कीं ते स्वतःच्या कल्पनेनें टीकाचित्रें काढीत नाहीत. ते स्वतःच्या कल्पनेनेंही उत्कृष्ट टीकाचित्रें काढूं शकतात हें या संग्रहांतल्या स्वतंत्र कल्पनेनें काढलेल्या त्यांच्या कांहीं चित्रांवरून दिसून येईल.”

‘टीकाचित्र’ तयार करतांना त्यांच्याशीं जें सहाकार्य करावें लागे त्यांतला आनंद मी कधींच विसरणार नाहीं. गांधीजी आणि वर्किंग कमिटी यांच्या लाचार राजकारणाचा (१९३८ ते ३९) उपहास करण्याकरितां, ही सर्व मंडळी तोंडानें लढाऊ राजकारणाचा ब्रकवा करीत सरकारपुढें लोटांगण घालीत आहेत, असें टीकाचित्र काढण्याची कल्पना मीं दिली. दलाल यांनीं आणून दिलेल्या चित्रांत इतर सर्व पुढाऱ्यांबरोबर गांधीजींच्या शेजारीं त्यांची शेळीहि ऐटींत गुडवे टेकून उभी होती ! माझ्या कल्पनाचित्रांना मूर्त स्वरूप देतांना श्री. दलाल यांनीं कित्येक वेळां अशा सुंदर सुधारणा केल्या आहेत.

इंग्लंडमधला लो किंवा स्टूव किंवा जहालमतवादी अमेरिकन टीकाचित्रकार गेलर्ट हे स्वतः राजकारणाचे अभ्यासू आहेत आणि राजकीय घडामोडी पाहून त्यांना जो संताप येतो किंवा उपहास—उपरोध वाटतो, तो ते रेपेच्या द्वारे व्यक्त करतात.

या महाराष्ट्रीय टीकाचित्रांचें एक अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असें कीं यांत दृष्टि एकाची आहे आणि हात दुसऱ्याचा आहे. कॅपेक बंधूंच्या नाटकाप्रमाणें किंवा वेब पतिपत्नींच्या अर्थशास्त्रीय ग्रंथांप्रमाणें हीं टीकाचित्रें दोन माणसांच्या जिवाळ्याच्या सहकार्यानें तयार झालीं आहेत. यांत श्री. दलाल यांचा कोणत्याहि प्रकारचा कमीपणा आहे, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. स्वतःच्या दृष्टीसमोर उभें असलेलें चित्र काढण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या दृष्टीला दिसणारी आकृति आत्मसात् करून घेऊन ती तितक्याच आवेशानें व्यक्त करणें हें काम अधिक कठीण आहे

असें मला वाटतें आणि आतां श्री. दलाल यांची योग्यता पूर्णपणें सिद्ध करणारा माझा राखीव मुद्दा बाहेर काढतो.

या संग्रहांतलें मला स्वतःला सर्वोत्तम वाटणारें टीकाचित्र—बॅनबेरीच्या 'वेक् अप् इंडिया' या टीकाचित्राचें मार्मिक विडंबन श्री. दलाल यांनीं स्वतःच्या कल्पनेनें अगदी स्वतंत्रपणें काढलें आहे....”

टीकाचित्रांचा हा संग्रह प्रसिद्ध झाल्यानंतर गेल्या सहासात वर्षांत दलाल यांनीं स्वतंत्रपणें काढलेलीं शेंकडों सुंदर व्यंगचित्रें—विशेषतः 'मौज' साप्ताहिकांत नियमितपणें येणारीं—पुष्कळानीं पाहिलींच असतील.

दलालांना जें अमूप यश मिळालें आहे त्याचें कारण त्यांच्या अंगच्या कले-इतकाच त्यांच्या अंगीं असलेला चांगुलपणा होय. एखादा उत्तम कलावंत असतो; पण त्याबरोबरच त्याच्यांत असलेली आढ्यता, आळस आणि माथेफिरू-पणा यांमुळे माणसें त्याच्यापासून दुरावतात. दलालांकडे जाणारा माणूस नाखूप होणें कठीण. कांहीं कांहीं चमत्कारिक गिऱ्हाइकें चित्रकलेला अशक्य असलेल्या गोष्टीहि दलालांना करावयास सांगतात. एक मोठें थोरलें झाड उभें होतें. सोसाट्याचा वारा आला आणि तें उन्मळून पडलें, हें सर्व एकाच चित्रांत हवें असा हट्ट धरून तीं बसतात! दुसरा एखादा अशा गिऱ्हाइकाला हाकलूनच लावायचा. पण दलाल मोठ्यांदा हसूनहि त्याला दुखवीत नाहींत. जवळ पडलेल्या एखाद्या कागदावर झटकन् एक लहानसें वादळाचें स्केच् हसतमुखानें त्याला ते करून दाखवितात, आणि सर्व कांहीं येणें कसें शक्य नाहीं हें हळूच समजावून देतात. त्याला तें पटतें आणि खूप होऊन तो जातो. एखादे गिऱ्हाइक चित्रांतल्या माणसाच्या मिशा थोड्याशा कातरून टाका म्हणून त्यांना गंभीरपणें सांगतो! दलाल पाण्यांत ब्रश बुडवून त्या हळूच थोड्या कमी करतात. दलाल यांना मी एक सज्जन कलावंत म्हणतो, आणि 'सज्जन' या शब्दावर 'कलावंत' या शब्दाइतकाच जोर देतो.

'मनोहर' दिवाळी अंक १९४७

मो. ग. रांगणेकर :

कांहीं परिचयात्मक छटा

रांगणेकरांचें व्यक्तित्व कुतूहलजनक आहे यांत शंका नाही. वृत्तपत्रें, वाङ्मय, चित्रपटसृष्टि, रंगभूमि इत्यादि अनेक क्षेत्रांत सर्वांचें लक्ष खेचून घेईल असें कांहींतरी नावीन्य दाखविणारे हे गृहस्थ आहेत तरी कसे, हें जाणून घेण्याची उत्सुकता अनेकांना वाटणें साहजिक आहे. मात्र त्यांच्या या अनेकविध कर्तृत्वाची माहिती असलेला माणूस त्यांच्या व्यक्तित्वाविषयी आपल्या मनांत ज्या कल्पना करील, त्या प्रत्यक्ष अनुभवांत चुकीच्या असल्याचें त्यांच्या पदोपदीं ध्यानांत येईल. एवढ्या उलाढाली करणारा माणूस पोक्त असला घाहिजे असें बऱ्यांच जणांना वाटतें. रांगणेकर पस्तिशीच्या आसपास असतील; पण ते दिसतात त्याहूनहि पोरसवदा. 'कुलवधु', 'अलंकार', इत्यादि नाटकांतून संसारी हिंदु स्त्रीचीं हृदयंगम चित्रें रेखाटणाऱ्याचा स्वतःचा संसार मुळींच नाही. रांगणेकर अविवाहित आहेत. आपल्या अनेक साप्ताहिकांतून अनेकांना अनेक प्रकारची प्रसिद्धि देणारे रांगणेकर स्वतः अत्यंत प्रसिद्धिविन्मुख आहेत. त्यांच्या स्वतःच्या पत्रांत तर त्यांनीं स्वतःबद्दल कधीं मजकूर येऊं दिलेला नाहीच; पण इतर पत्रांतूनहि चमकण्याचा त्यांनीं कधीं प्रयत्न केलेला नाही.

रांगणेकरांचा आणि माझा परिचय पंधरावीस वर्षांचा तरी असेल. मी ज्या चिकित्सकसमूह शाळेंत शिकत होतो त्याच शाळेंत ते होते. अर्थात् अधिक निकटचा परिचय त्यांनीं व मीं 'चित्रा' साप्ताहिक मुरू केलें तेव्हांच झाला. शाळेंत असतांना तोंडओळखीपेक्षां आमचा अधिक परिचय नव्हता. 'चित्रा'चे सहसंस्थापक व सहसंपादक म्हणून एकत्र येण्यापूर्वीं आम्हां दोघांचेहि स्नेही श्री. केशवराव भोळे यांच्या निमित्तानें आमची विशेष ओळख होतीच. रांगणेकर 'वसुंधरा' साप्ताहिकाचे संपादक होते तेव्हां 'आजकालचे गायक' ही केशवराव

भोळे यांची अत्यंत लोकप्रिय लेखमाला 'वसुंधरे'त येत होती. माझाहि एखाद-दुसरा लेख 'वसुंधरे'च्या नेहमींच्या किंवा खास अंकांत येत असे. 'चित्रा'च्या जन्माची हकीकत मनोरंजक आहे. रांगणेकरांनी 'वसुंधरा' पत्राशी असलेला आपला संबंध सोडला. केशवराव भोळे पुणे येथे प्रभात फिल्म कंपनीत गेल्या-मुळे माधवश्रमाच्या शेजारी असलेल्या त्यांच्या रामनिवासमधील जागेंत रांगणेकर राहात होते. १९३४ च्या अखेरीस रांगणेकरांच्या शेजारीच 'रामनिवास'-मध्ये मी राहायला आलों होतो. या योगायोगामुळेच 'चित्रा' पत्र निघाले असे म्हटले पाहिजे. राजकीय—विशेषतः समाजवादी—मतप्रचारासाठी आपल्या हार्ती एखादे पत्र असावे असे मला आणि प्रभाकर पाध्ये वगैरे माझ्या मित्रांना त्या वेळी वाटत होते. पण वृत्तपत्रसृष्टीचा आम्हांला कांहींच अनुभव नव्हता. रांगणेकरांनी 'अरुण', 'तुतारी', 'वसुंधरा', वगैरे अनेक चुरचुरीत व चटकदार पत्रे चालवली होती. पण राजकीय मतप्रचारासाठी आपण एखादे पत्र काढू असे त्यांनाहि कधी वाटले नसेल. 'वसुंधरा' सोडून रांगणेकर स्वस्थ होते.

“तुम्ही एखाद साप्ताहिक काढा. आपण लिहायला तयार आहोत!” मी रांगणेकरांना म्हणालों.

“पुन्हा या वर्तमानपत्राच्या फंदांत पडायचं नाही असं मी ठरवलं आहे,” रांगणेकर म्हणाले. “तुम्हीच काढा. मी सर्व प्रकारे मदत करायला तयार आहे तुम्हाला.”

“आपल्याला त्यांत कांहीं कळत नाही—” मी म्हणालों.

शेवटी 'नाहीं,' 'होय,' म्हणतांम्हणतां आम्ही दोघांनी 'चित्रा' काढायचें ठरवलें व १९३४ च्या सप्टेंबरांत 'चित्रा' सुरू झालें. राजकीय बाजू मी संभाळायची आणि चित्रपट आणि रंगभूमि व इतर अंतर्ब्राह्म संपादनाची बाजू रांगणेकरांनी पाहायची असे ठरलें. एकमेकांच्या क्षेत्रांत आम्ही कधीहि ढवळाढवळ केली नाही व त्यामुळे शेवटपर्यंत एकदांहि गंभीर मतभेदाचा प्रसंग आल्याचें मला स्मरत नाही.

मराठी दैनिकांच्या इतिहासांत कै. अच्युतराव कोल्हटकर यांना जसें एक स्वतंत्र स्थान आहे, तसेंच साप्ताहिकांच्या इतिहासांत रांगणेकरांना आहे यांत शंका नाही. विविधवृत्त कचेरींतून निघणाऱ्या 'अरुण', 'तुतारी,' वगैरे पत्रांतून 'मी व माझे लेखन' अशा प्रकारच्या नवीन नवीन लेखमाला रांगणेकर संपादक असतांना त्यांनी सुरू केल्याच होत्या; पण 'वसुंधरा' आणि त्याहूनहि 'चित्रा' साप्ताहिकांत त्यांच्या कल्पकतेला पूर्ण वाव मिळाला. पुण्याचा

‘केसरी’ किंवा मुंबईचे ‘विविधवृत्त’ यांच्यासारखी वजनदार आणि लोकप्रिय साप्ताहिके रांगणेकरांची साप्ताहिके निघण्यापूर्वी अस्तित्वांत होती. मुंबईत निघणारे ‘मौज’ पत्रहि आपल्यापरीने लोकप्रिय होतें; पण रांगणेकरांनी मराठी साप्ताहिकांत अंतर्वाह्य नावीन्य आणलें. या जुन्या साप्ताहिकांतला मजकूर वाचनीय व भरदार असे. पण मजकुराची मांडणी किंवा एकंदर सजावट यांकडे लक्ष दिलेलें नसे. लहानसाच लेख असला तरी निरनिराळ्या टाईपांत सुंदर मथळे देऊन आणि मधूनमधून सुवक चित्रे घालून तो आकर्षक करणें, संबध कव्हरवर एकरंगी किंवा दुरंगी चित्र देणें वगैरे बाह्य स्वरूपांतल्या सुधारणा रांगणेकरांनी केल्याच; पण विविध प्रकारचीं सदरे आणि नवीननवीन लेखमाला सुरू करून, साप्ताहिकाच्या अंतरंगांत कमालीची आकर्षकता आणली. ज्याप्रमाणें अच्युतराव कोल्हटकरांच्या पूर्वी जहाल-मवाळांच्या राजकारणाची चर्चा वृत्तपत्रांत भरपूर येत असे; पण ‘वत्सला-वहिनींच्या पत्रां’नीं किंवा ‘बेटा गुलाबच्या कानगोष्टीं’नीं ती अगदीं स्वैपाकघरापर्यंत नेऊन पोचविली, त्याप्रमाणेंच निरनिराळ्या पक्षांचे काल्पनिक कार्यक्रम देऊन, कधींहि न झालेल्या संमेलनांचे वृत्तांत छापून किंवा कुणींहि न लिहिलेलीं आत्मचरित्रे लिहून आबालवृद्धांना विनोदी टीकेची चटक रांगणेकरांनी लावली. रक्ष पुस्तकपरीक्षणें वाचणारे वाचक फार थोडे. रांगणेकरांनी पुस्तकपरीक्षणाची एक नवीनच टूम सुरू केली. एक जुन्या मताचे गृहस्थ, एक कॉलेजविद्यार्थी, एक संपादक, एक साहित्यिक इत्यादिकांचें एक चर्चामंडळ दर आठवड्याला एखाद्या नवीन पुस्तकाची चर्चा करीत असे. पुस्तक-परीक्षणाची ही मनोरंजक पद्धति अर्थात् लोकप्रिय झाली.

स्वतःच्या कल्पकतेची रांगणेकरांना अभिमानयुक्त जाणीव आहे. स्वतःविषयी किंवा स्वतःच्या लिखाणाविषयी बोलणें किंवा लिहिणें रांगणेकरांना आवडत नाही, ते प्रसिद्धिबिन्मुख आहेत, असें प्रारंभी म्हटलें आहे. मात्र अलीकडे एकदोनदां त्यांनीं हा स्वतःच घालून घेतलेला नियम मोडलेला दिसतो. कोणत्याहि प्रकारच्या टीकेला उत्तर देण्याचा रांगणेकरांचा शिरस्ता नव्हता. ज्योत्स्नाबाई भोळे यांच्या गायन-अभिनयामुळें ‘कुलवधू’ नाटक फार लोकप्रिय झालें, त्या नाटकांत वाङ्मयीन मूल्य कांहीं नाही, अशा प्रकारच्या टीकेला ‘चढेल तो धंदेवाईक, पडेल तो कलावंत!’ हा लेख लिहून त्यांनीं नुकतेंच उत्तर दिलें. याहीपेक्षां त्यांचा महत्त्वाचा लेख “मो. ग. रांगणेकर यांची (त्यांनीं स्वतःच घेतलेली) मुलाखत” ‘भरारी’ पत्राच्या १९४३ च्या दिवाळी अंकांत प्रसिद्ध झाली आहे. अर्थात् स्वतःची मुलाखत स्वतःच घेऊन छापण्यांत रांगणेकरांनीं पुन्हा एकदां आपली

कल्पकता दाखविली आहेच. स्वतःविषयीं कधींहि न बोलणाऱ्या आणि आपल्या मनाचा कुणालाहि थांग लागूं न देणाऱ्या रांगणेकरांसारख्या माणसानें लिहिलेल्या या लेखाला रांगणेकरांचा स्वभाव जाणूं पाहणाऱ्यांच्या दृष्टीनें फार महत्त्व आहे. स्वतःच्या कल्पकतेची आणि कर्तृत्वाची त्यांना अभिमानयुक्त जाणीव आहे असें म्हटलें तें या लेखाच्या आधारावरच. मुलाखत्या रांगणेकर मुलाखित रांगणेकरांना म्हणतो, “बाकी सगळ्याच बाबतींत तुम्हीं कांहीं तरी विशेष केलं आहे. तुमचीं साप्ताहिकंच पाहा ना! तुम्हीं आधीं कांहींतरी नवीन करावं आणि इतरांनीं त्याची नकल करावी असं चाललं आहे. तुमच्या नाटकांची अजून नकल कशी होऊं लागली नाहीं कळत नाहीं...”

त्यांच्या या प्रसिद्धिविमुखतेचा किंवा टीकेविषयीं वाटणाऱ्या वेपवाईंचा उगम भोळसटपणांत नसून इतरांहून आपण कुणीतरी वेगळे आहोंत या आत्मविश्वासाच्या भावनेंत आहे हें या मुलाखतींत स्पष्ट दिसतें. मुलाखित रांगणेकरांचें बरेचसें बोलणें ऐकल्यानंतर मुलाखत्या रांगणेकर म्हणतो, “‘बोलेल तो करील काय?’ हें त्यांचें आवडतें तत्त्व आहे. आणि म्हणून ज्या व्यासपीठावर त्यांच्या बरोबरीचे आणि बरेचसे त्यांच्यापेक्षांहि कनिष्ठ लोक वायफळ बडबड करतांना सभा-संमेलनांतून दिसतात, त्या व्यासपीठावरच काय, पण त्या सभा-संमेलनांनाहि रांगणेकर कधीं हजर असलेले दिसत नाहींत. इतके दिवस मला वाटत होतें, कीं भेटा गार्बोसारखे ते प्रसिद्धीला लाजतात; पण त्यांच्याशीं पंधरा मिनिटें बोलल्यावर मला कळून चुकलें, कीं ते कुणाच्या बऱ्यावाईट बोलण्याची पर्वाच करीत नाहींत. बडबडणारीं माणसें कांहींच कार्य करूं शकत नाहींत असा त्यांचा ठाम समज असल्यामुळें ते असल्या सभासंमेलनांत कधींच आढळून येत नाहीत...”

‘बोलेल तो करील काय?’ या तत्त्वाप्रमाणेंच ‘वाचील तो लिहील काय?’ हें तत्त्वहि रांगणेकरांचें आवडतें दिसतें. सभा-संमेलनांत किंवा व्याख्यानांत ते जसा वेळ घालवीत नाहीत, त्याप्रमाणेंच देशी किंवा परदेशी वाङ्मयाच्या वाचनांतहि व्यर्थ काळ दवडणें त्यांना योग्य वाटत नाही. आमचे मित्र श्री. प्रभाकर पाध्ये यांचें वाचन दांडगें आहे. त्यांची रांगणेकर नेहमीं थड्या करीत आणि ‘आपण कांहींएक वाचीत नाही आणि वाचणार नाही,’ म्हणून त्यांना टिच्चून सांगत. त्यांच्या मुलाखतींत त्यांचें हें मतहि येऊन गेलें आहे. एखाद्या इंग्लिश किंवा अमेरिकन लेखकाच्या पुस्तकांचा त्यांनीं चुकूनसुद्धां उल्लेख केला नाही ही माहिती घेऊन मुलाखत्या रांगणेकर म्हणतो, “...त्यांना प्रश्न विचारला,

‘तुमचा आवडता लेखक कोणता?’ त्यांनीं माझ्याकडे न पाहतां सिगरेट पेटवीत म्हटलें, ‘मो. ग. रांगणेकर.’”

मुलाखतींतल्या या प्रश्नोत्तरांवरून रांगणेकर हे एक मोठे कुरेंबाज, गर्विष्ठ गृहस्थ असावेत अशी कुणाची कल्पना झाल्यास ती चूक होईल. स्वतः रांगणेकरांनाहि याची कल्पना आहे. मुलाखत्या रांगणेकर सुरवातीला म्हणतो, “...त्यांच्याबद्दल मनांतल्या मनांत मीं केलेला तर्क अगदीं चुकीचा असल्याचें मला दिसून आलें. कारण रांगणेकर वयस्क नव्हते; वर्तमानपत्रें काढून ते झिजलेले नव्हते अगर त्यांच्या ‘कुलवधू’ नाटकानें त्यांना हजारों रुपये आणि भरपूर कीर्ति दिल्यामुळें त्यांच्या वागण्यांत गर्विष्ठपणाहि दिसत नव्हता.”

हें अगदीं खरें आहे. मुलाखतींत त्यांनीं सिगरेट पेटविण्याचा जसा आव आणला आहे, तसाच कुरेंबाजपणाचाहि आव आणला आहे. क्वचित् एखादे वेळीं ते सिगरेट ओढतात; पण त्यांना सिगरेटचें मुळींच व्यसन नाहीं, हें मला माहीत आहे. इतका कर्तृत्ववान, स्वतंत्र बाण्याचा आणि त्यांत अविवाहित असा माणूस इतरांशीं किंचित् फटकून वागणारा किंवा थोड्याशा एकांड्या वृत्तीचा असावा, हें साहजिकच आहे. रांगणेकरांचे स्नेही थोडे असतील; पण जे थोडे आहेत त्यांच्यासाठीं वाटेल तें करायला रांगणेकर मागेंपुढें पाहात नाहींत. ‘कुलवधू’ नाटकानें त्यांना हजारों रुपये दिलेले असले तरी साध्या पांढऱ्या रंगाच्या कोटाच्या खिशांतच ते हे पैसे ठेवतात. आज कित्येक वर्षें त्यांचा जो साधा वेष मी पाहतों आहे तोच आजहि त्यांच्या अंगावर दिसतो. स्वच्छ धोतर, पांढरा शर्ट व पांढऱ्याच रंगाचा शॉर्ट कोट, या साध्या कपड्यांना हजारों रुपयांचा मालक झाल्यावरहि त्यांनीं अंतर दिलेलें नाहीं. मात्र म्हणून त्यांना सुंदर वस्तूंची आवड नाहीं असें कुणी समजू नये. त्यांच्या घरांत अनेक सुंदर वस्तू तुम्हांला ठिकठिकाणीं दिसतील. आणखीहि कांहीं अकल्पित गोष्टी तुम्हांला तिथें आढळतील. शेजाऱ्यापाऱ्यांचीं किंवा मित्रांचीं लहान मुलेंहि स्वच्छंदपणें तिथें खेळत असलेलीं दिसतील. होय, रांगणेकर एकांड्या वृत्तीचे आहेत ही गोष्ट खरोखरच खरी नाहीं; त्यांना मुलें फार आवडतात आणि मुलांनाहि ते फार आवडतात !

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.
अनुक्रम..... वि:
क्रमांक नों दि:

.३.

सरकार

आणि साहित्यिक

सरकार आणि साहित्यिक यांचे संबंध कसे असावेत असें मला कुणी विचारलें तर साहित्यिकानें सरकारसाठीं कांहीं एक करूं नये, आणि सरकारनें साहित्यासाठीं सर्व कांहीं करावें, असें मी म्हणेन. अर्थात् ही अगदीं आदर्श व्यवस्था झाली. पण समाजाची आदर्श अवस्था कधींच नसते. त्यामुळें इतकी आदर्श व्यवस्था कधींच होणें शक्य नाही. तेव्हां प्राप्त परिस्थितीत काय करणें शक्य आहे त्याचा विचार केला पाहिजे. समाजकल्याणाचे सर्वश्रेष्ठ राखणदार म्हणून कोणतेहि सरकार (आधुनिक काळांतलें विशेषच) समाजाच्या इतर घटकांप्रमाणेंच साहित्यिकांवरहि नाना प्रकारचीं नियंत्रणें घालण्याचा प्रयत्न करते. साहित्याला उत्तेजन देण्याच्या उद्देशानें नोकऱ्या, पारितोषिकें, मानसन्मानहि देतें. साहित्यिकांचा सरकारशीं संबंध या दोन मार्गांनीं येतो. पैकीं नियंत्रणाच्या बाबतींत राजद्रोह, जातीय तेढ, अश्लील प्रकाशन, वगैरे सर्वसामान्य नागरिकांच्या बाबतींत जीं कायद्याचीं नियंत्रणें आहेत त्यापेक्षां वेगळीं कोणतींच नियंत्रणें साहित्याच्या बाबतींत नसावीं. कथा, कविता, कादंबऱ्या किंवा नाटकाचीं पुस्तकें या बाबतींत वेगळीं नियंत्रणें नाहीतच. पण नाटकांच्या प्रयोगाबाबत मात्र आहेत. पोलिस खात्याकडे नाटकाचें हस्तलिखित किंवा पुस्तक प्रयोगाच्या आधीं द्यावें लागतें. सुप्रसिद्ध नाटककारांचें नवें नाटक पोलिसखात्यांतला सच-इन्स्पेक्टर वाचतो, आणि तें समाज-कल्याणाच्या दृष्टीनें योग्य आहे किंवा नाहीं हें ठरवितो! नाटककाराच्या नांवाला भिऊन हें नाटक ठीक आहे असें तो म्हणण्याचा कांहीं तरी संभव आहे. पण अगदीं अप्रसिद्ध नव्या नाटककारांत एखादा भावी खाडिलकर किंवा उदयोन्मुख गडकरी असेल तर त्याची समाजकल्याणाच्या दृष्टीनें योग्यता एक पोलिस अधिकारी कशी काय ठरवणार? प्रतिभाशाली लेखक समकालीनांच्या

चार पावलें पुढेंच असतो. एकंदर समाजालासुद्धां त्याची योग्यता पुष्कळ वेळां समजत नाही. समाज त्याच्याकडे दुर्लक्ष करतो; किंवा त्याचा छळ करतो. मग कट्टर स्थितिवादी अशा पोलिसखात्याला त्याची योग्यता काय समजणार ? हजारों टाकाऊ नाटककारांत एखादाच भावी खाडिलकर किंवा उदयोन्मुख गडकरी असेल हें मला एकदम मान्य. पण संततिनियमनाच्या चळवळीबाबत तिचे सनातनी विरोधक जें म्हणतात तें साहित्याच्या बाबतींत मला सर्वस्वी मान्य आहे. हजारों दुबळीं किंवा नालायक पोरें जन्माला येण्याचें टळत असेल, पण त्यांना टाळतांना एखादा भावी शिवाजी किंवा लोकमान्य तुम्ही जगांत येऊं देत नाहीं हें विसरूं नका, असें ते म्हणतात. हजारों वाईट नाटकांचे प्रयोग झाले तरी हरकत नाही, लोक—म्हणजे समाजच छीः थूः करून ते बंद पाडतील; किंवा वर उल्लेखिलेले जे सर्वसामान्य कायदे आहेत त्यांचा उपयोग करून न्यायालयीन मार्गानें सरकारनें ते बंद पाडावे. पण मुळांतच प्रयोग होऊं न देण्याची सत्ता पोलिस खात्याकडे किंवा कुणाचकडे असतां कामा नये. हजारों बऱ्यावाईट नाटकांचे प्रयोग सर्गस होऊं लागले म्हणजेच रंगभूमि आणि नाट्यकला ऊर्जितावस्थेला येईल.

जें नियंत्रणासंबंधी तेंच उत्तेजनाबाबत. रंगभूमीला किंवा साहित्याला उत्तेजन देण्यासाठीं सरकार स्पर्धा करतें, पारितोषिकें देतें, नटनटींना सुवर्णपदकें देतें, हें सर्व ठीक आहे. पण एवढ्यानें उत्तम साहित्य किंवा उत्तम नाट्य निर्माण होत नाही. नाट्याच्या किंवा साहित्याच्या भरभराटीला पोषक अशी परिस्थिति सरकारनें निर्माण केली पाहिजे. ही परिस्थिति करमणुकीचा जीववेणा कर उठवून, उत्तमोत्तम नाट्यमंदिरें बांधून आणि तीं माफक दरानें सर्व प्रकारच्या बऱ्यावाईट, कोणत्याहि मताच्या नाटकांसाठीं देऊन सरकारला निर्माण करतां येईल. साहित्याला उत्तेजन देण्याकरितां, स्वायत्त स्वतंत्र साहित्यसंस्थांना संशोधनासाठीं, प्रकाशनासाठीं, भरपूर आर्थिक साहाय्य, संशोधनाच्या किंवा प्रकाशनाच्या विषयासंबंधीं कोणतीहि अट न घालतां, सरकारनें दिलें पाहिजे. पारितोषिकें आणि मानसन्मान यांच्यासाठीं साहित्यिकांची निवड करतांना सरकारी अधिकारी किंवा मंत्र्यांची लहर यांचें साहाय्य न घेतां या संस्थांचा सल्ला सरकारनें मानला पाहिजे. या संस्थांनीं शिफारस केलेल्या असहाय्य, वयोवृद्ध आणि तपोवृद्ध साहित्यिकांना किंवा कलावंतांना मासिक किंवा वार्षिक साहाय्य द्यायचें तर भरपूर दिलें पाहिजे, आणि तें देतांना मानहानिकारक असें असतां कामा नये. अशा कलावंतांना साहाय्य करीत असतांना सरकार उपकार करीत नसून समाजाच्या वतीनें आपलें कर्तव्य करीत असतें आणि ऋण फेडीत असतें, हें सरकारी मंत्री

आणि त्यांचे नोकरशाहा जितक्या लवकर ध्यानांत घेतील तितकें बरें. अमुक पक्षाचें आज सरकार आहे, त्यालाच उद्देशून मी हें म्हणत नाही. संयुक्त महाराष्ट्रवाद्यांचें सरकार महाराष्ट्रांत झालें, किंवा दिल्लीला सोशालिस्ट सरकार आलें, तरी त्यांनाहि मला एकहि शब्द न बदलतां हेंच सांगावयाचें आहे.

सरकारी नोकऱ्या किंवा सरकारी पारितोषिकें घेणाऱ्या साहित्यिकांनीं एका गोष्टीबाबत डोळ्यांत तेल घालून काळजी घेतली पाहिजे. नोकरी टिकविण्याकरितां आपल्या साहित्यिक मूल्यांना किंवा मतांना मुरड घालावी लागत असेल, तर अशी नोकरी करित राहणें म्हणजे ती साहित्यिक आत्महत्याच आहे. त्याचप्रमाणें आपण जें लिहिलेलें असेल त्याला पारितोषिक मिळालें तर उत्तमच; पण अमक्या प्रकारचें साहित्य लिहिलें तर अमुक सरकार किंवा अमुक सरकारी समिति पारितोषिक देईल म्हणून लेखणी उचलणें हा साहित्यद्रोह होय. अर्थात् एखादी देशहिताची सरकारी योजना एखाद्या साहित्यिकाला मनापासून आवडली, त्यानें तिच्यासंबंधी लिहिलें, आणि सरकारनें त्याला पारितोषिक दिलें, तर त्याला कुणीच दोष देणार नाही. केवळ पारितोषिकाच्या लोभानें कांहीं सरकारी गोष्टी कांहीं साहित्यिकांना केव्हांकेव्हां आवडूं लागतात तें मात्र ठीक नाही. स्वातंत्र्य हा कोणत्याहि साहित्याचा किंवा कलेचा आत्मा आहे, आणि कोणत्याहि सरकारी नियंत्रणानें किंवा उत्तेजनानें या स्वातंत्र्याला बाधा येतां कामा नये.

समाजवाद कशाकरितां ?

समाजवाद कशाकरतां, हा प्रश्न मीं उपस्थित केलेला पाहून माझ्या अज्ञानाची पुष्कळांना कीव येईल, किंवा आतां पोरामोरांना माहीत झालेल्या समाजवादाच्या सुविख्यात ध्येयांचें, नवीन शोध लावल्याचा पोरकट आव आणून, हा गृहस्थ चर्चितचर्चण करणार कीं काय अशी कित्येकांना भीति वाटेल. माझा तसा कांहीं इरादा नाही. खाणी, जमिनी, कारखाने इत्यादि उत्पादनाचीं साधनें आज मूठभर धनिक वर्गाच्या हातीं आहेत; त्यामुळें समाजांत भयानक विषमता निर्माण झाली आहे, हा मूठभर धनिकांचा वर्ग साऱ्या समाजावर सत्ता गाजवतो, कांहीं थोड्यांना अजीर्ण होईल इतकें धनधान्य तर इतर गोरगरिवांच्या कपाळीं जन्माची उपासमार, हें सर्व नाहीसें करून उत्पादनाचीं साधनें साऱ्या समाजाच्या मालकीचीं करायचीं, प्रत्येकाकडून त्याला जमेल तें काम करून घ्यायचें आणि त्याला हवें तें सर्व द्यायचें, हीं समाजवादाचीं सुपरिचित ध्येयें मला माहीत आहेत. त्यांची पुनरुक्ति करण्याचा माझा मुळींच विचार नाही. हें सर्व झालेंच पाहिजे आणि होईलही. समाजवाद याकरतांच आहे; पण हें सर्व ज्याकरतां आहे त्याचाच पुष्कळ वेळां समाजवादाकरतां झगडणारांना विसर पडतो—विशेषतः राजकारणाच्या रोजच्या धकाधकींत धडाडीनें भाग घेणाऱ्या समाजवादी नेत्यांच्या हें ध्यानींही रहात नाही. या कांहीं प्रश्नांकडे नम्रपणें लक्ष वेधण्याची माझी इच्छा आहे. मोठें नवीन असें कांहीं मला सांगावयाचें नाही, पण या गोष्टीची जनतेला आणि नेत्यांना पुन्हां पुन्हां आठवण करून देणें आवश्यक आहे, असें मला वाटतें.

वेल्सची एक रूपक कथा इथें सांगितल्याशिवाय माझ्यानें रहावत नाही. एका बादशाहाची अत्यंत लाडकी पट्टराणी मेली. सर्व जगाला स्तिमित करील

असें एक सुंदर मंदिर तिच्या समाधिस्थानावर बांधावयाचा त्यानें निश्चय केला. पंचवीस तीस वर्षे लक्षावधि मजुरांना काम मिळेल अशी कोट्यवधि रुपयांची स्मारकमंदिराची एक योजना तयार झाली. काम सुरु झालें. दर आठवड्याला बादशहा स्वतः जातीनें येऊन कामकाज कसें काय चाललें आहे तें पहात असे. मौल्यवान् पांढऱ्या पाषाणाचा समाधीभोंवतालचा आंतला गाभारा कांहीं महिन्यांनीं तयार झाला. पुढें पुढें आठवड्यांऐवजीं महिन्या दोन महिन्यांनीं बादशहा काम पहाण्याकरतां येऊं लागला. काम चालूच होतें. मंदिराचा एक एक सुंदर विभाग तयार होत होता. तो पाहून बादशहाला दर खेपेला अधिकाधिक आनंद होत होता. पुढें महिन्यांऐवजीं काम पहाण्याकरतां वर्षा दोन वर्षांनीं तो येऊं लागला. तीस पस्तीस वर्षांनंतर इमारत पुरी झाली. तिला पहाणारा प्रत्येक लहानमोठा माणूस तिचे अलौकिक सौंदर्य पाहून थक होई. पुरी इमारत पहाण्याकरितां शेवटीं एके दिवशीं बादशहा आला. इमारतीचा प्रत्येक भाग पहात आणि एकाहून एक सुंदर दृश्यें पाहून आनंदानें बेहोष होत तो त्या गाभाऱ्याकडे येऊन पोहोंचला. गाभाऱ्याच्या मध्येंच असलेली ती लहानशी समाधि पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. “या एवढ्या भव्योत्तुंग इमारतींत ही लहानशी अडगळ कसली आली आहे इथें? काहून टाका ती!” म्हणून त्यानें बाजूला उभ्या असलेल्या नोकरांना हुकूम फर्मावला !

समाजवादाची भव्य इमारत उभी करूं पाहणाऱ्या आम्हां समाजवाद्यांची अशीच स्थिति होण्याचा संभव आहे; नव्हे, रशियासारख्या ठिकाणीं असें झालें आहे !

ही भीति अगदीं साधार आहे. चांगयल चांगल्या समाजवादी पुढाऱ्यांच्या तोंडची विशिष्ट भाषा केव्हांकेव्हां ऐकतांना त्या बादशहाची आठवण होते. पंधरासोळा वर्षांपूर्वी कम्बुनिस्ट पुढाऱ्यांशीं माझ्यासारख्यांची विशेष मैत्री होती. तेव्हां आमच्यापैकीं एखाद्यानें चांगले सुंदर कपडे कधीं घातले तर एखादा पुढारी तुच्छतापूर्ण दृष्टीनें पहात “काय या ‘बूज्वा’ संवयी !” असें आम्हांला म्हणायचा आणि आम्ही शमूरन जायचे. जणूं काय, समाजवाद म्हणजे कामगार-शेतकऱ्यांना सुंदर कपडे घालायला मिळणें नव्हे; तर आज सुंदर कपडे ज्यांना मिळत आहेत त्या सर्वांनीं मळक्या चिंध्या अंगावर घालणें ! मातृभाषांचें महत्त्व आणि भाषावार प्रांतरचना यासंबंधीं परवां एका मोठ्या समाजवादी पुढाऱ्यावरुबर बोलत असतां तो एकदम म्हणाला, ‘तुम्हां मातृभाषावाल्या लोकांचे विचार अगदीं मध्ययुगीन, बुरसटलेले आहेत असं मला वाटतं !’ सफाईदार इंग्रजींत त्यानें हे उद्गार काढले.

या जगाला चित्रविचित्र भाषांचें आणि विविधरंगी संस्कृतीचें सुंदर उद्यान करण्याऐवजीं एकाच विश्व-भाषेच्या किंवा राष्ट्रभाषेच्या टोकळ्यांत सर्व जगाला कोंबून त्याचें वैराण वाळवंट बनविणें म्हणजेच समाजवाद अशी या थोर पुढाऱ्यांची कल्पना असावी !

या पुढाऱ्यांना मी दोष देत नाहीं. त्यांच्या सहनशीलतेचा तोल सुटतो यांत आश्चर्य नाहीं. रात्रंदिवस रक्ताचें पाणी करणारांना जन्मभर मळक्या चिंध्यां-शिवाय कांहीं मिळूं नये आणि रिकामटेकड्यांच्या अंगावर मऊमऊ वस्त्रें खेळावीं, हें हरघडी पाहून कुणाला संताप येणार नाहीं ? हजार कारणें काढून बहुजनसमाजांत फूट पाडण्याचा प्रयत्न पुंजीवादी करीत असतां मातृभाषेच्या अभिमानाचें संकुचित प्रांतीयतेत तर रूपान्तर होणार नाहीं ना, अशी भीति पुंजीवाद्यांशीं क्षणोक्षणीं झगडावें लागणारांना वाटल्यास नवल नाहीं. हें सर्व मान्य करूनही समाजवाद्यांनीं कांहीं तत्त्वांवरचें लक्ष दळूं देतां कामा नये, असें मी म्हणतो. समाजवादाचा व्यक्तिवादावर कठोर कटाक्ष आहे. व्यक्तिवाद विरुद्ध समाजवाद अशीच समस्या मांडली जाते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा मोहक बुरखा घेऊनच भांडवलशाहीनें आपला नंगा नाच सुरू केला. पण म्हणून दुसऱ्या टोकाला जाऊन व्यक्तिस्वातंत्र्याचा समूळ नाश करणें हें समाजवाद्यांचें ध्येय ठरत नाहीं. हा लढा व्यक्ति विरुद्ध समाज असा नाहीं. तसा लढा होऊंच शकत नाहीं; कारण व्यक्ती मिळूनच समाज झालेला असतो. समाज ही कांहीं व्यक्तीहून वेगळी गोष्ट नाहीं. लढा आहे तो व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नांवानें थोड्या व्यक्तींना सर्व स्वातंत्र्य देऊन बहुसंख्याक व्यक्तींचें स्वातंत्र्य दडपून टाकणाऱ्या भांडवलवाल्यांविरुद्ध, सर्व व्यक्तींना स्वातंत्र्य देऊं पहाणाऱ्या समाजवाद्यांचा. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा विनाश नव्हे तर व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकांत अधिक विकास हें समाजवादाचें ध्येय आहे. तो विकास करतांना नाइलाज म्हणून केव्हां-केव्हां कांहीं थोड्या व्यक्तींच्या स्वातंत्र्याला निर्विध घालावे लागतील. पण ते कमीत कमी घालावे लागणें किंवा सुळींच न घालावे लागणें हें अंतिम साध्य.

व्यक्तिस्वातंत्र्य, धर्मभावना, आपला देश, भाषा, संस्कृति इत्यादींचा अभिमान या चांगल्या गोष्टींचा वाईट उपयोग भांडवलवाले किंवा साम्राज्यवादी करतात. पण विचार, उच्चार, आचाराचें स्वातंत्र्य, अद्भुतरम्य विश्वव्यापाराविषयीं मनांत कौतुक निर्माण करणारी धर्मभावना, सुंदर वस्तूंची आवड, आपला देश, आपली भाषा, आपले लोक यांच्याबद्दल प्रेम या गोष्टी चांगल्या आहेत; किंबहुना यांतच आपली मानवता, आपलें पशूहून भिन्नत्व, आहे हें विसरून

चालणार नाही. भांडवलशाही नष्ट करून समानता प्रस्थापित करावयाची, ज्याला जें जमेल तें फक्त त्यानें करावयाचें आणि त्याला हवें तें तें मिळावयाचें यासाठीं समाजवाद्यांचा लढा आहे हें खरें आहे; पण एवढेंच खरें नाही. याहीपेक्षां आणखी कांहीं खरें आहे. अमुक तास काम करणें आणि खाणेंपिणें एवढेंच जीवनाचें—निदान मानवाच्या जीवनाचें—सर्वस्व नाही. उदात्त विचार, विशाल भावना, सुंदर कल्पना, यांची समृद्धि हीच मानवाच्या जीवनाची समृद्धि. यांनींच तो आपलें जीवन आणि आपल्याबरोबरच इतरांचें जीवनहि समृद्ध, विशाल करतो. याच गोष्टी मानवाच्या प्रगतीला कारणीभूत झाल्या आहेत. संपूर्ण स्वातंत्र्यांतच या गोष्टी शक्य आहेत. विचार, उच्चार, आचाराचें स्वातंत्र्य नसेल तर या गोष्टींचा विकास शक्यच नाही म्हणूनच व्यक्तिस्वातंत्र्याशिवाय समाजवाद म्हणजे सुंदर स्मारकमंदिरांतून समाधीची अडगळ उडवून देण्यासारखें आहे.

समाजवाद्यांसमोर आज जो एकमेव तात्त्विक प्रश्न उभा आहे तो हाच आहे. अनियंत्रित व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आधारलेल्या भांडवलशाहीनें आज जगांत सांवळा-गोंधळ माजवला आहे. हा गोंधळ दूर करावयाचा म्हणजे योजनाबद्ध समाज-व्यवस्था प्रस्थापित करावयाची. पण योजनाबद्धता म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याला पायबंद. योजना आंखणाऱ्या आणि योजना अंमलांत आणणाऱ्या कांहीं व्यक्ती किंवा एखादी व्यक्ति, हुकूमशहा, पक्ष किंवा गट, समाजांतल्या इतर सर्व व्यक्तींचें स्वातंत्र्य योजनेसाठीं नियंत्रित करणार. मालकशाहीऐवजीं हुकूमशाही किंवा नोकरशाही येणार. समाजाच्या कल्याणासाठीं व्यक्तिस्वातंत्र्य नष्ट होत जाणार, स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यामुळें व्यक्तींचा विकास खुरटत जाणार आणि व्यक्तींचा विकास खुरटत गेल्यामुळें व्यक्तींचाच बनलेला समाज रसातळाला जाणार, असें हें दुष्ट वर्तुळ आहे. हें दुष्ट वर्तुळ फोडणें हा सर्व प्रश्नांचा प्रश्न किंवा प्रश्नराज आहे. ज्यास्तींत ज्यास्त व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि कमींत कमी योजनाबद्धता असलेला समाज आपणांला हवा आहे. आपल्या येथें महात्मा गांधी आणि पाश्चिमात्य विचारवंतांत लुई मर्फर्ड वगैरेंनीं ही कोंडी फोडण्याचा एक मार्ग दाखविला आहे. प्रचंड केंद्रीकृत योजनाबद्धतेत केंद्र हातीं असणाऱ्या सत्ताधारी नोकरांना किंवा गुमास्त्यांना आवरणें, त्यांची हुकूमशाही होऊं न देणें इतस्ततः पसरलेल्या समाजाला दुष्कर आहे; पण विकेंद्रित स्वयंपूर्ण, स्वायत्त घटकांचा कांहीं थोड्या बाबींपुरताच योजनाबद्ध झालेला समाज असेल

तर अधिकांत अधिक व्यक्तिस्वातंत्र्य, अधिकांत अधिक लोकसत्ता आणि एका किंवा कांहीं व्यक्तींच्या हुकूमशाहीची कमीत कमी भीति आहे असें या विचारवंतांचें म्हणणें आहे. एकता, अखंडत्व, विशालता, आंतरराष्ट्रीयत्व इत्यादि अगडबंद पण भोंगळ शब्दांच्या आहारीं जाऊन व्यक्तिस्वातंत्र्य, भाषिक वैशिष्ट्य, प्रादेशिक वैचित्र्य यांना विरोध करूं पहाणाऱ्या उत्साही समाजवाद्यांनीं हे सर्व ध्यानीं घेऊन मंदिर उभारतां उभारतां आपण देवता भिरकावून तर देत नाहीं ना, याचा विचार सदैव जागृत ठेवला पाहिजे एवढेंच सुचवावयाचें आहे.

‘जनवाणी’

लेखकांचा

सत्याग्रह

कम्युनिस्ट हुकूमशाही आणि रशियाचें वर्चस्व यांच्याविरुद्ध हंगेरीमध्ये गेल्या वर्षी जो महान् उठाव झाला त्याच्या आघाडीवर कामकरी, शेतकरी, सैनिक वगैरे होतेच, पण त्या सर्वांच्यापुढें हंगेरीचे झाडून सर्व मोठमोठे नवे-जुने लेखक होते,—बहुतेक कम्युनिस्ट विचाराचे असूनहि होते—याचें सर्वांना आश्चर्य वाटलें. पण याचें आश्चर्य वाटावयाचें कांहींएक कारण नाहीं. हुकूमशाहींत सर्वांत अधिक कुणाला त्रास होत असेल तर तो जातिवंत लेखकाला होतो; आणि हुकूमशाहीला सर्वांत अधिक कुणाचा त्रास होत असेल तर तो लेखकांचा. कोणत्याहि क्रांतीचें बीज नव्या विचारांत किंवा नव्या कल्पनेंत असतें. हा नवा विचार एकदां जनतेच्या मनांत रुजला कीं ती चालू परिस्थिति बदलून टाकण्याचा, हुकूमशाही उलथून टाकण्याचा प्रयत्न करते. हुकूमशाहीला दंडुक्याच्या किंवा बंदुकीच्या जोरावर नव्याच गोष्टी दडपून टाकतां येतात; पण विचार एकदां बाहेर पडला रे पडला कीं दंडुके, लाठ्यां, काठ्या, बंदुका चुकवीत तो आपलें कार्य करूं लागतो.

जातिवंत लेखकांचें—मग तो वैचारिक लेखन करणारा असो कीं ललित असो,—नवा विचार, नवी नल्पना हेंच जीवन असतें. जें वाटतें तें त्याला व्यक्त करतां आलें नाहीं तर तो असून नसून सारखाच. या बाबतींत तडजोड म्हणजे त्याचें मरणच. म्हणूनच हंगेरींत काय किंवा रशियांत काय, कित्येक लेखकांनीं कांहीं काळपर्यंत पक्षांच्या आदेशानुसार शक्य तों लिहिण्याचा प्रयत्न करून, किंवा लिहिण्याचेंच अजिबात सोडून देऊन ही तडजोड केलेली असली,—कसें तरी जिवंत राहण्याचा प्रयत्न केलेला असला तरी शेवटीं ते बंड करून उठलेच. हंगेरींत कित्येकांनीं प्राणार्पण केलें, कित्येक कारावासांत खितपत पडले आहेत, कित्येक देशोधडीला लागले आहेत. आश्चर्याची आणि आनंदाची

गोष्ट म्हणजे रशियाचे लेखकहि जिवावर उदार होऊन बंडखोरीचीं लक्षणें दाखवूं लागले आहेत. अर्थात् ही लक्षणें वाङ्मयांत दिसत आहेत, सशस्त्र बंडाच्या तयारींत नव्हे.

स्टालीनच्या मृत्यूनंतर तीन वर्षे दम घेऊन रशियाचा सध्यांचा 'दादा' ऋश्वेह यानें जी 'निःस्टालिनीकरण'ची मोहीम सुरू केली आणि स्टालीनचीं दुष्कृत्यें, व्यक्तिपूजावाद वगैरेंवर कडाक्याचा हल्ला चढविला, त्यामुळें लेखकांना अधिक स्वातंत्र्य मिळालें आणि ते बंडखोरी दाखवूं लागले असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण ऋश्वेहनें ही मोहीम १९५६ च्या फेब्रुवारींत कम्युनिस्ट पक्षाच्या विसाव्या काँग्रेसमध्ये केलेल्या भाषणानें सुरू केली; ऋश्वेहच्या १९५६ च्या त्या भाषणानंतरच पोलंड आणि हंगेरीमधली बंडाळी सुरू झाली. तर रूसी लेखकांनीं बंडाचा झेंडा उभारला १९५४ च्या डिसेंबरांत—'रायटर्स युनिअन'ची काँग्रेस झाली तेव्हां. स्टालीनच्या हुकूमशाहीवर तुटून पडतांना ऋश्वेह एक गोष्ट विसरला होता,—सर्वच हुकूमशाही ही गोष्ट विसरतात—कीं एका हुकूमशाही-विरुद्ध चिथावलेले लोक चिथावणाऱ्याचीहि हुकूमशाही चालूं देत नाहींत ! पोलंड, हंगेरीमध्ये बंडाच्या ज्वाळा उसळलेल्या पाहून जनतेच्या आणि विशेषतः लेखकांच्या बाबतींत थोडा सैल सोडलेला आपल्या हुकूमशाहीचा लगाम ऋश्वेहनें मागें खेचाला सुरुवात केली. १९५६ च्या ऑक्टोबरमध्ये हंगेरीचे बंड सुरू झालें. १९५७ च्या मे महिन्यांत रशियन लेखकांच्या 'रायटर्स युनिअन'च्या बोर्डाची एक सभा बोलावण्यांत आली; आणि कम्युनिस्ट पक्षाच्या मुठींत असलेल्या युनिअनच्या अधिकाऱ्यांनीं तयार केलेलें एक इतिवृत्त बोर्डासमोर वाचण्यांत आलें. रशियन वाङ्मय आणि रशियन रंगभूमि यांच्या प्रगतींत सरकार आणि पक्ष यांच्या लुडबुडीमुळें खीळ पडते असें आपल्या लेखांतून सुचवणाऱ्या क्रॉन या नव्या दमाच्या रशियन टीकाकाराचा या इतिवृत्तांत निषेध केला होता, आणि कम्युनिष्ट पक्ष जीवनाच्या कोणत्याहि क्षेत्रांत, विशेषतः वाङ्मयीन क्षेत्रांत किती उपयुक्त कार्य करतो हें ठांसून सांगितलें होतें. वास्तव जीवनाची फक्त एकच बाजू—व्यंगात्मक बाजू—दाखविण्याकडे लेखकांची प्रवृत्ति आहे यांतला धोका दाखवितांना याशिनच्या लघुकथांवर इतिवृत्तानें जोराचा हल्ला चढविला होता. 'हे लघुकथाकार काळोखी बाजू रंगवतात, प्रकाश त्यांना दिसत नाहीं. समाजांत जुन्या-वर नवें मात करीत आहे, प्रतिगामी मागें पडत आहेत, पुरोगाम्यांचें पाऊल पुढें पडत आहे हें लेखकांना दिसत नाहीं,' असा या इतिवृत्तांचा आरोप होता.

'निःस्टालिनीकरण'पूर्वीं लेखकांवर 'समाजवादी वास्तववादा'ची जी

जबरदस्ती करण्यांत येत होती, तीच या इतिवृत्ताच्या निमित्तानें पुन्हा सुरु करण्याचा प्रयत्न कुश्वेव आणि त्यांचे दोस्त करीत होते यांत शंका नाही. वास्तव म्हणजे वास्तव. त्याचें ज्याप्रमाणें खरें वास्तव आणि खोटें वास्तव असे दोन प्रकार होऊं शकत नाहीत, त्याप्रमाणेंच समाजवादी वास्तव हें नुसत्या वास्तवाहून आणखी वेगळें काय होणार ? पण 'समाजवादी वास्तववाद' म्हणजे कम्युनिस्ट पक्ष आणि सरकार जें जें काहीं करतें तें चांगलें, सरकारी योजना यशस्वी होत आहेत, जनता अधिकाधिक सुखी होत आहे असें डोळे झांकून कथाकादंबऱ्यांतून रंगविणें, यालाच प्रकाशाचीहि वाजू दाखविणें, नव्याची जुन्यावर मात होणें, पुरोगामी प्रवृत्तींनीं प्रतिगामी प्रवृत्तींचा पराजय करणें म्हणावयाचें ! स्टालीन जिवंत होता तेव्हां स्टालीन माझ्यामागे उभा होता म्हणून मी ध्रुव जिंकू शकलों असें उत्तर ध्रुवावरील स्वारीचा विषय असलेल्या नाटकाच्या नायकांनें जोरजोरानें सांगणें, आनुवंशिकतेवर ग्रंथ लिहिणाऱ्या शास्त्रज्ञानें स्टालिननें दिलेल्या स्फूर्तीमुळें या शास्त्रांत नवे शोध लावले असें म्हणणें, कवींनीं स्टालीन हिमालयापेक्षां उंच आहे, महासागरापेक्षां विशाल आहे अशी स्तुतिस्तोत्रें गाणें, हा 'समाजवादी वास्तववाद' होता !

मे १९५७ च्या या 'रायटर्स युनिअन'च्या सभेंत लेखकांना वठणीवर आणण्याचा सत्ताधारी गटानें निश्चयच केलेला दिसत होता. सर्व कटाक्ष होता मॉस्को येथें निघणाऱ्या 'लितरेतर्नाया मस्कोव्हा' (साहित्यिक मॉस्को) या संग्रह-ग्रंथाच्या संपादकवर्गावर आणि लेखकवर्गावर. बहुतेक अग्रगण्य नवे लेखक या नियतकालिकाच्या ध्वजाखालीं गोळा झाले होते. या ग्रंथाचा पहिला भाग प्रसिद्ध झाला १९५६ च्या मे-जूनमध्ये. आठशें सत्तावीस पृष्ठांच्या या भागांत ३९ नव्या-जुन्या लेखकांचे लेख, लघुकथा, एक संबंध कादंबरी आणि एक संबंध नाटक होतें. त्यानंतर पोलंड-हंगेरीचीं बंडें झालीं; आणि त्यानंतर १९५७ च्या सुरवातीला ग्रंथाचा दुसरा भाग प्रसिद्ध झाला. या दुसऱ्या भागांतच क्रॉन् या टीकाकाराचा टीकालेख आणि याशिन्ची कथा होती. हा दुसरा भाग प्रसिद्ध झाल्यानंतरच १९५७ च्या मेमघली गाजलेली सभा घेण्यांत आली. या सभेंत संपादकांवर आणि लेखकांवर पश्चिमी राष्ट्रांना तुम्ही साहाय्य करतां आहां,—तीं राष्ट्रें विषदग्ध मैत्रीचा हात पुढें करतात त्याचा तुम्ही स्वीकार करतां आहां, असे आरोप स्पष्टपणें करण्यांत आले. एक एक लेखक उठेल, आणि 'चुकलों,—पुन्हा असें करणार नाही' म्हणून ठराविक कम्युनिस्ट पद्धतीनें गयावया करील अशी इतिवृत्त मांडणाराची अपेक्षा होती; पण या वेळीं लेखकांनींहि निश्चय

केला होता, असें दिसतें. कुणीहि उठला नाही. कुणीहि तोंड उवडलें नाही. मख्ख चेहरे करून सर्व बसून राहिले. या लेखकांविरुद्ध रान उठविण्यांत आलें. 'मौनवीर' म्हणून त्यांना हिणविण्यांत आलें. गांवोगांवीं लेखक-संघांच्या सभा घेण्यांत येऊन या लेखकांच्या 'संशयवादा'चा निषेध करण्यांत आला. शेवटीं शेवटीं तर नुकतेच वरिष्ठ अधिकारपदावरून घालवून दिलेले मालेन्कोव्ह, मोलोदोव्ह, शेपिलोव्ह यांच्याशींही या लेखकांचा संबंध जोडण्यांत आला. 'लितरेत-नाया मॉस्कोव्हा'च्या संपादकवर्गापैकीं काहींनीं क्षमायाचना केली, काहीं लेखकांनींही चुकमूल द्यावी ध्यावी म्हटलें, पण याशिन्, दुदिन्सेव्ह वगैरे बऱ्याचशा महत्त्वाच्या लेखकांनीं अजूनहि माघार घेतलेली नाही. कम्युनिस्ट राज्यांतली परिस्थिति लक्षांत घेतां मॉस्कोंतले हे लेखक खूपच धैर्य दाखवीत आहेत असें म्हटलें पाहिजे. चारपांच महिन्यांपूर्वीं मॉस्कोला जाऊन तिथल्या लेखकांशीं चातचीत करून आलेले रशियन आणि इंग्रजी वाङ्मयाचे अमेरिकेंतल्या एका विद्यालयांतले अध्यापक जॉर्ज गिवियन यांनीं ही महत्त्वाची माहिती एका लेखांत दिली आहे.

इतकें रान उठविण्यासारखें या लेखकांनीं लिहिलें आहे तरी काय तें पाहण्यासारखें आहे. सर्गाय् मिखाल्कोव्ह हा लेखक सुंदर रूपककथा, नीतिकथा, परीकथा लिहिणारा म्हणून प्रसिद्ध आहे. मुलांचा तो अतिशय आवडता लेखक. 'तीन चित्रें' या कवितेंत त्यानें 'समाजवादी वास्तववादा'चें चांगलेंच विडंबन केलें आहे. असले काहीं वाद लेखकांवर लादले कीं वाङ्मयांत कसा खोटेपणा माजतो याचें विदारक चित्र त्यानें एका कवितेंत रंगविलें आहे. जुन्या काळांतल्या एका खानानें आपल्या राज्यांतील चित्रकारांना आपलें चित्र काढण्याचा हुकूम फर्माविला. त्या खानाला फक्त एक डोळा होता, आणि हातहि एकच होता. एका चित्रकारानें खानाला खूप करण्याकरितां आपल्या चित्रांत त्याला दोन डोळे आणि दोन्ही हात काढले. त्या चित्रकाराला 'वास्तवावर रंगसफेती' करणारा म्हणून हांकळून देण्यांत आलें. दुसऱ्यानें खान होता तसें चित्र रेखाटलें. हा माणूस फक्त 'व्यंगदर्शन करतो, -काळोखी बाजू' दाखवतो म्हणून संतापलेल्या खानानें त्याच्यावर शिव्यांचा वर्षाव केला. तिसऱ्यानें समोरून चेहेरा न पाहतां बाजूनें पाहून चित्र काढलें. खानाचा शाबूत डोळा त्यानें छानदार रेखाटला. शिष्टक असलेल्या हातांत एक मोठी थोरली ढाल दिली आणि तिनें तुटका हात झाकून टाकला. या चित्रकारावर खानानें पैशांचा, पदकांचा आणि स्तुतीचा वर्षाव केला ! सरकारमान्य लेखकांना या कवितेंत मिखाल्कोव्हनें गारद केलें आहे.

क्रॉन् या नव्या दमाच्या टीकाकाराने 'एका लेखकाचीं टिपणें' या लेखांत हुकूमशाही आणि विशेषतः व्यक्तिपूजेचा संप्रदाय बोकाळलेल्या देशांत 'लोकांचा लेखक', 'जनतेचा चित्रकार', 'राष्ट्रीय कवि' म्हणून मिरवणाऱ्या सरकारमान्य कलावंतांची टर उडविली आहे. तो या लेखांत म्हणतो, 'व्यक्तिपूजेचा संप्रदाय माजला कीं शास्त्रीय विचाराला अंधश्रद्धेपुढें, नवनिर्मितीला हटवादापुढें आणि लोकमताला लहरीपुढें मान वांकवावी लागते...कोणत्याहि युगांतला जो नवनिर्मितिक्षम लेखक असतो त्याच्या जाणिवा इतर समकालिनांच्या दोन पावलें पुढेंच असतात. समकालिनांना त्याचे विचार समजायला कठीणच वाटतात... एक व्यक्ति राज्यांत सर्वज्ञ झाली कीं होयना नोकरांची वरपासून खालपर्यंत एक परंपरा निर्माण होते. या होयनांना जें कळत नाही तें अर्थात् टाकाऊ ठरविण्यांत येतें. अशामुळें कलेच्या क्षेत्रांतहि होयना कलावंतांचा पूर लोटतो आणि नवनिर्मिति करणाऱ्या कलावंतांची गळचेपी होते. सांगितलेल्या धड्यांचीं चित्रें काढून देणारे चित्रकार आणि स्तुतिस्तोत्रें गाणारे कवि एवढेंच कलावंतांचें काम उरतें...'

अलेक्झांडर याशिन्च्या 'तरफा' या गोष्टींत कम्युनिस्ट पक्षाच्या सदस्यांचें उपरोधिक चित्र रेखाटलें आहे. पक्ष स्वतःला जनतेला वर उचलणारी 'तरफ' समजतो. कम्युनिस्ट नेहमीं म्हणतात कीं आमचा पक्ष जनतेला मार्गदर्शन करतो आणि वर उचलतो. याशिन्च्या गोष्टींत पक्षसदस्य जनतेची 'तरफ' करून स्वतःला वर उचलतात असें दाखविलें आहे. सामुदायिक शेतीच्या एका केंद्रावर हे सदस्य काम करायला गेलेले असतात. तिथें त्यांच्या वरच्या श्रेणींतले पक्षाचे अधिकारी शेतकऱ्यांच्या अडचणी समजाऊन घेत नाहीत, आम्हांला केवळ 'तरफ' म्हणून वापरतात अशी ते तक्रार करतात. पण स्वतः अधिकारी म्हणून त्यांच्यावर काम करण्याची पाळी येते तेव्हां वरच्या श्रेणींतले वागत तसेच ते वागतात !

नागिबिन्च्या एका गोष्टीचें नांव आहे 'खझर अलंकार.' या गोष्टींतला नायक संशोधनाकरितां 'प्राचीन खझर जमातीचे दागिने' हा विषय घेतो. हेतु हा कीं, चालू जिवंत प्रश्न हातीं घेतला तर सरकारचीं आणि पक्षाचीं नाना धोरणें संभाळतां संभाळतां नाकीं नऊ येतात, तेव्हां वर्तमानकाळ सोडून भूतकाळाकडे पळ काढलेला बरा ! या माणसाचें वर्णन करतांना नागबिन् म्हणतो, 'हा माणूस कायमचा भेदरून गेलेला होता. संशोधनासाठीं त्यानें पुढ्यांत घडत असलेलें जीवन टाळून जुन्यापुराण्या जीवनाचें क्षेत्र निवडलें...' नागबिन्च्या दुसऱ्या

एका गोष्टीचें नांव आहे 'खिडकींतला उजेड.' यांत व्यक्तिपूजेच्या संप्रदायाचें विदारक चित्रण केलें आहे. एका मोठ्या थोरल्या सरकारी आराम बंगल्याच्या व्यवस्थापकानें बंगल्यांतल्या प्रशस्त खोल्या 'कुणी बडा सरकारी माणूस' आल्यास त्याच्यासाठीं राखून ठेवल्या आहेत; त्यांत रेडिओ, विलियर्डचें टेबल वगैरे सर्व सुखसोयींचा कडेकोट बंदोबस्त आहे. या खोल्यांच्या साफसुफीचें काम एका मोलकरणीवर सोपवून त्या खोल्या हा अधिकारी नेहमीं कुळूप-बंद करून ठेवतो आणि त्या 'बड्या'ची वाट पाहत असतो. कित्येक दिवस लोटतात, पण कुणी 'बडा' येत नाहीं. दुसऱ्या कोणाला हा त्या खोल्यांत जाऊं देत नाहीं. शेवटीं ती मोलकरणी एके दिवशीं त्या खोल्यांत जाऊन स्वतःचा तळ ठोकते, आणि तिथून हालण्याचें साफ नाकारते; तेव्हां कुठें या अधिकाऱ्याच्या डोक्यांत प्रकाश पडतो कीं 'बड्या'साठीं असंख्य 'छोट्यां'ची गैरसोय करणें बरोबर नाहीं !

केसरी दिवाळी १९५७

तांबडा रशिया गुलाबी होईल काय ?

तीस वर्षांपूर्वी कॉलेजांतून आम्ही बाहेर पडलों तेव्हां आम्हां तरुणांना रशियन क्रांतीनें भारून टाकलें होतें. जगांतलें दैन्य, दारिद्र्य, विषमता यांचें कारण भांडवलशाही, वसाहतवाद आणि साम्राज्यवाद. या कारणांचा उच्छेद सर्व दलितांनीं एकजुटीनें केलेली क्रांतीच करूं शकेल; मार्क्स आणि लेनिन यांनीं मानवी इतिहासाचा अभ्यास करून या क्रांतीचें अचूक तंत्र ठरविलें आहे, आणि या क्रांतीनें अस्तित्वांत आणलेली समाजरचना, दैन्य, दारिद्र्य, विषमता नष्ट करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व यांचें नंदनवन, या इथें डोळ्यांसमोर निर्माण करील अशी आमची खात्री होती. ही क्रांति रशियानें करून दाखविली आणि समाजवाद प्रस्थापित केला तेव्हां याच देहीं याच डोळां नंदनवन पहायचें असेल तर रशियाला चला, असें आम्हांला वाटे. आमच्यापैकीं कांहींनीं रशियाला जाऊन हें नंदनवन पाहिलें. तें आम्हांला आवडलेंहि. कांहीं गोष्टी आवडल्या नाहींत, तेव्हां आमची पहाण्यांतच कांहीं तरी चूक होत असेल, साम्राज्यवाद्यांनीं वेढलेल्या रशियाला कांहीं वाईट गोष्टी नाइलाजानें आत्मरक्षणार्थ कराव्या लागतात अशी आम्हीं स्वतःची समजूत घातली. पुढेंपुढें वाईट गोष्टी फारच दिसूं लागल्या तेव्हां आम्हांला कसेंसेंच वाटूं लागलें. लेनिनच्या खांद्याला खांदा लावून क्रांतीसाठीं लढलेल्या पंचवीस-सव्वीस अग्रगण्य नेत्यांपैकीं चोवीस-पंचविसांना साम्राज्यवाद्यांचे हेर, फॅसिस्टांचे हस्तक अशा एकापेक्षां एक भयंकर आरोपांवरून फांसावर लटकवण्यांत आलें किंवा गोळ्या घालून ठार करण्यांत आलें. फॅसिस्टांचे किंवा साम्राज्यवाद्यांचे हस्तक होऊं शकणाऱ्या नीचांनीं केलेली क्रांति समाजवादी असणेंच शक्य नाहीं; बरें, स्टालीननें आपल्या सहकाऱ्यांवर केलेले आरोप साफ खोटे असतील तर, इतके धादांत खोटे आरोप करून

सहकाऱ्यांचा खून पाडणाऱ्या राक्षसी हुकूमशाहाच्या नेतृत्वाखाली जें कांहीं उभारलें जात आहे तेंहि समाजवाद असणें शक्य नाहीं, अशा जवरदस्त शंका आमच्या-सारख्या प्रामाणिकपणें समाजवाद हवा असलेल्या लोकांच्या मनांत येऊं लागल्या.

दुसरें महायुद्ध हिटलरनें सुरू केलें आणि स्टालीननें हिटलरच्या गळ्यांत गळा घालण्याचा करार केला तेव्हां तर आमच्यासारखे रशियाचे मित्र हादरून गेले. मात्र भारतांत महात्मा गांधींनीं 'छोडो भारत'ची घोषणा करून ९ ऑगस्टचें आंदोलन सुरू केलें आणि भारतांतले कम्युनिस्ट ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांशीं हातमिळवणी करून वेचाळीसच्या भारतीय क्रांतीशीं द्रोह करूं लागले तेव्हां कम्युनिस्टांवरचा आमचा विश्वास पार उडाला. हिटलरचा पराभव जावा असें मनःपूर्वक आम्हांला वाटत होतें; पण त्याबरोबरच साम्राज्यवाद्यांचें वर्चस्व पुन्हा प्रस्थापित होणें जितकें नकोसें होतें तितकेंच समाजवादाचें भयंकर बिडंबन झालेली स्टालीनची राक्षसी हुकूमशाहीहि नकोशी झाली होती. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानांतल्या साधनशुद्धीचें महत्त्व या वेळीं पटूं लागलें. अत्याचार आणि हुकूमशाहीच्या साधनांनीं समाजवाद आणि लोकशाही निर्माण होणें शक्य नाहीं; खासगी मालकी नष्ट करून राष्ट्रीय मालकी आणली कीं समाजवाद येतो असें नाहीं. गुमास्तेशाही किंवा नोकरशाही खासगी मालकशाहीपेक्षांहि भयानक पिळवणूक आणि जुलूम करूं शकते; साधनांची शुचिता आणि विकेंद्रित व्यवस्थाच खराखुरा समाजवाद आणि खरीखुरी लोकशाही आणूं शकेल, इत्यादि गोष्टींनीं आमच्या मनाची पकड घेतली, आणि ती अजूनहि कायम आहे. शेवटीं स्टालीनच्या मृत्यूनंतर विसाव्या पक्षसभेंत क्रुश्चेव्हनें स्टालीनच्या पंचवीसतीस वर्षांच्या राक्षसी राजवटीचें जें विदारक वर्णन केलें त्यानें रशियाबद्दल संपूर्ण भ्रमनिरास झाला. स्टालीनच्या चुका, स्टालीनचे अत्याचार, स्टालीननें माजवलेलें स्वतःचें व्यक्तिमाहात्म्य इत्यादींचें क्रुश्चेव्हनें जें वर्णन केलें आहे त्यांतलें एकसहस्रांश आधींच्या वीसपंचवीस वर्षांत कुणीं केलें तर अमेरिकेचे हेर, साम्राज्यवाद्यांचे हस्तक म्हणून त्या टीकाकारांवर कम्युनिस्ट तुटून पडत. या हिशेबानें कम्युनिस्टांच्या मतें क्रुश्चेव्ह हा हजारपट मोठा अमेरिकेचा हस्तक ठरावयाला हवा होता. पण प्रामाणिकपणा ही चीज कम्युनिस्टांना माहीतहि नसल्यामुळें क्रुश्चेव्हवर टीका करणें दूरच, पण क्रुश्चेव्हची 'री'च जगांतले सर्व कम्युनिस्ट ओढूं लागले आहेत !

स्टालीनसारख्या स्वतःच्या माणसाशीं मतभेद व्यक्त करायचा असो कीं विरोधी टीकाकारांसंबंधीं बोलावयाचें असो, मतांपेक्षां तो माणूस वाईट आहे, त्याचा फडशा पाडला पाहिजे, अशी कम्युनिस्टांची पद्धति आहे. आपण

कम्यूनिस्ट कधीच चुकत नसतो. आपल्या मताप्रमाणें दुसरेंहि मत बरोबर असण्याचा संभवहि नाहीं, असा कम्यूनिस्टांचा खाक्या असल्यासुळें, कांहीं चुकलें किंवा विवडलें कीं, कुणातरी माणसाला फांसावर चढवणें कम्यूनिस्टांना भाग पडतें. आज स्टालीनविरुद्ध क्रुश्चेव्हला उचलून धरणारे कम्यूनिस्ट उद्यां कांहीं चूक ठरवावयाचें असलें कीं साऱ्या जगांत क्रुश्चेव्हसारखा हलकट माणूस झाला नाहीं म्हणून त्याला फांसावर लटकवायला कमी करणार नाहींत !

कम्यूनिस्टांचा खोटेपणा, रशियांतले अत्याचार, तिथली राक्षसी हुकूमशाही हें सर्व वाईट आहे, हें मान्य असूनहि, रशियाची खूप औद्योगिक प्रगति झाली आहे, बेकारी नाहीं, सर्वांना अन्नवस्त्र मिळतें तेव्हां इतर देशांतल्या भांडवलशाही समाजव्यवस्थेपेक्षां तिथली समाजव्यवस्था चांगली आहे, सर्वांना आवश्यक कामधंदा मिळतो आहे ना, झालें तर, असें म्हणणारे पुष्कळ लोक आहेत. आजच्या समाजरचनेंतली विषमता, पिळवणूक आणि बेकारी गेली पाहिजे हें कुणीहि प्रामाणिक समाजवादी मान्य करील. पण कामधंदा, अन्नवस्त्र मिळालें म्हणजे मग सर्व प्रकारचें बौद्धिक स्वातंत्र्य गेलें, हुकूमशाहीचा नंगानाच चालू राहिला तरी चालेल, हें मात्र मान्य करतां येणार नाहीं. 'आहारनिद्राभयमैथुन' इतकेंच जर मानवाचें जीवन असतें तर कामधंदा करून अन्न, वस्त्र ज्यांत खात्रीनें मिळतें तो समाज आदर्श ठरला असता. पण स्वातंत्र्यप्रेम हें मानवाचें वैशिष्ट्य आहे; किंवाहुना याच वैशिष्ट्यासुळें 'आहारनिद्राभयमैथुनां' त इतिकर्तव्यता मानणाऱ्या इतर दोन किंवा चार पायांच्या प्राण्यांपेक्षां मानव श्रेष्ठ ठरला आहे. तुरुंगांत दोन वेळां जेवण, कपडालत्ता खात्रीपूर्वक मिळतो,—त्याची कांहीं चिंता करावी लागत नाहीं. म्हणून सर्व जगाचा तुरुंग करून टाकणें ही आदर्श समाजव्यवस्था समजावयाची काय? माणसाला आपल्या जीवनाचें साफल्य खाण्यापिण्यापेक्षांहि स्वातंत्र्यांत आहे असें किती उत्कटतेनें वाटतें याचें एक उत्तम उदाहरण मला आठवतें. प्रख्यात समाजवादी पुढारी नानासाहेब गोरे हैद्राबादच्या तुरुंगांत होते त्या वेळचा अनुभव त्यांनीं आपल्या 'कारागृहाच्या भिंती' या पुस्तकांत सांगितला आहे. तो मनुष्यस्वभावावर उत्तम प्रकाश पाडतो. निजामाचा वाढदिवस जवळ येऊं लागला कीं दीर्घ मुदतीची शिक्षा झालेल्या चोर, डाकू, खुनी अशा अड्डल गुन्हेगारांतसुद्धां चर्चेचा एकच विषय असे. वाढदिवसाच्या निमित्ताने कांहीं कैद्यांना सोडून देण्यांत येत असे. आपणांपैकीं कोण कोण सुटतील याची चर्चा त्या कैद्यांत चाले. ते महायुद्धाचे दिवस होते. बाहेर बेकारी, महागाई, दुष्काळ यांचें थैमान चालू होतें. कैद्यांची ही चर्चा

ऐकून ऐकून कंटाळलेला एक वॉर्डर त्यांना म्हणाला, 'मूर्खानो, सुटून बाहेर जाण्याच्या गोष्टी कशाला करतां? इथें चांगलें दोन वेळां जेवण, कपडालत्ता, रहायला जागा सर्व कांहीं आहे. बाहेर जाऊन तुमच्यासारख्यांना उपाशी मरावें लागेल!' त्याचे हे शब्द ऐकून सर्व कैदी चवताळून त्याच्यावर उसळले. 'बाहेर आम्ही पालापाचोळा खाऊं, उपाशी मरूं,—पण तुरंगांतलीं तुमचीं पंचपक्वान्न नकोत. आम्हांला स्वातंत्र्य पाहिजे!' ते म्हणाले. खिस्तानें म्हटलें आहे, 'तुम्ही सर्व जग कमावलेंत आणि आत्मा गमावलांत, तर त्याचा उपयोग काय?'

समाजवादाचें स्वप्न रशियांत साकार झालें असें एके काळीं ज्यांना वाटलें त्यांच्या आशानिराशेचा आतांपर्यंतचा इतिहास थोडक्यांत हा असा आहे.

क्रुश्चेव्हनं विसाव्या पक्षसभेंत स्टालीनशाहीचा निषेध केला, आणि रशियन जनतेला बरेंचसें स्वातंत्र्य दिल्याचें जाहीर केलें तेव्हांपासून एक नवी आशा अनेकांना वाटूं लागली आहे. अर्थात् त्यानंतर हंगेरींत रशियानें पुन्हा नवें बाहेर काढलीं तेव्हां रशियांतली भडक तांबडी हुकूमशाही गुलाबी होत होत शुभ्र सात्त्विक लोकशाही होण्याच्या मार्गाला लागली आहे या आशेला जोराचा धक्का बसला. तरी पण स्टालीननंतरच्या काळांत मालेन्कोव्ह, मोलोद्योव्ह, झुकॉव्ह या मोठमोठ्या पुढाऱ्यांची नुसती हकालपट्टी झाली, त्याचे मुडदे पडले नाहींत. टिटोच्या दाराशीं जाऊन क्रुश्चेव्हनं त्याच्याशीं मिळतें घेतलें, समाजवाद साधण्याचा एकच मार्ग नाहीं, अनेक मार्ग आहेत, नाना रंगांचीं फुलें एकाच वेळीं फुलूं द्या (इति माव) वगैरे घोषणा कम्युनिस्ट जगांत दुमदुमूं लागल्या. तेव्हां तांबडा रशिया गुलाबी होतो आहे कीं काय याचा अनेक लोक विचार करूं लागले. स्टालीननंतरच्या रशियांत झपाट्यानें झालेल्या या घडामोडीसंबंधीं दोन परस्पर विरुद्ध मतें आहेत. एका मताच्या टीकाकारांचें म्हणणें असें कीं, या घडामोडींत कांहींच नवें नाहीं. रशियाच्या हुकूमशाही राजवटीची चाल पहिल्यापासूनच अशी नागमोडी आहे. कंटाळलेल्या जगाला प्रत्येक बदल हा बऱ्याकरतांच झालेला बदल आहे असें वाटतें. म्हणूनच रशियांतल्या अलीकडल्या घडामोडींकडे जगांतले कांहीं लोक आशाळभूतपणें पहात आहेत. या असल्या संकुल हुकूमशाहीचीं दोन प्राणभूत तत्त्वे असतात. एक स्वतःच्या लोकांवर निरंकुशपणें सर्वाधिकारित्व गाजवणें आणि दुसरें या निरंकुशतेवर कुठूनहि अंकुश येऊं नये म्हणून उरलेल्या साऱ्या जगाला आपल्या टांचेखालीं आणणें. रशियन राजवटीनें कितीहि डावीं-उजवीं वळणें घेतलीं तरी हीं दोन मूलभूत तत्त्वे तिनें मुळींच सोडलेली नाहींत. तीं तत्त्वे तिला सोडतांच येणार नाहींत. तीं सोडणें म्हणजे तिनें आत्महत्या

करण्यासारखें आहे, असें या टीकाकारांचें म्हणणें.

या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ १९२१ ते आजतागायत ते अनेक उदाहरणें देतात. क्रांतीला चार वर्षे लोटलीं तरी रशियाची अर्थव्यवस्था नीट लागेना, शेतकऱ्यांचा आणि छोट्या व्यावसायिकांचा सर्वेकष राष्ट्रीयकरणाला होत असलेला विरोध मावळेना. तेव्हां लेनिननें एकदम माघार घेतली आणि 'नेप्' धोरण (न्यू इकॉनॉमिक पॉलिसी) पत्करून खासगी व्यापारधंद्यांना उत्तेजन द्यायला सुरवात केली तेव्हांहि अनेक आशाळभूतांच्या तोंडाला आतां रशियांत लोकशाही येणार म्हणून पाणी सुटलें. लेनिननंतर स्टालिन सत्ताधारी झाला, आणि ट्रॉट्स्कीचा कांटा काढून टाकतांना 'जागतिक क्रांति हें रशियाचें ध्येय नाहीं,—एका देशांतहि समाजवाद आणणें शक्य आहे. तेव्हां इतर देशांनीं रशियाला भ्यायचें कारण नाहीं' असें त्यानें जाहीर केलें. आजची 'सहजीवना'ची भाषा तेव्हां नव्हती, पण स्टालिनच्या त्या घोषणेंत पुष्कळांना सहजीवनाचा साक्षात्कार होऊन त्यांनीं सुटकेचा श्वास टाकला. १९३६ सालीं स्टालिननें नवी घटना तयार केली. त्या घटनेनें सर्व प्रकारचे नागरिक हक्क रशियन जनतेला बहाल करण्यांत आले होते. सिडने वेब्रसारखे विद्वानहि त्या घटनेनें भारले गेले होते. पण जागतिक क्रांतीची भाषा बदलल्यानंतरहि रशियाचे हस्तक असलेले निरनिराळ्या देशांतले सर्व कम्युनिस्ट पक्ष रशियाच्या आदेशानुसार आपापल्या देशांचीं सरकारें उलथून टाकण्याचा प्रयत्न करीत होते; आणि घटनेनें सर्व प्रकारचे नागरिक हक्क रशियन जनतेला कागदार दिलेले असले तरी ते हक्क बजावून घेण्यासाठीं स्वतंत्र न्यायालये नसल्यामुळें स्टालिन हजारां निरपराध लोकांना तुरुंगांत खितपत ठेवूं शकत होता, कविलेखकांकडून स्वतःचीं स्तुतिस्तोत्रें लिहवून घेत होता आणि हजारां नागरिकांचे मुडदे पाडीत होता. हें क्रुश्चेव्हनेच नांवनिशीवार सांगितलें आहे.

स्टालिनच्या मृत्यूनंतर आतां एका व्यक्तीची हुकूमशाही संपली. यापुढें 'सामुदायिक नेतृत्व' रहाणार असें जाहीर करण्यांत आलें; आणि बेरिया, मालेन्कोव्ह, मोलोतोव्ह हें त्रिकूट सामुदायिक नेतृत्व म्हणून पुढें आलें. पण लवकरच साग्रसंगीत स्टालिनपद्धतीनेच बेरियाला 'हा आयुष्यभर साम्राज्यवाद्यांचा हस्तक म्हणूनच काम करीत होता' या आरोपावरून गोळी घालून ठार करण्यांत आलें. त्यानंतर मालेन्कोव्ह, मोलोतोव्ह, झुक्व्ह वगैरेंना गोळ्या घालण्यांत आलेल्या नसल्या तरी जिवंत मुडदे म्हणूनच त्यांना जगूं देण्यांत येत आहे. या 'सनातनी' टीकाकारांच्या मते रशियाशीं कोणत्याहि प्रकारची तडजोड शक्य नाहीं; तडजोडीचें बोलणें करणेंहि बरोबर नाहीं, रशियापेक्षां

आपलें शस्त्रबळ वाढवून आज ना उद्यां रशियाचा निःपात करणें हा एकच मार्ग जगापुढें खुला आहे. या मतानुसार धोरण ठरवणारे आजचे प्रमुख मुत्सद्दी म्हणजे अमेरिकेचे सेक्रेटरी जॉन् फॉस्टर डलेस. उपरोक्त युक्तिवादांत कितीहि तथ्य असलें तरी रशियाचा निःपात करण्याच्या गोष्टी रशियन जनतेच्या देशभक्तीला आव्हान देऊन तिच्यावर वरवंटा फिरवणाऱ्या हुकूमशाही सरकारच्याच मार्गें उभें रहावयाला तिला प्रवृत्त करतील. दुसरें असें कीं, या गोष्टी करणारांचे हात तरी कितीसे साफ आहेत? ट्युनिशिया—अल्जेरियांत फ्रेंच साम्राज्यशाही रक्ताचे पाट वाहवते आहे. सुएझ, आफ्रिका इत्यादि प्रदेशांत ब्रिटिशांचे हात बरबटले आहेत. या दोस्तांच्या समवेत रशियाचा निःपात करून डलेससाहेब जगांत शुद्ध लोकशाही प्रस्थापित करणार आहेत यावर विश्वास ठेवणें जगाला फार कठीण वाटेल. तिसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे कुणीहि कुणाचा निःपात करण्याकरतां या दिवसांत युद्ध करणें म्हणजे या अणुयुगांत सर्व जगाचाच निःपात ओढवून आणणें होय.

दुसऱ्या टोकाचे टीकाकार म्हणजे सध्यांच्या घडामोडींमुळें रशिया निश्चितपणें लोकशाहीच्या मार्गाला लागला आहे असें म्हणणारे. यांत कांहीं भोळे आहेत तर कांहीं मुत्सद्दी आहेत. मुत्सद्द्यांचे मुकुटमणि नेहरूंना म्हणतां येईल. स्टालिनचा मृत्यु झाला तेव्हां पार्लमेंटांत बोलतांना 'ते मोठे शांततावादी पुरुष (मॅन ऑफ पीस) होते,' असे उद्गार नेहरूंनीं काढले. त्यानंतर स्टालिनइतका रक्तपिपासु नरराक्षस झाला नाहीं हें सिद्ध करणाऱ्या वरुश्चेव्हेचेंहि स्वागत नेहरूंनीं तितक्याच गोड शब्दांत केलें !

या दोन टोकांच्यामध्ये रशिया आणि अमेरिका या दोघांनाहि चांगले ओळखणारे इंग्लंडच्या ॲन्यूरिन् वेव्हनसारखे समाजवादी मुत्सद्दी आहेत. रशियांतल्या हुकूमशाही राजवटीनें 'कितीहि चेहरे बदलले आणि कसलींहि नागमोडीं वळणें घेतलीं तरी तिची मूळ प्रकृति आहे तीच आहे, हें खरें असलें तरी रशियन जनता चाळीस वर्षांपूर्वीं होती तशीच आज राहिलेली नाहीं ही गोष्ट डोळ्याआड करून कशी चालेल ? दहा टक्के साक्षरता नव्हती तिथें आज शंभर टक्के लोक साक्षर झाले आहेत. शेतकरी-कामकऱ्यांचे मुलगे आणि मुली विश्वविद्यालयांतून नाना प्रकारचें उच्च शिक्षण घेऊन बाहेर पडत आहेत. औद्योगिक आणि शास्त्रसंशोधनाच्या क्षेत्रांत रशिया अमेरिकेच्या बरोबरीला आला आहे इतकेंच काय, पण थोडा पुढेंच गेला आहे. इतकीं अद्यावत् यंत्रे निर्माण करणारे, त्यांना कौशल्यानें हाताळणारे आणि शिक्षणानें

विचारांना चालना मिळालेले रशियन नागरिक नोकरीधंदा आणि खापिणेणें यांच्या पलीकडल्या मूलभूत मानवी आकांक्षा कांहींच बाळगूं लागले नसतील काय ? त्यांच्या आकांक्षांचें दडपण हुकूमशाही कितीहि ताठर असली तरी तिच्यावर पडत नसेल काय ? पूर्व जर्मनी, पोलंड, हंगेरी इत्यादि रशियाच्या अंकित देशांत बंडाळीचीं चिन्हें अलीकडे पुन्हा पुन्हा दिसतात, रशियाचे लेखकहि सत्याग्रहाचीं लक्षणें दाखवतात या गोष्टींची दखल न घेऊन कसें चालेल ? शस्त्रबळानें रशियाचा निःपात करणें हें जितकें धोक्याचें झालें आहे, तितकेंच शस्त्रबळाच्या जोरावर इतर देशांवर कम्युनिस्ट हुकूमशाही लादणें आतां रशियाला कठीण झालें आहे. तेव्हां रशियावाहेरच्या जगानें रशियन नेत्यांच्या शब्दावर भोळेपणानें विश्वास ठेवून वेसावध राहणें किंवा आपलें संरक्षणाचें बळ कमी करणें योग्य नसलें तरी आपले बरबटलेले हात साफ करून आपली लोकशाहीची भूमिका खंबीर केली तर सान्या जगाच्या लोकमताचें दडपण रशियांतल्या हुकूमशाहीला थोडी तरी वांकवल्याशिवाय रहाणार नाही. त्यांतच रशियन जनतेच्या अंतर्गत दडपणाची भर पडली तर ही हुकूमशाही मोडेलहि.

निळ्या कपड्यांतला तांबडा चीन

रॉबर्ट गिलॉ हे 'ल मॉद' या फ्रेंच पत्राच्या परराष्ट्रीय विभागाचे संपादक आहेत. चिनी राजकारणाचा त्यांचा विशेष अभ्यास आहे. चॅंग-कै-शेकचा राज्यकारभार होता तेव्हां १९३७ साली त्यांनी चीनला भेट दिली होती. त्यानंतर युद्ध संपल्यावर १९४६ साली ते पुन्हां चीनला गेले. १९४९ साली चॅंग-कै-शेक फॉर्मोसाला पळाला आणि सबंध चीन कम्युनिस्टांच्या हातीं आला. तेव्हां रॉबर्ट गिलॉ हे तिसऱ्यांदा चीनला गेलेले होते. त्या वेळच्या अनुभवांवर त्यांनी पुस्तक लिहिले आहे. त्यानंतर सहा वर्षांनी, म्हणजे १९५५ साली, त्यांना इतर कांहीं परदेशी पत्रकारांबरोबर चीनला जाण्याची पुन्हां संधि मिळाली. सहा वर्षांत कम्युनिस्ट राजवटीने केलेले विक्रम आणि पराक्रम त्यांना वर पेकिंग-पासून खाली कॅन्टनपर्यंत चीनमध्ये फिरून प्रत्यक्ष पाहतां आले. या खेपेच्या अनुभवांवर त्यांनी एक लेखमाला लिहिली आहे. त्या लेखमालेवरच एका पत्रकाराने घेतलेली ही त्यांची काल्पनिक मुलाखत आधारलेली आहे.

पत्रकार—या खेपेला चीनमध्ये आपण किती दिवस होतां ?

गिलॉ—जवळजवळ दोन महिने.

पत्रकार—१९४९ साली कम्युनिस्ट राजवट नुकतीच सुरु झाली होती तेव्हां तुम्ही चीनमध्ये होतां; त्यानंतर आतां सहा वर्षांनीं तुम्हांला काय फरक वाटला ?

गिलॉ—फरक ?—अहो, चमत्कार झाला आहे ! नवी राजवट सुरु झाल्या-नंतर पांच महिने मी तिथें होतो. अनादिकालापासून ज्यांच्यांत कांहीं फरक झालेला नाही अशा मंद, उदासीन जनतेचा त्या वेळचा चीन म्हणजे एक महासागर होता. या महान् सिंधूत कपडेलेचे, बोलणं चालणं सर्वच कांहीं वेगळं असणारे चिनी कम्युनिस्ट मूठभर विंदूसारखे वेगळेच उठून दिसत होते. हे

मूठभर त्रिंदू भोवतीं पसरलेल्या या अफाट सिंधूत काहीं तरी बदल करूं शकतील का, असा प्रश्न स्वतःला विचारीतच त्या वेळीं मी चीनमधून बाहेर पडलों. आतां सहा वर्षांनीं पुन्हां गेलों तेव्हां पहिल्याच दृष्टिक्षेपांत त्या मूठभर त्रिंदूनीं सारा सिंधु आपल्यासारखा करून टाकलेला मीं पाहिला !

पत्रकार—म्हणजे ?

गिलाँ—म्हणजे असं कीं, साठ कोटी चिनी जनता कपड्यांच्या बाबतींत तरी संपूर्णपणें साम्यवादी झालेली मला दिसली. १९४९ सालीं फक्त कम्युनिस्टांच्या अंगावर गडद निळ्या रंगाच्या सुती कापडाची सदरापाटलोन दिसे. आतां पहावं तिथं—आगगाडींत, स्टेशनवर, रस्त्यांत—पेकिंगपासून कॅन्टनपर्यंत निळ्या कपड्यांतल्या माणसांचा महासागर हेलावतांना दिसतो ! सारा तांबडा चीन निळं कापड पांघरून उभा राहिला आहे !

पत्रकार—अस्सं ?—पण पूर्वींचा चीन आणि आतांचा चीन पाहिल्यानंतर तुमचं मत काय झालं ?

गिलाँ—पहिल्यांदा काय किंवा आतां काय, कोणताहि पूर्वग्रह मनांत न ठेवतां मीं चीनकडे पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. या खेपेला हाँगकाँगहून कम्युनिस्ट चीनच्या सरहद्दीपर्यंत गेलों आणि कम्युनिस्ट चीनच्या स्टेशनांत पाऊल टाकल्याबरोबर मला आश्चर्याचा धक्का बसला. पूर्वींच्या चीनमधल्या स्टेशनांत किती धूळ, किती माश्या असत. ठिगळांचे कपडे घातलेले किती गरीब लोक, चिंध्या लोंबत असलेले किती तरी भिकारी दिसत. आतां पाहिलं तों स्वच्छ, चकचकीत स्टेशन, प्रत्येक स्टेशनांत हाच अनुभव आला. धूळ नाही, माश्या नाहीत. गडबड, धांवाधांव, टकलाढकल काहीं नाही. अधिकाऱ्यानें खून केली कीं लोक शिस्तींत रांगेनें फलाटावर जातात. गाडी सुटतांना स्टेशनांतले रेल्वे अधिकारी गंभीर चेहेरे करून ताठ उभे राहतात. जपानमध्ये अशी पद्धत आहे. उकडलेली कोंबडी आणि पाव विकणारे फलाटावरले फेरीवाले एखाद्या शस्त्रवैद्यासारख्या स्वच्छ पांढऱ्या कपड्यांत असतात. हातांत हातमोजे, नाकावर जंतुविरोधक कापसाची जाळी अशा थाटांत चकचकीत चिमट्यानें उचलून ते पदार्थ बशीत ठेवतात, हाताचा स्पर्शहि करीत नाहीत.

पत्रकार—वाः ! हें सर्व पाहिल्याबरोबर तुम्ही खूप झालां असाल ?

गिलाँ—हो. अगदीं खूप. पण दोन महिन्यांनीं चीनच्या सरहद्दीवरून बाहेर पडलों, तेव्हां आपण एखाद्या बोगद्यांत घुसमटून जावं आणि बाहेर मोकळ्या स्वच्छ हवेत आल्याबरोबर बरं वाटावं तसं मला वाटलं !

पत्रकार—म्हणजे हा सगळा परदेशी प्रवाशांना दाखवण्याकरतां देखावा होता असं तुम्हांला म्हणायचंय कीं काय ?

गिलाँ—तसं मुळींच नाही. त्याचीं कारणं वेगळीं आहेत. तीं नंतर सांगेन. हा देखावा मुळींच नव्हता. कम्यूनिस्टांचें संघटनाकौशल्य आणि प्रचारसामर्थ्य सर्वांच्या परिचयाचें आहे. देखावे ते निर्माण करूं शकतात. पण हा मात्र देखावा खास नव्हता.

पत्रकार—कां ?

गिलाँ—अहो, हजारों मैल आगगाडीचा प्रवास आम्हीं केला. गाडीच्या दोन्ही बाजूंना हजारों मैल आम्ही पहात होतो. कम्यूनिस्ट झाले तरी इतका देखावा कसा करूं शकतील ? आणि इतका हा देखावा असेल तर त्याला देखावाच म्हणतां येणार नाही, वास्तव स्वरूपच तें. छे, छे, तो देखावा नव्हता. कम्यूनिस्टांनीं या वावर्तीत खरोखरच क्रांति केली आहे. पांचपांचशें मैलांच्या प्रवासांत मला एक माशी दिसली नाही. पूर्वीचा चीन मीं तीनदां पाहिला होता. स्टेशनांत दिसणारी ती घाणेरड्या लक्करांतल्या लोकांची गर्दी, लुळ्या-पांगळ्या, थोड्या भिकाऱ्यांची ती ओरडाआरड, मीक मागतां मागतां लांड्यालावाड्या, चोऱ्या-चपाऱ्या करणारीं तीं मवाली पोरं, कळकट कचेऱ्या, त्या माश्या, तो दुर्गंध, ती घाण-आतां कांहीं कांहीं त्यापैकीं शिल्लक नाही.

पत्रकार—ही क्रांति कपडे आणि स्वच्छता यांपुरतीच मर्यादित आहे कीं काय ?

गिलाँ—नाहीं, मुळींच नाही. चीनची माती, चीनचें आकाश, चीनची हवा तीच आहे. पण चीनचा शेतकरी, चीनचा कामकरी पार बदलला आहे. कामगारांचे कपडे निळेच, पण व्यवस्थित दिसतात. तो ताठ मान करून चालतो. चिनी शेतकरी पूर्वी रंगीवेरंगी चिंध्यांच्या गोधडीसारखे विदूषकी कपडे करी. आतां एकरंगी निळे, पण व्यवस्थित दिसतात. तो ताठ मान करून चालतो. पण कपड्यांपेक्षांही महत्त्वाची क्रांति म्हणजे चिनी कामकरी काय किंवा शेतकरी काय, पूर्वीसारखा होता, दैववादी राहिलेला नाही. पहावं तिथं खेड्यांत, शहरांत मोठमोठीं सामुदायिक कामें चालू दिसतात. सभा चाललेल्या असतात. निरनिराळे संघटित संघ चर्चा करीत असतात. सभा, परिषदा, गटचर्चा—संध्याकाळच्या सुमारास सारा चीन म्हणजे एक भलें मोठें 'अभ्यास-मंडळ' झालें आहे कीं काय असं वाटतें ! पूर्वीचा चीन

पाहिलेल्यांना हे खरे वाटणार नाही. पण गेली सहा वर्षे हे नित्यनेमानं चालू आहे.

पत्रकार—म्हणजे चिनी माणूस हा पूर्वी अबोल, सभा-संमेलनाला न जाणारा, एकलकोंडा होता, असं तुम्हांला म्हणायचंय कीं काय ?

गिलाँ—छे, छे ! चिनी माणूस अबोल, एकलकोंडा कधींच नव्हता. फार बोलका आणि गमत्या होता. पण अभ्यासमंडळ, गणवेष, रांगा त्याला माहीत नव्हत्या. माझी उलट अशी तक्रार आहे कीं, संध्याकाळीं ठराविक ठिकाणीं आतां तो गंभीर चर्चा करीत असल्या तरी पूर्वीसारखा बोलका राहिलेला नाही. रस्त्यांतून जाणारे-येणारे, स्टेशनांत थांबलेले, काम करणारे सारे चिनी एकदम मिटल्या तोंडाचे झालेले मला आढळले. नव्या राजवटीचा पहिला बळी पडल्या तो चिनी लोकांची विनोदबुद्धि, असं वाटतं. लोक खिन्न दिसतात असं मला म्हणायचं नाही. पण जणू काय मोहनिद्रेंत चाललेत असं दिसतं. पूर्वीचें चिनी राष्ट्र म्हणजे गडबड्या, बडबड्या, अतिशय गमत्या लोकांचें राष्ट्र होतें. आतां तें मूक, त्रासलेलं, ओढलेल्या चेहेऱ्याचें राष्ट्र झालंय. ती गडबड, ते आवेशपूर्ण आवाज, तें सर्व दुःखांना टांचेखालीं दडपून, उसळून, उफाळून खळखळणारं हास्य आतां कुठे दिसत नाही.

पत्रकार—या अळीमिळीचूपचं कारण काय असावं असं तुम्हांला वाटतं ?

गिलाँ—भीति. प्रत्येकाची प्रत्येकाला भीति. सरकारचं मत तें सर्वांचं मत असलं पाहिजे. आपण कांहीं बोललों किंवा कुणाच्या मताला हंसलों तर विरुद्ध मत व्यक्त केल्यासारखं होईल, आणि उगाच कांहींतरी कटकट मागं लागेल. तेव्हां तोंड मिटून रहावं हे उत्तम. मतभेद व्यक्त करण्याचं, विसंगति दाखवण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य असतं तेव्हां माणूस मोकळेपणानं खळखळून हंसतो. पूर्वीच्या चीनमध्ये रस्त्यांत उभा राहून एखादा गमत्या माणूस कांहींतरी मजेदार युक्तिवाद करतोय, आणि त्याच्याभोवतीं गोळा झालेली गर्दी खदखदां हंसतेय, अशीं दृश्यं मधून मधून दिसायचीं. आतां तें कांहीं नाही.

पत्रकार—हं, आतां लक्षांत आलं. म्हणून मघाशीं तुम्हीं म्हटलंत वाटतं कीं, ती आश्चर्यकारक स्वच्छता, ती प्रचंड प्रमाणावर चाललेली सामुदायिक कामं पाहूनहि शेवटीं दोन महिन्यांनीं तुम्ही चीनच्या बाहेर पडलां तेव्हां काळोख्या बोगद्यांतून चालतांना घुसमटून गेलेल्या माणसाला बाहेर स्वच्छ सूर्यप्रकाशांत आणि मोकळ्या हवेत आल्यावर जसं बरं वाटतं तसं तुम्हांला वाटलं ?

गिलाँ—होय. या सर्व सुधारणेची, या सर्व क्रांतीची चिनी जनतेला

किंमत द्यावी लागते आहे याचा तुम्ही विचार करायला पाहिजे. मात्र कम्यूनिस्टांनीं सर्व चिनी राष्ट्राला कामाला जुंपलंय नि कामं प्रचंड प्रमाणावर चाललींत यांत शंका नाही. मांचुरिया प्रांत जपान्यांनीं कित्येक वर्षांपूर्वी चीनपासून छत्राडून घेतला होता, आणि मोठमोठे उद्योगधंदे—अर्थात् स्वतःच्या फायद्यासाठीं त्यांनीं तिथं सुरू केले होते हें तुम्हांला माहीत आहे. नंतर १९४५ सालीं जपानचा पराभव झाला, आणि रशियाचें सैन्य मांचुरियांत घुसलें. त्यांनीं सर्व यंत्रसामुग्री उखडून काढून पुसून रशियांत नेली. या प्रकाराचें सध्यांच्या चीनमध्ये कुणी नांव काढीत नाही. १९४८-४९ मध्ये कम्यूनिस्टांच्या हातीं चीन आला, तेव्हां रशियन यंत्रांचा आणि रशियन तज्ज्ञांचा लोंढा मांचुरियाकडे लोटला. आतां मांचुरिया म्हणजे मधमाश्यांच्या पोळ्यासारखं नव्या चीनच्या प्रचंड उद्योगधंद्यांचं पोळं झालंय. चांग-कुन् येथील मोटारींचा कारखाना आम्ही पहायला गेलों तेव्हां शहरांत शिरतांना आम्हांला जें दृश्य दिसलें तें चीनमध्ये खात्रीनें अदृष्टपूर्व होतें. समोरच्या बाजूला पंचवीस पंचवीस खिडक्या असलेल्या तीन तीन मजल्यांच्या प्रचंड इमारती वीस वीस, चाळीस चाळीस, ऐशीं ऐशींच्या गटानें सर्व एकसारख्या दिसणाऱ्या, दृष्टि पोहोचणार नाहीं इतक्या दूरवर पसरल्या होत्या. नंतर मोटारींच्या कारखान्याकडे गेलों. समोरचें दृश्य पाहून स्तिमितच झालों. हिंदुस्थानच्या व्हाइसरॉयांचा राजवाडा तर आपण पहात नाहीं ना ? एका लांबच लांब प्रशस्त रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना तांबड्या विटांच्या मोठमोठ्या इमारती दिसत होत्या. त्यांच्या दर्शनी भागावरलें कोरीव काम पहातां हें औद्योगिक केंद्र आहे कीं बड्या धंडांसाठीं बांधलेला राजवाडा आहे, अशी शंका मनाला चाटून जाते, आणि ही सर्व किमया गेल्या तीन वर्षांतली आहे. चांग-कुनमध्ये या जागीं पूर्वी सपाट भकास माळ होता. नव्या चीनची ही 'मोटार फॅक्टरी नं. १'. १९५३ सालीं हिचा पाया घातला गेला. 'मोटार फॅक्टरी नं. २' कुठं होणार आहे तें अजून ठरलें नाहीं. नं. १ फॅक्टरीच्या जवळ गेल्यावर दिसणारं दृश्यहि चित्तथरारक आहे. युगायुगांचा जुना चीन एकदम चुटकीसरसा नवीन करून टाकण्याच्या कामांतल्या अडचणींचा डोंगर आणि तो डोंगर उलथून टाकून पहाणारीं माणसं यांच्यांतला झगडा चित्त वेधून घेतो. फॅक्टरी बांधून पुरी झालीय, पण आजूबाजूचीं अनेक कामें अजून पुरीं व्हायचीं आहेत. पाऊस मुसळधार पडल्यामुळें सर्वत्र चिखलच चिखल झाला होता. वारुळांतल्या मुंग्यांप्रमाणें शेंकडों, हजारों मजूर दगडमाती खोदीत होते, पाठीवरून वाहून नेत होते, दगडांवर दगड रचीत होते. अमेरि-

केंत किंवा यूरोपांत जीं कामें यंत्रानें केलीं जातात तीं सर्व इथलीं माणसें हातांनीं करीत होतीं. प्रचंड श्रमशक्ति वायां जात होती, पण चीनमध्ये माणसांना काय तोय ? तें तर चीनचें महत्वाचें भांडवल आहे. एकीकडे अद्ययावत् यंत्रसामुग्रीनें सुसज्ज अशी मोटारगाड्या बनविण्याची फॅक्टरी, तर दुसरीकडे हातांनीं काम करणारीं हजारां माणसें आणि फॅक्टरीच्या सामानाची ने-आण करण्याकरितां छोटीं घोडीं जुंपलेल्या खटान्यासारख्या गाड्या ! जुन्या चीनचें नव्या चीनमध्ये होत असलेल्या संक्रमणाचें हें चिन्ह मांचुरियांत ठिकठिकाणीं दिसतें.

पत्रकार—तुम्ही गेलांत तेव्हां फॅक्टरींत मोटारी तयार होत होत्या का ? चिनी मोटारी कशा काय आहेत ?

गिलाँ—मोटारी तयार होत नव्हत्या. चारसहा महिन्यांनीं मोटारी बाहेर पडायला सुरवात व्हायची होती. चार टनी टूक गाड्या या कारखान्यांत तयार होणार आहेत. या कारखान्यांतून पहिली टूक बाहेर पडेल ती चीनच्या इतिहासांत चीनमध्ये तयार झालेली पहिली मोटारगाडी. कारखान्यांत ठिकठिकाणीं दिसणारी चकचकीत, नवी कोरी अजस्र यंत्रसामग्री रशियांतली आहे. या फॅक्टरींत १७००० कामगार आहेत, आणि वर्षांत ३०,००० टूक गाड्या इथं तयार होतील. आमच्या फ्रान्समधल्या 'सित्रोएन' कारखान्याच्या दुप्पट मोठा हा कारखाना आहे, असें तिथल्या चिनी अधिकाऱ्यांनीं आम्हांला सांगितलें. तसं असेल तर वर्षाला तीस हजार गाड्या हें उत्पादन फारसें मोठें नाहीं. कदाचित् रणगाडे, ट्रॅक्टर वगैरे इथें तयार होणार आहेत कीं काय कुणास टाऊक.

पत्रकार—मोटारीखेरीज इतर कारखानेहि तुम्हीं पाहिले असतील ?

गिलाँ—पुष्कळ. हार्विन येथील 'प्रिसिजन् इन्स्ट्रुमेंट अँड कटिंग टूल फॅक्टरी' ही अतिशय महत्वाची आहे. हार्विन हें जड धातूंच्या उद्योगधंद्यांचें फार मोठें केंद्र झालें आहे. १९४९ पूर्वी ७-८ लाख वस्तीचें हें शहर होतें. आतां त्याची लोकसंख्या पंधरा लाखांवर गेली आहे. टूल फॅक्टरींत पाऊल टाकल्यावर जें दृश्य दिसलें तें डोळे दिपवून टाकणारें होतें. डझनावारी मोठमोठीं चकचकीत यंत्रें ठिकठिकाणीं दिसत होतीं. सगळीं अद्ययावत् होतीं. सगळीं रशियाहून आलेलीं होतीं. रशियन तज्ज्ञांनींच तीं इथें बसवून दिलीं. त्यांनींच फॅक्टरी चालू करून दिली. १९५५ च्या जानेवारीपासून माल बाहेर पडूं लागला. मांचुरियांत कुठंहि गेलं तरी हेंच दृश्य दिसणार याची खात्री पटली. मोटार फॅक्टरी नं. १ मध्येहि अपासून शपर्यंत सर्व कांहीं रशियन होतें. वीस रशियन

संस्थांनीं हें काम हातीं घेतलें होतें. पन्नास रशियन तज्ज्ञ खपत होते, आणि दहा लाखांवर निरनिराळ्या प्रकारचे मकाशे रशियाहून आले होते. नंतर आम्ही मांचुरियाची राजधानी मुकडेन येथें गेलों. मुकडेन हें फार प्राचीन शहर आहे. आतां त्याला विशेष महत्त्व आलें आहे त्याच्या शेजारीच असलेल्या फाशुन् आणि आन्शान् या दोन उद्योगकेंद्रांमुळें. फाशुन् येथें कोळशाच्या खाणी आहेत. अद्ययावत् रशियन यंत्रें तिथें बसविली आहेत. नवी कोरी अल्युमिनियमची फॅक्टरी इथें चालू झाली आहे. आन्शान् ही चीनची आद्योगिक राजधानीच म्हटली पाहिजे. लोखंड, पोलाद वगैरेंचे अनेक कारखाने जगान्यांनीं इथें उभारले होते. ते सर्व गेले. पण त्यांच्या जागीं चीनच्या पंच-वार्षिक योजनेंतल्या नव्या कारखान्यांनीं हें शहर गजब्रजून गेलें आहे. परदेशी पाहुण्यांना पंचवार्षिक योजनेचें वैभव दाखविण्याकरितां चिनी अधिकारी इथेंच आणतात. अखंड पोलादी नळ्यांचा कारखाना, स्वयंचलित भट्ट्या, मोठमोठ्या 'रोलिंग मिल' इत्यादि प्रचंड मूलभूत उद्योगधंद्याचे कारखाने इथेंच आहेत.

पत्रकार—चीनची पंचवार्षिक योजना भलतीच अवाढव्य दिसते ?

गिलाँ—नाहीं. चिनी अधिकारी बटाई मारतात तितकी ती मोठी खासच नाही. आन्शान् हें पोलादनगर जर्मनीचा रूहर, आमचा फ्रान्समधला क्लूसो किंवा जपानचा यावारा हा भाग पाहतां फारसें प्रचंड मुळींच नाही. अर्थात् चीनचा उगाच उणेपणा काढण्याचा माझा उद्देश नाही. चीन किती मागासलेला होता, चीनमध्ये कांहींच नव्हतें. आतां इतरांप्रमाणेंच चीनमध्येहि मोठमोठे उद्योगधंदे सुरू झालेत हीच मोठी कौतुकाची गोष्ट आहे. चीनची पंचवार्षिक योजना कुणाला अचंबा वाटायला लावील अशी मुळींच नाही. अचंबा वाटतो तो चीननें कसलीहि कां होईना, पण योजना केली याचा ! चीनमध्ये काय चाललें आहे आणि तें कसें चाललें आहे याची कल्पना आन्शानमधलाच एक अनुभव सांगतो म्हणजे तुम्हांला येईल.

पत्रकार—कोणता तो ?

गिलाँ—आन्शानमध्ये एक दिवशीं सकाळीं दोन चिनी अधिकारी आम्हां पत्रकारांना एक नवा कोरा कारखाना दाखवायला दोन टॅक्सीतून नेत होते. मध्येच वाटेंत आमच्या गाड्या एकदम थांबल्या. काय झालें म्हणून पाहतों तों रस्त्यांतल्या चिखलांत एक खेंचराची गाडी अडकून पडली होती. आन्शानमध्ये मोटारट्रक हाताच्या बोट्यांवर मोजण्याइतक्या आहेत. पण खेंचराच्या गाड्या

हजारों आहेत. रस्त्यांत अडकून पडलेली खेचराची गाडी कच्चा लोखंडाचा प्रचंड टीग रस्त्याच्या पलीकडल्या कारखान्याकडे नेत होती. वाटेंत अडलेल्या गाडीवरलें लोखंड भराभर उचलून नेण्याकरितां विजेची यारी कारखान्याला पाठवितां आली असती; पण यूरोप-अमेरिकेंत हव्या तितक्या असलेल्या असल्या याच्या या कारखान्याजवळ नव्हत्या. माणसांना तोटा नाही. तेव्हां दहा मजूर बांबूच्या काठ्या आणि दोरखंड बांधून हें लोखंड घामाघूम होऊन बाजूला ओढीत होते. हें काम पुरं व्हायला किती तरी वेळ लागला. आम्ही स्वस्थपणें टॅक्सींत वाट पाहात बसलों होतो. आमच्या मागें तीन बसगाड्या, पंचवीस खेचरांच्या गाड्या आणि आन्शानमधली सगळीच वहातूक म्हणा ना, थांबून राहिली होती. अडून पडलेलें एक खेंचर आणि त्याची गाडी यांनीं साऱ्या चीनची पंचवार्षिक योजना थांबवून धरली होती ! चीनच्या अडचणी या अशा आहेत. पण औद्योगीकरणाचा झपाटा चालूच आहे. कुठं उत्तरेकडे मांचुरिया नि कुठं पश्चिमेकडे मंगोलियांत लँचौ, पण लँचौहि आन्शानप्रमाणेंच उद्योगधंद्यांचें मोठें केंद्र होत आहे. पाहावं तिथं हजारों मजूर हजार प्रकारचीं कामं करतांना दिसतात. रेल्वेचे रस्ते चाललेत, मालगाड्यांचीं स्टेशनें होताहेत. पेट्रोल शुद्ध करण्याचे कारखाने उभे राहताहेत, आणि निळ्या सुती कपड्यांतल्या स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी रावताहेत.

पत्रकार—इथेंहि निळे कपडे आहेतच का ?

गिलाँ—इथें आहेत म्हणजे ? आहेतच. उत्तरेकडे पेकिंगला जो निळा गणवेष तोच दक्षिणेकडे कॅन्टनला, तोच पश्चिमेस आन्शानला आणि तोच पूर्वेकडे शांघायला. चीनच्या कांनाकोपऱ्यांत तो जाऊन पोहोंचला आहे. म्हटलं ना वेषभूषेंत चीन पूर्ण साम्यवादी झालाय्. पूर्ण म्हणजे इतका कीं, या कपड्यांमुळें स्त्री आणि पुरुषहि वेगळीं दिसेनाशीं झालींत ! पुरुष काय किंवा बायका काय, त्याच रंगाच्या तसल्याच पाटलोणी घालतात नि तसलेच सदरे घालतात. सुंदर कपड्यांबरोबर सुंदर स्त्रियाहि चीनमधून नाहींशा झालेल्या दिसतात. नाहींशा झाल्यात म्हणण्यापेक्षां आपण सुंदर नि वेगळं दिसूं नये असं त्यांना वाटतं. इतर सर्वांसारखं दिसण्यांत सुरक्षितता आहे. वेगळेपणा म्हणजे मतभेद म्हणजे सरकार काय करील ही भीति !

पत्रकार—इतकी सरकारची भीति वाटते लोकांना ?

गिलाँ—तसं कुणी म्हणत नाहीं. तसं म्हणण्याचीहि भीति आहेच ! पण एकपक्षीय हुकूमशाही राजवटींत ही भीति असणारच. सामान्य माणूस विनाकारण

धोका पत्करत नाही. स्वतंत्र—वैयक्तिक मताची ही भीति चिनी जनतेत मला सर्वत्र आढळली. चीनचे प्रख्यात लेखक लाव-शे-ऊ यांच्या घरी मी कांहीं दिवस राहिलों. लाव-शे पूर्वी कित्येक वर्षे अमेरिकेंत होते. त्या वेळीं त्यांचीं मतं हि फारशीं क्रांतिकारक नव्हतीं. माझा दुभाषा एक चिनी तरुण होता. त्याला मीं एकदां विचारलें, 'काय रे, लाव-शे अलीकडेच कम्युनिस्ट झालेले दिसतात का अजूनहि मनांतून ते पहिल्यासारखेच आहेत?' माझा हा प्रश्न ऐकल्याबरोबर त्या तरुण दुभाष्याचा चेहरा कावरावावरा झाला. तो तरुण 'त-त प-प' करूं लागला. तो म्हणाला, 'तें-तें मी तुम्हांला सांगूं शकत नाहीं. तें तुम्ही त्यांनाच विचारा...' पण मी म्हणालों, 'त्यांचीं पुस्तकं तूं वाचतोस ना?' 'होय.', तो उत्तरला, 'तरी पण मी त्या पुस्तकांबद्दल मत नाहीं देऊं शकत.' अशा तऱ्हेचा अनुभव मला अनेक ठिकाणीं आला. एखाद्या तरुण माणसाला कांहीं प्रश्न विचारला कीं 'क्रांतिपूर्वी असं होतं—' किंवा 'आमचे अध्यक्ष माव-त्से-तुंग असं म्हणतात...' म्हणून तो सुरुवात करायचा. 'क्रांति सध्यां बाजूला राहूं द्या, किंवा माव काय म्हणतात तें ठीक आहे, पण तुझं स्वतःचं या क्षणाला काय मत आहे?' असा ठांसून प्रश्न विचारला कीं, तो तरुण 'थांबा; मला अमक्याला विचारलें पाहिजे' असं म्हणून तिथून निसटायचा. स्वतःच्या कल्पना, स्वतःचे विचार, स्वतःचीं उत्तरे देण्याचें प्रत्येक जण टाळीत होता. दुसऱ्या कुणावर तरी ती जबाबदारी टकलण्याचा प्रयत्न करीत होता. सरकार-छापाचीं आयतीं उत्तरे प्रत्येकानें खिशांत ठेवलीं होतीं. इतर देशांबद्दलची जिज्ञासाहि तरुणांतून पार नाहीशी झालेली दिसली. दोन महिने चीनमध्ये आम्ही फिरत होतो, पण कुणाहि तरुण माणसानें—पेकिंग विद्यापीठांतल्या तरुण विद्यार्थ्यांपैकीं. एकानेंहि मला फ्रान्ससंबंधीं एक प्रश्न विचारला नाहीं कीं माझ्या इटालियन सहकाऱ्याला इटलीसंबंधीं कांहीं विचारलें नाहीं.

पत्रकार—हे प्रश्न विचारायची भीति कां वाटावी ?

गिलाँ—उघड आहे. इटली किंवा फ्रान्सबद्दल जिज्ञासा दाखवणारा विद्यार्थी चीनमधल्या जीवनाला कंटाळला तर नाहीं ना असा संशय कुणाला आला, तो संशय सरकारदरवारपर्यंत गेला कीं गुप्तपोलिसांचा ससेमिरा मार्गें लागायचा. परराष्ट्रासाठीं हेरगिरी करणारा हा कुणी नाहीं ना, असं सरकारला वाटायचं. हवी कशाला उगाच भानगड? या 'हवी कशाला भानगड?' वृत्तीमुळेच कुणी फारसें बोलत नाहीं, बोलला तर स्वतंत्र मत देत नाहीं; आणि शक्य तों इतरांसारखं दिसण्याचा आणि वागण्याचा प्रयत्न करतो. निळा गणवेष जसा पेकिंग ते कॅन्टन,

लँचौ ते शांघाय पोहोचलाय् त्याप्रमाणेच कम्प्युनिस्ट सरकारचेहि हात आणि डोळे पोहोचलेत. प्रत्येक गांवांतल्या प्रत्येक गल्लींत एक गल्लीसमिति असते. या गल्लींतल्या प्रत्येक घरांत केव्हां कुठं काय चाललंय तें समितीला समजतं. बाहेरून दिसायला समितीचं काम अगदीं सोज्ज्वळ आहे. आरोग्य, स्त्रिया, समाजकल्याण, प्रचार, मतभेद आणि सुरक्षितता हीं सहा कामें समिति संभाळते. पेकिंगमधल्या शि-कांग्-यिंग स्ट्रीटमधल्या स्ट्रीटकमिटीच्या अध्यक्ष मिसेस् ली-वांग्-कून आहेत. त्या आणि कमिटीवरले त्यांचे तेरा सहकारी काय करतात तें पहा, म्हणजे सर्व कांहीं तुमच्या लक्षांत येईल. गल्लींतल्या तीनशें कुटुंबांत केव्हां काय होतं याची पूर्ण नोंद समिति ठेवते. आरोग्यविषयक सूचना द्यायला समितीचे सभासद प्रत्येक घरांत जातात तेव्हां म्हणा, किंवा मतभेद मिटवायचें काम करतात तेव्हां म्हणा, प्रत्येक कुटुंबांतल्या खाजगी भानगडी आणि कुटुंबियांचीं सामाजिक किंवा राजकीय मते त्यांना कळतातच. लपवून काय आणि किती ठेवणार? आपल्या कल्याणाकरतां झटणाऱ्या समितीपासून तर काय लपवून ठेवायचं? आणि कुणी कांहीं लपवून ठेवायचा प्रयत्न करतं आहे असा संशय मिसेस-ली-वांग् कूनला आला तर तेंहि धोक्याचंच आहे. पोलिसांचें वरेंचसें काम हलकें करण्याकरतांच गल्लीगल्लींत या समित्या स्थापन केलेल्या आहेत. अशा गळ्यांचीं गांवे, गांवांचे प्रांत, प्रांतांचे सारें राष्ट्र अशी अगदीं चोख कम्प्युनिस्टांची संघटना आहे. म्हणूनच चीनमधल्या पुष्कळच डोळे दिपवून टाकणाऱ्या सुधारणा पाहिल्यानंतरहि दोन महिन्यांनीं मी बाहेर आलों, तेव्हां घुसमटून टाकणाऱ्या काळोख्या बोगद्यांतून स्वच्छ सूर्यप्रकाशांत आणि मोकळ्या हवेंत आल्यासारखें मला वाटलें.

‘वाङ्मय शोभा’ १९५७

शंभर फुलें फुललीं, पण....

‘स्टालीन जिवंत नाहीं म्हणून मी हें भाषण करूं शकतो आहे—नाहीं तर माझे डोकेंच शिल्लक उरलें नसतें,’ असें म्हणून खुशेव्हनें स्टालीनच्या तीस वर्षांच्या कारकीर्दीवर पक्ष परिषदेंत कडाक्याचा हल्ला चढविला, आणि सर्व जगाला स्तिमित करून टाकलें. त्या भाषणांत रशियांत झालेले खोटे खटले, चनावट इतिहास, लाखांच्या कत्तली, हजारां विरोधकांचें शिकारण इत्यादि सर्व भयंकर प्रकारांचें खापर स्टालीनच्या माथ्यावर फोडण्यांत आलें होतें. रशियाची राज्यपद्धति ठीक आहे—हे सर्व भयंकर प्रकार झाले, त्याचें कारण स्टालीननें स्वतःचें माजवलेलें स्तोम किंवा व्यक्तिपूजनसंप्रदाय असें खुशेव्हचें म्हणणें होतें. आतां सामुदायिक नेतृत्व आलें आहे, खोटे खटले, कत्तली, होणार नाहीत—रशियन प्रजेला सर्व प्रकारचें स्वातंत्र्य मिळेल असें खुशेव्हनें जाहीर केलें. याच सुमारास तिकडे चीनमध्ये मावत्से-तुंगनेंहि ‘एकच फूल चांगलें असें म्हणण्यांत अर्थ नाही—शेंकडों फुलें फुलूं द्या—नाना विचारप्रणालींचा संघर्ष होऊं द्या,’—असें उदार धोरण जाहीर केलें. रशियाचा प्रख्यात कादंबरीकार इल्या एहरेन्बुर्ग याची ‘दि थॉ’ किंवा ‘हिमद्रुति’ ही कादंबरी या वेळेला प्रसिद्ध झाली होती. तेव्हां रशियांत मुरू झालेल्या या स्टालिनोत्तर नव्या युगाला ‘हिमद्रुति’—कडक हुकूमशाहीच्या वर्षांचा खडा वितळू लागला—असें नांव पडलें, तर चीनमध्ये या कालखंडाला ‘शतपुष्प विकसन’ म्हणूं लागले. पण ही ‘द्रुति’ आणि हें ‘विकसन’ वर्ष-दीड वर्षापेक्षां अधिक टिकूं शकलें नाहीं. रशियांत वितळलेल्या वर्षांचा पुन्हां गेल्या वर्षापासून खडा होऊं लागला, आणि चीनमध्ये एकापेक्षां अधिक फुलें फुलायला बंदी झाली !

याचें कारण उघड आहे. पक्ष सांगतो तेंच सत्य या तत्वावर आधारलेल्या

एकपक्षीय हुकूमशाहीत स्वतःला पटलेलें सत्य सांगण्याचें स्वातंत्र्य सर्व समाजाला देणें शक्यच नाही. तें दिलें तर हुकूमशाहीच डळमळेल. आपण बोललो त्याचे आपल्या राज्यपद्धतीवर काय भयंकर परिणाम होतील याची खुशेव्हला किंवा मावला बोलतांना कल्पना नव्हती. पण वर्ष-सहा महिन्यांत ते परिणाम दिसू लागले. पोलंडमध्ये कम्युनिस्ट राजवटीविरुद्ध कामगारांचा प्रचंड उठाव झाला. हंगेरीत बंडाच्या ज्वाला भडकल्या. या उठावाच्या आणि या बंडांच्या पहिल्या ठिणग्या पोलंडमधल्या 'पो प्रॉस्तु' या पत्राशीं निगडित असलेल्या आणि हंगेरीतल्या 'पेटोफी सर्कल' या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या साहित्यिकांच्या लेखण्यांतून उडाल्या. मार्क्सवादाच्या फेरविचाराचें वादळ सर्व कम्युनिस्ट देशांत सुरू झालें. हीं वादळें, हे उठाव, हीं बंडें आवरतां आवरतां खुशेव्ह व मावच्या नाकीं नऊ आले. खुद्द रशियांत राजकीय उठाव झाले नाहीत तरी लेखकांचा उठाव फार मोठ्या प्रमाणांत झाला, आणि राज्यकर्त्यांना तो अजूनहि आवरतां आलेला नाही. कथा, कविता, कादंबऱ्यांतून-ध्वनीनें, सूचनेनें, आडवळणानें-कम्युनिस्ट राज्यकर्ते, राज्यपद्धति, नोकरशाही यांच्यावर विदारक प्रकाश पाडला आहे. सरकारचे बगलब्रचचे असलेल्या साहित्यसंस्थांची लेखकांना लगाम घालतांघालतां घांदल उडाली आहे. या कालखंडांतल्या कथाकादंबऱ्यांचा सूक्ष्म अभ्यास केलेल्या के. अलेक्झान्द्रॉव्ह या लेखकानें या उलढालींची मनोरंजक माहिती एका लेखांत दिली आहे.

१९५८ जानेवारीच्या १५ तारखेला 'युनियन ऑफ सोव्हियेट रायटर्स' या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाची आणि 'गॉर्की इन्स्टिट्यूट ऑफ वर्ल्ड लिटरेचर' या संस्थेच्या कौन्सिलची संयुक्त बैठक झाली. या बैठकींत रशियन कम्युनिस्ट पक्षाचे वाङ्मयीन प्रवक्ते अलेक्सी सुर्काव्ह म्हणाले, '...वाङ्मयाच्या इतिहासांत १९५७ हें वर्ष फेरविचारवादी लोकांशीं झालेल्या प्रचंड आणि भयंकर संघर्षाचें वर्ष म्हणून ओळखलें जाईल...'

रशियांतल्या सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षाला वाङ्मयांतल्या कोणत्या गोष्टींशीं प्रचंड आणि भयंकर संघर्ष करावा लागत आहे तें कांहीं उदाहरणांनीं स्पष्ट होईल.

स्टालिनच्या राजवटींत कथा, कादंबऱ्या किंवा कवितांचा आदर्श नायक बहुधा कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद असावयाचा; पण गेल्या दोन अडीच वर्षांतल्या कथा-कादंबऱ्या चाळल्या तर पारडें फिरलेलें दिसतें. कम्युनिस्ट पक्षाचे सभासद लायकी नसतां केवळ पक्षाच्या जोरावर मोठ्या जागा अडवून बसतात, जनतेच्या प्रगतीला खीळ घालतात, उर्मट नोकरशाहा बनतात, असा सूर या कथाकादंबऱ्यांत

ऐकू येतो. बहुजनसमाजाचा एकमेव मित्र, गुरु आणि मार्गदर्शक कम्युनिस्ट पक्षच होय ही समजूत म्हणजे एक भ्रमाचा भोपळा आहे, हें गेल्या वर्ष सहा महिन्यांत रशियांत कडाक्याचा वादाचा विषय झालेल्या दुदिन्सेव्हच्या 'नॉट ब्राय् ब्रेड् अलोन्' या कादंबरीने फारच परिणाकारक रीतीने रंगविलें आहे. या कादंबरीचा नायक लोपात्किन यानें एक महत्त्वाचा शोध लावलेला असतो. कम्युनिस्टांनीं निर्माण केलेल्या अनेक अडथळ्यांना लाथाडल्यानंतर तो शोध जनतेपुढें येऊं शकतो.

ए. आन्ट्रीव्हच्या 'अर्ज फॉर लाईफ' या गोष्टीनें तर भलताच पल्ला गांठला. 'ऑक्टोबर' या नियतकालिकाच्या १९५८ च्या पहिल्या आणि दुसऱ्या अंकांत मिळून ही गोष्ट प्रसिद्ध झाली. दुसऱ्या महायुद्धांत रशिया ओढला गेल्यानंतरच्या पहिल्या कांहीं महिन्यांचा काळ या कादंबरीत वर्णन केला आहे. या काळांत कम्युनिस्ट कमांडर आणि कॉमिसार यांनीं दाखविलेल्या नालायकीचें चित्र आन्ट्रीव्हनें धीटपणें रंगविलें आहे. या गोष्टीचा नायक रॅकितिन् मोठ्या उत्साहानें आघाडीवर जाण्याकरितां सैन्यांत भरती होतो. लष्करी अधिकारी तयार करण्याच्या ठाण्यावर त्याला फक्त दहा दिवस शिक्षण देऊन आघाडीवर पाठविण्यांत येतें. लहानलहान अनेक चकमकींत तो भाग घेतो. ज्या चकमकींतून कांहीं निष्पन्न होणार नाही त्या वरिष्ठ अधिकारी कशाकरतां लढयला लावतात, हें त्याला समजत नाही. शेवटीं एका लढाईत सामान्य शिपायांना तसेंच सोडून देऊन अधिकारी आणि कॉमिसार किंवा राजकीय पुढारी पळून जातात. रॅकितिन् शत्रूच्या तावडींतून सुटून शत्रूशीं गनिमी पद्धतीनें लढणाऱ्या एका टोळक्यांत सामील होतो. लष्करी शिस्तीप्रमाणें या शिपायांनीं आपल्या मूळ पलटणींत जाऊन दाखल व्हायला हवें. पण ही गोष्ट कुणी तरी काढल्याबरोबर या टोळक्यांतले लोक त्याला विरोध करूं लागतात. त्यांचें म्हणणें आन्ट्रीव्हनें धीटपणें मांडलें आहे. ते म्हणतात, 'कशाला जायचं परत पलटणींत ? आपल्यावरच कांहीं तरी तोहमत घालून ही अधिकारी मंडळी आपला छळ करतील !...'

प्रत्येक रशियन पलटणीबरोबर एक राजकीय सल्लागारहि असे. तो अर्थात् कडूर पक्षभासद असे. रॅकितिन्चा पूर्वी मास्तर असलेला दुब्रॉव्हिन असला कॉमिसार असतो. त्याच्यांत आणि रॅकितिन्मध्ये झालेला संवाद लक्षणीय आहे. रॅकितिन् म्हणतो, '...आपणाला विजय मिळविण्याकरितां लक्षावधि माणसं बळी च्यावीं लागतील...याची जबाबदारी कुणावर ? तुमच्यावर—सर्वस्वी तुमच्यावर

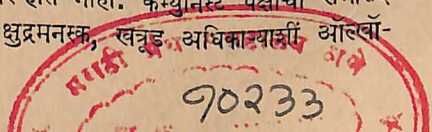
..कारण शत्रूच्या शक्तीची योग्य कल्पना तुम्ही मंडळींनीं आम्हांला कधींच दिली नाही...फुंकर मारली कीं शत्रू उडून जाईल अशा वाटेल तशा थापा आम्हांला तुम्हीं मारल्यात...'

यावर दुब्रॉविन् उत्तर देण्याचा प्रयत्न करतो. हिटलरच्या हल्ल्याबद्दलचें सरकारी निवेदन तो सांगू लागतो. तेव्हां रॅकितिन् संतापून म्हणतो, '...पण अशा अनपेक्षित रीतीनें आमच्यावर उलटण्याची संधि आपण हिटलरला दिलीच कां?...''

सर्वसामान्य रशियन जनता विरुद्ध अधिकारी आणि पक्ष असा संघर्ष या गोष्टींत आन्द्रीव्हनें रंगवला आहे. रशियन जनता युद्ध जिंकते. ती पक्षांमुळे नव्हे तर पक्षाच्या नाकावर टिच्चून, असा या गोष्टीचा सूर आहे.

स्टालीन होता तोपर्यंत कम्युनिस्ट पश्चात्तापदग्ध झाला असें काहीं दृश्य वाङ्मयांत चितारणें शक्यच नव्हतें. १९५६ सालापासून हें दृश्य वाङ्मयांत वर डोकें काढूं लागलें. ए. वाल्सेव्हाच्या 'अपार्टमेंट नं. १३' या गोष्टींत एका कम्युनिस्टाच्या बायकोचें चित्र रंगविलें आहे. पूर्वी सैन्यांत काम केलेला कम्युनिस्ट कोव्हालेव्ह हा गुप्त पोलीस खात्यांत नोकरीला असतो. आपल्या अधिकाराच्या गुर्मीत तो शेजाऱ्यापाजाऱ्यांचा अपमान करतो, त्यांना व्याख्यानें ऐकवतो, त्यांच्या खाजगी व्यवहारांत ढवळाढवळ करतो. त्याच्या बायकोला हें मुळींच आवडत नाही. नवऱ्याच्या वतीनें शेजाऱ्यापाजाऱ्यांची ती पुन्हां पुन्हां क्षमा मागत असते. शेवटीं तिला इतका वीट येतो कीं नवऱ्याला सोडून ती चीनला निघून जाते.

डी. ग्रानिन्च्या 'अॅन् ओपिनियन्' या कथेचा नायक मिनेव्ह हा एका संशोधनसंस्थेचा डायरेक्टर आहे. कम्युनिस्ट पक्षाचा तो इमानी सभासद आहे. पण पक्षांतल्या बड्या धेंडांचें वर्तन पाहून तो हवालदिल झाला आहे. त्याच्या हाताखालीं काम करणाऱ्या ऑल्लोव्स्की नांवाच्या एका तरुण इंजिनियरानें एका नव्या पद्धतीचा शोध लावला आहे. त्याच्या या पद्धतीमुळे विशिष्ट उत्पादन-क्षेत्रांत कामाची आणि वेळाची बरीच बचत होणार आहे. पण ही पद्धत वरिष्ठांपुढें मांडायची मिनेव्हला भीति वाटते. वरिष्ठांचे हितसंबंध जुन्या पद्धतींत गुंतलेले आहेत. काय करावें त्याला समजत नाही. ऑल्लोव्स्कीबद्दल त्याला आदर वाटतो आणि त्याच्या पद्धतीबद्दल त्याला काडीमात्र शंका वाटत नाही. पण वरिष्ठांना दुखवण्याचा त्याला धीर होत नाही. कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद असलेल्या लॉकनेव्ह नांवाच्या एका क्षुद्रमनस्क, खत्रुड अधिकाऱ्याचीं ऑल्लो-

वकीचा खटका उडतो. तेव्हां तर मिनेव्हच्या सदसद्विवेकबुद्धीला चैन पडेनासें होतें. त्याच्या मनाला सारखी टोंचणी लागते. तरुणपणीं आपण ऑल्लॉव्स्की-सारखेच होतो; पण पुढें आपलें स्थान आणि मान टिकवण्याच्या धडपडींत आपली रग, आपला प्रामाणिकपणा सर्व नष्ट झाला, सरकारी यंत्रांत आपण काय-मचे पकडले गेलों. यंत्राला सुधारण्याऐवजीं आपणच त्या यंत्रांत गुरफटलों. एकदां आपलें आसन बळकट झालें कीं आपण हें यंत्र सुधारण्याचा झगडा सुरू करणार अशी आपण आपल्या सदसद्विवेक बुद्धीला ग्वाही देत होतो; पण आसन बळकट झालें तशी यंत्राची पकडही बळकट झाली. मिनेव्हच्या मनाची ही तडफड ग्रानिननें आपल्या गोष्टींत रंगवली आहे. मिनेव्ह मनांत म्हणतो, 'नाहीं म्हणावयाचें तिथें आपण होय. म्हटलें, निर्बुद्धांपुढें मान तुकवली; ओरडून सांगावयाला हवें होतें तेव्हां गप्प बसलों !'

युनियन ऑफ सोवियेट रायटर्स या संस्थेची एक बैठक मॉस्कोमध्ये १९५८ च्या फेब्रुवारींत ११ ते १३ तारखेपर्यंत चालली होती. नवीन रशियन लेखकांच्या या वंडाचा या बैठकींत विचार झाला. या बैठकींत सुर्काव्ह म्हणाले, '...मॉस्को-मधील आमच्या संघटनेंत चाळीशीच्या आंतले लेखक फक्त १० टक्केच आहेत, ही गोष्ट गंभीरपणें विचार करण्यासारखी आहे. याचा अर्थ एका सबंध पिढीनें आम्हांला डावलून टाकलें आहे...'

दुसरा एक प्रवक्ता तिखॉनॉव्ह यानेहि असेच उद्गार काढले. तो म्हणाला, '...नवी पिढी कमी लिहिते असें नाहीं. खूपच लिहिते आहे. पण त्या लिहिण्याला कांहीं धरवंद नाहीं. आमच्या युनियनचे हे लोक सभासद होत नाहींत आणि आमच्या मार्गदर्शनाकडेही डुंकून पाहत नाहीं...'

पूर्वी पश्चात्तापदग्ध रशियन लेखकांसमोर दोनच पर्याय होते. राज्यपद्धतीपुढें मान तुकवायची किंवा लिहिण्याबोलण्याचें सोडून द्यायचें. आतां तिसऱ्या पर्यायाचा ते अवलंब करीत आहेत. त्यांच्या भोवती उभारलेल्या भिंती पाडून टाकण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत.

आजच हंगेरी

प्रख्यात हंगेरियन लेखक टिबॉर मेराय हे नुकतेच भारतांत येऊन गेले. ऑस्ट्रेलियांतला आपला व्याख्यानांचा दौरा संपवून परत पॅरिसला जात असतां वाटेंत मुंबईला ते दोन दिवस थांबले होते. त्या वेळेला त्यांचीं कांहीं व्याख्यानें आणि मुलाखती झाल्या. एका व्याख्यानांतर मुंबई मराठी साहित्य संघाचें 'तुझे आहे तुजपाशीं' नाटक पाहायला ते जाणार होते. त्या आधीं त्यांच्याशीं झालेल्या बोलण्यावर ही मुलाखत आधारलेली आहे.

टिबॉर मेराय हे तेहेतीस वर्षांचे ऐन तारुण्यांत असलेले लेखक असले तरी हंगेरियन लेखकांना देण्यांत येणारें सर्वोच्च पारितोषिक 'कोसूथ प्राईझ' त्यांना मिळालेलें आहे. रशियांतलें जसें 'स्टालीन प्राईझ' तसेंच कम्युनिस्ट हंगेरींतलें 'कोसूथ प्राईझ' आहे. हंगेरियन कम्युनिस्ट पक्षाचें मुखपत्र असलेल्या 'झावाद नेप' या दैनिकाच्या संपादक मंडळावर मेराय होते. कोरियन युद्धांत या पत्राचे खास बातमीदार म्हणून ते कोरियांत गेले होते. हंगेरियन लेखकांची 'पेतोफी क्लब' नांवाची प्रख्यात संघटना आहे. या संघटनेचे ते सेक्रेटरी जनरल किंवा सरचिटणीस होते.

१९५६ च्या ऑक्टोबर महिन्यांत रशियन कम्युनिस्टांच्या साम्राज्यशाहीविरुद्ध हंगेरींत जो महान् उठाव झाला आणि रशियन रणगाड्यांनी नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यांत जो चिरडून टाकला, त्या उठावाच्या आघाडीवर हा 'पेतोफी' क्लबच होता. हंगेरियन लेखकांनी या उठावाला स्फूर्ति पुरवली, इतकेंच नव्हे तर बंडखोर कामगारांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांनी या उठावांत प्रत्यक्ष भाग घेतला. कांहीं लेखक मारले गेले. कांहीं पकडले गेले. ते अजूनहि तुरुंगांत खिंतपत आहेत. उठाव चिरडला गेल्यानंतर जे थोडे

हंगेरीतून परागंदा होऊं शकले, त्यांतले एक टिब्रॉर मेराय होत. उठावाच्या वेळीं हंगेरीचे पंतप्रधान असलेले आणि नंतर फांसावर लटकवले गेलेले इम्रे नॉज यांच्याशीं मेराय यांचे निकटचे स्नेहसंबंध होते.

प्रश्न—हंगेरींत रशिया आणि रशियाच्या मुठींतलें तुमचें सरकार यांच्या-विरुद्ध तुमचा जो उठाव झाला, त्याच्या मागें अमेरिका आणि यूरोपांतलीं कांहीं साम्राज्यवादी राष्ट्रे यांचा हात होता असा जो रशियातर्फें प्रचार करण्यांत येतो त्यांत कितपत तथ्य आहे ?

उत्तर—हें धादांत असत्य आहे. हंगेरीचें कम्युनिस्ट सरकार उलथून हंगेरींत पुन्हां भांडवलशाही आणि जमीनदारशाही आणण्याचा या उठावाचा हेतु होता हें खरें असूंच शकत नाहीं.

प्रश्न—कां ?

उत्तर—कारण या उठावांत मोठमोठ्या कारखान्यांतले सर्व कामगार, शेतकरी आणि विद्यार्थी यांनीं भाग घेतला होता, ही एक गोष्ट; आणि दुसरें असें कीं 'पेतोफी सर्कल'चे आम्ही सर्व लेखक कम्युनिस्ट होतो, आणि अजूनहि स्टालीन-क्रुश्चेव्ह छाप कम्युनिस्ट नसलों तरी सोशालिस्ट आहोंतच आहोंत. हंगेरींत भांडवलशाही त्यावेळीं हि यायला आम्हांला नको होती, आणि आतां हि नको आहे. या उठावाच्या आघाडीचे वीर जुने आणि कसलेले कम्युनिस्टच होते. स्वतः इम्रे नॉज हे १९१८ सालीं पहिल्या महायुद्धाच्या अखेरीस हंगेरीचा कम्युनिस्ट पक्ष स्थापन झाला, तेव्हांपासूनचे जुने आणि जाणते कम्युनिस्ट होते. १९२० नंतरचीं पंधरा वर्षें निर्वासित कम्युनिस्ट म्हणून त्यांनीं मॉस्कोतच काढलीं. त्यानंतर १९५३ ते १९५५ ते हंगेरीचे पंतप्रधान होतेच. या उठावामागें अमेरिका किंवा इतर कुणाचा हात नव्हता, तर हा उत्स्फूर्त उठाव होता, याचा रशियाच्या तोंडचाच पुरावा मी तुम्हांला देऊं शकतो.

प्रश्न—तो कोणता ?

उत्तर—रशियाचें मुखपत्र असलेल्या 'प्रवदा'च्या ३१ ऑक्टोबर १९५६ च्या अंकांत स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, '...रशियन धोरणांतल्या पूर्वीच्या अनेक चुकांचा परिपाक म्हणजे हंगेरींतल्या घडामोडी होत....' याच वेळीं रशियन सरकारतर्फें घोषित करण्यांत आलें होतें, कीं हंगेरीतून रशियन सैन्य मागें घेण्यांत येईल आणि 'वॉर्सा करारां'तून हंगेरीनें अंग काढून घेण्याबद्दल वाटाघाटी सुरू

होतील. रशियानें स्वतःचा साम्राज्यवाद लपविण्याकरतां इतर साम्राज्यवाद्यांचीं आतां नांवे घेण्यांत कांहीं अर्थ नाही !

प्रश्न—पूर्व यूरोपमधील कम्युनिस्ट देशांशीं रशियाचे जे संबंध आहेत त्यांना साम्राज्यवाद कसें म्हणतां येईल ?

प्रश्न—साम्राज्यवाद म्हणजे दुसऱ्या देशावर राजकीय वर्चस्व गाजवणें आणि त्या देशाची आर्थिक नागवणूक करणें असाच अर्थ असेल तर भांडवलदार राष्ट्रांनीं या गोष्टी केल्या म्हणजे त्याला साम्राज्यवाद म्हणायचें आणि याच गोष्टी कम्युनिस्ट देशानें केल्या म्हणजे त्याला साम्राज्यवाद म्हणायचें नाहीं असें अजून तरी कुठल्या शब्दकोशांत सांगितलेलें नाहीं. हंगेरी, युगोस्लाव्हिया, पोलंड वगैरे देशांत रशियानें याच गोष्टी केल्या; म्हणूनच तिथें कमीअधिक यशस्वी बंडें झालीं. इम्रे नॉज १९५३ ते १९५५ पंतप्रधान असतां हंगेरींतलें रशियन सैन्य मागें घ्यायला तुम्ही कां लावीत नाहीं, असें मीं त्यांना एकदां विचारलें असतां ते म्हणाले, 'अरे बाबा, एखादा उपमंत्रि नेमायचा असेल तर रशियाला विचारल्याशिवाय मला नेमतां येत नाहीं; तर रशियन सैन्य मागें घ्यायच्या गोष्टी काय करायच्या ?' अॅटम् बॉम्बसाठीं लागणारा युरेनियम् हंगेरींत बराच आहे. तो आपणाला हव्या त्या दरानें रशिया राजरोस हंगेरींतून नेत असे. आर्थिक नागवणूक आणि राजकीय दादागिरीचीं आणखीं किती उदाहरणें पाहिजेत ? युगोस्लाव्हियाच्या टिटोचा आणि स्टालीनचा खटका उडायचें हेंच मुख्य कारण. रशियाचें वर्चस्व टिटोनें झुगारून देण्याच्या आधीं युगोस्लाव्हियांतला रशियाचा वकील अनेक वेळां युगोस्लाव्ह सरकारला अमक्याला मंत्री नेमा, तमक्याला नेमूं नका; अमक्या देशाशीं अमक्या वस्तूंचा व्यापार करूं नका म्हणून हुकूम सोडीत असे. ही गोष्ट अनेक युगोस्लाव्ह नेत्यांनीं स्वतःच मला सांगितली. पोलंडमधला कोळसा असाच स्वतःला हव्या त्या स्वस्त दरानें रशिया लुटीत असे. त्याशिवाय यूरोपांतले कित्येक छोटे देश रशियानें पचवून टाकलेत, त्यांचें कुणी नांवच काढीत नाहीं ?

प्र.—कोणते ते देश ?

उ.—लॅटव्हिया, एस्थोनिया, लिथुआनिया, हे चिमुकले देश दुसऱ्या महा-युद्धापूर्वीं स्वतंत्र होते. युद्ध संपल्यानंतर रशियानें ते पार गिळून टाकले. या देशांत आज जरी सार्वमत घेतलें तरी ९० टक्के लोक रशियाच्याविरुद्ध मत देतील.

प्रश्न—थोडा वेळ राजकारण बाजूला ठेवूं या आणि साहित्यासंबंधीं बोलूं या. हंगेरींतल्या कम्युनिस्ट राजवटींत लेखनस्वातंत्र्याची काय परिस्थिति होती ?

उत्तर—स्टालिनचें वर्चस्व आमच्या देशावर होतें तोंपर्यंत फारच कडक निर्बंध होते. कथेचा किंवा कादंबरीचा नायक जर कम्युनिस्ट असेल तर त्याच्यांत दोष किंवा दुर्गुण दाखविणें धोक्याचेंच होतें ! पण स्टालिनच्या मृत्यूनंतर विसाव्या पक्षपरिषदेंत क्रुश्चेव्हनं स्टालीन-स्टालिनवाद यांचा धिःकार केला आणि स्टालिनच्या तीस वर्षांतल्या राक्षसी कृत्यांचा पाढा वाचला. त्यानंतर स्टालिनच्या कृत्यांबद्दल माफी मागून युगोस्लाव्हियाच्या टिटोशीं त्यानें समझोता केला. प्रत्येक देशाला आपला स्वतःचा समाजवाद स्थापण्याचा अधिकार आहे म्हणून जाहीर केलें. तेव्हांपासून पोलंडमध्ये काय किंवा आमच्या हंगेरींत काय, लेखकांना आणि पत्रकारांनाहि पुष्कळच स्वातंत्र्य मिळालें.

प्र.—तुम्ही वाटेल तशी टीका सरकारवर करूं शकत होतां ?

उ.—नाहीं,—वाटेल ती टीका नाही. समाजवाद नको, पुन्हां भांडवल-शाही यावी, असें म्हणण्याचें स्वातंत्र्य नव्हतें; आणि आम्हांला तें नकोहि होतें. पण समाजवादी सरकारच्या धोरणांतल्या वाटेल त्या चुका दाखवणें, कम्युनिस्ट अधिकाऱ्यावर निर्भीड टीका करणें, कथा-कादंबऱ्यांतून कम्युनिस्ट नायकांचे दोष दाखवणें वगैरे शक्य झालें.

प्रश्न—क्रुश्चेव्हच्या त्या भाषणापूर्वी स्टालिनवादाचें प्राबल्य होतें, त्या काळांत हंगेरीची राजवट कशी काय होती ?

उत्तर—त्या काळाची आठवणहि नको ! हंगेरीचा स्टालीन-राकोशी हा होता. हंगेरियन कम्युनिस्ट पक्षाचा तो सरचिटणीस आणि हंगेरीचा पंतप्रधान होता. राइक् नांवाच्या त्याचाच सहकारी असलेल्या आमच्या एका थोर कम्युनिस्ट पुढाऱ्याचा त्यानें अनन्वित छळ केला. खोटे खटले करून, खोटे कबुलीजत्रा घेऊन राइकला त्यानें फांसावर चढवला. तिथंहि राक्षसीपणाचा त्यानें कळस केला. सौ. राइक तुरुंगाच्या ज्या कोठडींत होती, तिच्या खिडकीसमोर राइकला फांसावर लटकवण्यांत आलें. राइकच्या लहानग्या मुलीची आणि सौ. राइकची आधींच ताटातूट करण्यांत आली होती. हंगेरीचा सध्यांचा पंतप्रधान जानोस कादार हा राइकचा मित्र होता.

प्रश्न—सध्यां हंगेरींत काय परिस्थिति आहे ?

उत्तर—कादार हा क्रुश्चेव्हच्या ओंजळीनें पाणी पितो आहे, इम्रे नॉज-सारख्या जुन्या सहकाऱ्याला, पॉल मेलेतरसारख्या शूर सेनानीला रशियाला खूप करण्यासाठीं फांसावर चढवतो आहे, आणि राकोशीच्या राक्षसी अत्याचारांच्या मार्गावर गाडी पुन्हां आली आहे.

प्रश्न—मग हंगेरीचें भवितव्य काय ?

उत्तर—माणसांची पारतंत्र्याबद्दलची चीड आणि स्वातंत्र्याचें प्रेम इतिहासांत कधींच कुणाला दडपून टाकतां आलेलें नाहीं. हेही दिवस जातील. कांहीं विचारवंत म्हणतात त्याप्रमाणें शेवटचा लढा कदाचित् माजी कम्युनिस्ट आणि आजी कम्युनिस्ट यांच्यांतच होईल !

प्रश्न—म्हणजे ?

उत्तर—मार्क्सनेच सांगितलें आहे, कीं एखाद्या सत्ताधारी वर्गाचा अस्त होण्याची वेळ आली, कीं त्याच वर्गांतले उमदे लोक स्वतःचें वर्गहित ल्याथेनें टोकरून उदयोन्मुख नव्या वर्गाच्या बाजूला जातात, किंवा त्यांचे नेते होतात. स्वतः मार्क्स किंवा लेनिन हे कांहीं कामगारवर्गांतले नव्हते, पांढरपेशा वर्गांतले लोक होते. पण पांढरपेशांचें राज्य उलथून टाकूं पहाणाऱ्या क्रांतिकारक कामगार वर्गाचे ते नेते झाले. पूर्व युरोपांतल्या निरनिराळ्या कम्युनिस्ट देशांत सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षाचे लोक हा एक नवा वर्ग—‘न्यू क्लास’ निर्माण झाला आहे, हें प्रख्यात युगोस्लाव्ह नेता जिलस याचें मत तुम्हीं वाचलेंच असेल. पोलंड काय किंवा हंगेरी काय, इथें जे उठाव झाले त्यांचें नेतृत्व सत्ताधारी कम्युनिस्ट पक्षांतल्याच उमद्या सभासदांनीं केलें. यावरून सत्ताधारी कम्युनिस्ट हा वर्ग आतां अस्ताला जाण्याच्या मार्गाला आहे, असें म्हणायला काय हरकत आहे ?

आलमगीर, दिवाळी अंक १९५८

जागा

होत असलेला सिंह

भारताच्या पंचवार्षिक योजना आणि भारताचे एकंदर आर्थिक भवितव्य यासंबंधी 'दि अवेकनिंग जायंट' या मथळ्याखाली डब्ल्यू. एस्. वॉय्तिन्स्की या अमेरिकी अर्थशास्त्रज्ञांनी चार लेख लिहिले आहेत. या लेखांच्या आधारे ही काल्पनिक मुलाखत तयार केली आहे. वॉय्तिन्स्की यांचा जागतिक प्रश्नांचा अनुभव फार मोठा आहे. १९१४-२० च्या महायुद्धानंतर अमेरिकेचे त्यावेळचे अध्यक्ष विल्सन यांच्या प्रेरणेने 'राष्ट्रसंघ' अस्तित्वांत आला. त्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेत वॉय्तिन्स्की यांनी महत्त्वाचे कार्य केले. नंतर अमेरिकन सरकारच्या वतीनेही त्यांनी पुष्कळच संशोधन केले आहे. 'जगाची लोकसंख्या आणि उत्पादन', 'जागतिक व्यापार आणि सरकारे' हे त्यांचे ग्रंथ प्रख्यात आहेत. नुकतीच त्यांनी आशियाच्या अनेक देशांना भेट दिली. भारतांत बरेच दिवस राहून त्यांनी इथल्या प्रश्नांचा सूक्ष्म अभ्यास केला आणि नंतरच उपरोक्त लेखमाला लिहिली. डॉ. वॉय्तिन्स्की यांची आणि पत्रकारांची काल्पनिक प्रश्नोत्तरे याच लेखमालेवर आधारलेली आहेत.

पत्रकार : तुमच्या लेखमालेचे 'जागा होत असलेला महाकाय' हें नांव वाचून मला विशेषच कुतूहल वाटले ! मी महाकायाएवजी सिंह म्हटले असते.

वॉय्तिन्स्की : कां ?

पत्रकार : कारण महात्मा गांधींच्या आधी आमच्या राष्ट्राचे एकमेव नेते असलेले लोकमान्य टिळक यांनी 'केसरी' नांवाचे वृत्तपत्र पाऊणशें वर्षांपूर्वी लोकजागृतीकरिता काढले. तेव्हां त्यांच्या शिरोभागी दिलेल्या श्लोकांत भारत हा झोपलेला वनराज आहे आणि तो केव्हां जागा होईल त्याचा नेम नाही, असें मुचविले होते. आतां स्वातंत्र्य येऊन दहा वर्षे झाली आहेत; आणि हा

सिंह चांगलाच जागा झाला आहे. जागा होऊन हळूहळू उठणाऱ्या या सिंहाचे वर्णन तुमच्यासारख्या तज्ज्ञाच्या तोंडून ऐकणे खरोखरच मनोरंजक होणार आहे.

वा. : तुमच्या या सिंहाच्या हालचालींचा अभ्यास मला अतिशय मनोरंजक वाटला यांत शंका नाही. माझ्या देशांत तुमच्या या महान् देशाबद्दल बरीचशी सहानुभूति आहे. त्याप्रमाणे बरेचसे गैरसमजहि आहेत. तुमच्याकडेहि अमेरिके-बद्दल तोच प्रकार आहे. गैरसमज दूर करून या दोन देशांची मैत्री मी दृढमूल करूं शकेन अशी खात्री इथली परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर मला वाटते.

प. : तुम्ही इथे आलांत तेव्हां प्रथमदर्शनीं तुमची काय कल्पना झाली ?

वा. : खरं सांगायचं म्हणजे भारताचे किंवा आशियांतले बरेचसे नेते पुन्हां पुन्हां सांगतात त्याचप्रमाणे काहीं नवेच आर्थिक आणि राजकीय प्रयोग इथे चालले आहेत असें मला वाटत नाही. पाश्चिमात्यांसारखी अर्थव्यवस्था इथे आणण्याचा जोरदार प्रयत्न हे नेते करीत आहेत. त्यांच्या या नव्या विचारांचा आणि इथल्या जुन्या परंपरागत अर्थव्यवस्थेचा संघर्ष चालू आहे. पश्चिमेकडे ज्याप्रमाणे औद्योगिक क्रांति झाल्यानंतर पिळला जाणारा वर्ग आपल्याच देशांतल्या पिळवणूक करणारांविरुद्ध बंड करून उठला आणि एक नवी अर्थव्यवस्था अस्तित्वांत आणण्याचा प्रयत्न करूं लागला तसें काहीं इथे अजून विशेष जोराने सुरू झाले आहे असें वाटत नाही. जुन्या-नव्यांचा झगडा संपून औद्योगीकरण स्थिरस्थावर झाले तर मग कदाचित् असल्या प्रकारची क्रांति इथे सुरू होईल. तेव्हां युरोप-अमेरिकेत आज भांडवलशाही औद्योगीकरणाने ज्या सुखसोयी सर्वसामान्य जनतेला मिळाल्या, आणि भांडवलशाहीच्या दुष्ट प्रवृत्तींशीं अनेक झगडे करून, अनेक कल्याणकारी कायदे करायला लावून सामान्य जनतेनें या सुखसोयींत जी भर घातली, जीं लोकशाही स्वातंत्र्ये मिळवलीं,—त्याच ध्येयाकडे जाण्याचा तुमचा देश प्रयत्न करीत आहे असें मला वाटते.

प. : हा प्रयत्न कितपत यशस्वी होईल, असें तुम्हांला वाटते ?

वा. : नेह्रूसारखे नेते, अत्यंत तल्लख बुद्धीचे असे तुमच्यांतले सुशिक्षित कार्यकर्ते आणि सर्वसामान्य जनतेचा उत्साह यामुळे हा प्रयत्न यशस्वी होईल याबद्दल मला मुळींच शंका वाटत नाही. मात्र मार्ग अनेक खांचाखळग्यांनीं भरलेला, दूरचा आणि जिकिरीचा आहे.

प. : तो कसा काय ?

वा. : कित्येक शतकांचा झोपाळूपणा तुम्हांला झाडून टाकायचा आहे. आम्हां पाश्चिमात्यांना तुमचा भारत म्हणजे नेहमींच एक महान् गूढ वाटत

आला आहे. ग्रीक इतिहासकार हिरोडोटस्चे डोळे इथल्या सोन्याच्या झगमगाटाने दिपून गेले होते. या सोन्याच्या आशेनेच शिकंदर इतक्या दूरवर दौड करीत आला. प्राचीन चीनच्या खानाचा दैदिप्यमान् दरबार पाहिल्यानंतरहि मार्कोपोलोनं भारताचीच एक अत्यंत वैभवशाली आणि महान् देश म्हणून स्तुति केली आहे. पोर्तुगीज आणि स्पॅनिश दर्यावर्दी या सुवर्णाच्याच लोभाने पंधराव्या शतकांत भारताकडे वळले. कोलंबस इथेच यायला निघाला होता, पण पोहोचला आमच्या अमेरिकेला ! भारताचें हें वैभव हा एक त्या लोकांच्या कल्पनेचा खेळ होता काय ? मला नाही वाटत. गेले कित्येक महिने मी या टोकापासून त्या टोकापर्यंत भारतांत फिरतो आहे. मोंगल बादशाहांनीं बांधलेले टोलेजंग राजवाडे आणि किल्ले पाहिले कीं, माझ्या मनांत एक विचार सारखा यायचा. सतराव्या शतकांत कलात्मकता आणि संपत्ति या दोन्ही बाबतींत भारतदेश युरोपच्या किती पुढें होता, त्याच कालखंडांत युरोपियन राजेमहाराजांनीं बांधलेले किल्ले आणि राजवाडे इथल्यांच्या मानानें किती क्षुद्र वाटतात.

प. : असं ?

वा. : हो. पण आणखी दोनशें वर्षे उलटलीं, आणि एकोणिसाव्या शतकांत भारत हा जगांतल्या अत्यंत दरिद्री देशांतला एक झाला. या दोनशें वर्षांत युरोपची झपाट्यानें आर्थिक प्रगति झाली, आणि हा देश जागच्या जागीं कुजत पडला. इथल्या बहुसंख्यांक जनतेचें जीवनमान पाहून आणि तिच्या दरडोई वार्षिक उत्पन्नाचा आंकडा ऐकून मला तर घक्काच बसला.

प. : म्हणजे ?

वा. : एकीकडे दारिद्र्याचा काळोखी महासागर आणि दुसरीकडे श्रीमंती थाटामाटाचीं लखलखणारीं बेटें पाहून मीं आश्चर्यचकित झालों. तुमची राजधानी असलेलें नवी दिल्ली शहर हें साऱ्या देशभर दिसणाऱ्या या भयानक विसंवादाचें उत्तम प्रतीक आहे—लक्करांत फिरणाऱ्या निर्वासितांच्या झोंपड्या आणि गोरगरिवांचीं शेणामातीचीं पडकीं घरे एकीकडे, आणि दुसरीकडे ब्रिटिशांनीं बांधलेल्या प्रचंड सरकारी इमारती आणि टोलेजंग हॉटेले ! भारतांत जिथें जिथें गेलों तिथें तिथें फाटक्या चिंध्या पांघरून अनवाणी हिंडणारे अर्धपोटी स्त्रीपुरुष कितीतरी दिसले. भिकाऱ्यांना तर या देशांत तोटाच नाही. देवळांजवळ, रेल्वेस्टेशनांत, हॉटेलांच्या आसपास, बाजारांत, हमरस्त्यांवर पहावं तिथें दांडगे, धडधाकट, रोगी, आंधळे, पांगळे, तरुण, म्हातारे हवे तितके भिकारी. मला विशेष घक्का बसला तो आयांच्या किंवा सहासात वर्षांच्या

चिमुकल्या बहिणींच्या कडेवर वसलेल्या दीडदोन वर्षांच्या अर्भकांनाहि आपले चिमुकले हात पसरून भीक मागायला शिकवलेलें पाहून ! हें सर्व पहात असतां मध्येंच एखादा राजवाडा किंवा श्रीमंताचा टोलेजंग बंगला आणि त्याच्या भोंवतालची एखाद्या परोकथेंतल्या बागेसारखी बाग दिसते !

प. : आहे खरा असा प्रकार.

वॉ. : तुमच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार करतांना नेहरूंच्या एका वाक्याची मला नेहेमीं आठवण होते.

प. : कोणत्या वाक्याची ?

वॉ. : नेहरू एकदां म्हणाले होते, 'आम्ही बोलतो अणुयुगाच्या गोष्टी; पण रहातो मात्र शेण-युगांत !' खरोखरच तुमच्या खेड्यांतच नव्हे तर शहरांत-सुद्धां जळण म्हणून शेणाचा भलत्याच मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करतात. शेण म्हणजे निकस झालेल्या जमिनीचें अत्यंत मौल्यवान् पोषक द्रव्य होय. मोठमोठ्या रस्त्यावर शेणाचे ढीग पाठीवर घेऊन चाललेल्या खेचरांचे तांडे किंवा शेणाच्या टोपल्या डोक्यावर घेऊन चाललेल्या बाया पाहिल्या कीं हें मोलाचें खत जळण म्हणून फुकट जाणार हें पाहून मला मनापासून खंत वाटे. चांगले चांदी-सोन्यांचे दागिने हातांत, पायांत, काना-नाकांत असलेल्या बाया रस्त्यांत किंवा शेतांत शेण गोळा करून नेत असलेल्या पाहून मला आणि माझ्या पत्नीला आश्चर्य वाटे. त्यांना पाहून आणखी एक गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली.

पत्रकार : ती कोणती ?

वॉ. : भारतांतल्या अगदीं गरिवांकडे देखील थोडेंबहुत सोनें किंवा चांदी असते. शेंकडों कोटी रुपये किंमतीचें सोनें-चांदी अशा तऱ्हेनें भारतीय खेड्यांत कुजत पडली आहे. भारतांत दिसणारा आणखी एक मोठा विसंवाद म्हणजे निरक्षर असा प्रचंड बहुजनसमाज आणि मूठभरच पण अतिशय तल्लख बुद्धीचा सुशिक्षितांचा वर्ग. आजच्या भारताचा राज्यकर्ता वर्ग हाच. तुम्हांला एका गोष्टीचें आश्चर्य वाटेल ?

प. : कोणत्या ?

वॉ. : तुमच्या मध्यवर्ति किंवा प्रादेशिक सरकारांत विद्वान् आणि विचारवंत अशा लोकांचें जितकें प्रमाण आहे तितकें मोठमोठ्या सुधारलेल्या पाश्चिमात्य देशांच्या सरकारांत मुळींच नाहीं. आणखी एक चांगली गोष्ट म्हणजे, तुमच्या या राज्यकर्त्या सुशिक्षितांना आपल्या ऑक्सफर्ड केंब्रिजच्या शिक्षणाचा जितका अभिमान आहे तितकाच आपल्या देशाचाहि आहे. बहुजनसमाजाच्या प्रचंड

निरक्षरतेची गोष्ट काढली कीं आमच्या देशांतला सामान्य माणूस निरक्षर असला तरी अशिक्षित नाही, त्याचें व्यवहाराचें शिक्षण चांगलें आहे असें ही मंडळी तावडतोत्र सांगतात. तें खरेंहि असेल. पण आपला देश समृद्ध करण्याचीं त्यांचीं जीं स्वप्ने आहेत त्यांच्या मार्गांत ही प्रचंड निरक्षरता एक मोठी धोंड आहे यांत शंका नाही. नेहरूंनीं कट्टु शब्दांत सांगितलें तेंच खरें,—कीं रोगयुगाचा अणुयुगाशीं झगडा चालला आहे.

प. : हा झगडा कितपत यशस्वी होईल असें तुम्हांला वाटतें ?

वा. : या लढ्याच्या अग्रभागीं असलेल्यांची बुद्धिमत्ता, विशाल दृष्टि आणि कार्यक्षमता लक्षांत घेतां हा लढा यशस्वी होईल असें मला वाटतें.

प. : पाश्चिमात्य विचारसरणी विरुद्ध पौरवात्य अशा संघर्षांत भारताचें स्थान कुठें आहे असें तुम्हांला वाटतें ?

वा. : असा संघर्षच नाही, आणि असलाच तर भारताचें स्थान पाश्चिमात्यांच्या बाजूलाच आहे. लोकशाही राज्यपद्धतीची तुमची कल्पना ब्रिटिश आदर्शावर आधारलेली आहे. तुमचा समाजवादहि मार्क्स छपाचा नसून ब्रिटिश मजूरपक्षाच्या फेब्रियन छपाचा आहे. पश्चिम विरुद्ध पूर्व याचा अर्थ आम्हां युरोपियन-अमेरिकनांची विचारसरणी विरुद्ध रशियाची, असा तुम्ही करीत असाल; तरीहि तुम्ही आमच्याच बाजूचे आहांत असें मी म्हणेन. हिंसा आणि हुकूमशाहीच्या मार्गांनीं सामाजिक प्रगति साधण्याला तुम्ही निश्चितपणें नकार दिला आहे. मतपरिवर्तनाच्या लोकशाही मार्गांनींच तुम्ही आपलीं उद्दिष्टें गांठूं पहातां आहां.

प. : आम्हां पौरवात्यांचा अध्यात्मावर अधिक भर असतो तर तुम्हां पाश्चिमात्यांचा भौतिकतेवर असतो हा फरक तरी तुम्ही मान्य कराल कीं नाही ?

वा. : सुट्टीच करणार नाहीं. माफ करा, पण तुम्हां भारतीयांना विशिष्ट शब्दांचें भारी वेड आहे. आम्ही पाश्चिमात्यांनीं जी भौतिक प्रगति गांठली आहे तिचा उद्देश शेवटीं माणसांमाणसांत समानता निर्माण व्हावी, न्यायाचें राज्य असावें, मानवी मूल्यांचा मान राखला जावा हाच आहे. यांनाच राजकारणांतलीं किंवा अर्थशास्त्रांतलीं मानवी मूल्यें म्हणतात. भौतिक प्रगतीच्या तुमच्या योजनांचाहि उद्देश हाच आहे. या बाबतींतला माझा एक मजेदार अनुभव सांगतो. या प्रवासांत एका वृद्ध स्वामीची आणि माझी भेट झाली. इतका बुद्धिमान माणूस मी क्वचितच पाहिला असेल. हिंदी राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण इत्यादि अनेक विषयांवर ते कितती तरी वेळ माझ्याशीं बोलत

होते; पण 'अध्यात्म' हा शब्द त्यांनी एकदांही वापरला नाही. मात्र पाश्चिमात्य पद्धतीचा अद्यावत् बूटसूट घातलेले, आधुनिक यंत्रांनी सुसज्ज अशा बंगल्यांत रहाणारे आणि युरोपियन पद्धतीच्या खाद्यपदार्थांवर ताव मारणारे अनेक पत्रकार आणि पुढारी माझ्याशी बोलतांना दर पांच दहा मिनिटांनी 'आध्यात्मिक' हा शब्द सहज खेळवतांना आढळले ! आणखी एका गोष्टीचें मला आश्चर्य वाटतें.

प. : कोणत्या ?

वा. : इंग्लंड-अमेरिकेंत शिकलेले, पाश्चिमात्य सुधारणेशीं चांगला परिचय असलेले आणि आधुनिक अर्थशास्त्राचे मुरब्बी असे हे तुमचे लोक आमच्या भौतिक थाटामाटाचाच फक्त विचार करतात आणि त्याहून महत्त्वाच्या अशा इतर गोष्टींकडे अजिबात दुर्लक्ष करतात त्याचें.

प. : म्हणजे ?

वा. : म्हणजे असं कीं गेल्या पन्नास वर्षांत पुस्तकी भांडवलशाही आणि युरोप अमेरिकेंतील अर्थव्यवस्था यांत किती प्रचंड फरक झाला आहे ? भांडवली किंवा स्वार्थमूल्यांवर मानवी मूल्यांनीं किती मात केली आहे ? इंग्लंड-अमेरिकेंतल्या मजुरांची आज किती प्रतिष्ठा आहे ? अमेरिकेंतलें 'न्यू डील', इंग्लंडचें 'वेलफेअर स्टेट' यांच्यामुळें तिथल्या मजुराला आज जें उपलब्ध आहे तें इथल्या श्रीमंताला तरी आहे का ? हीं मानवी मूल्यें म्हणजेच भौतिकतेपेक्षां श्रेष्ठ असें 'अध्यात्म' असेल तर आज इंग्लंड अमेरिकेंत जें 'अध्यात्म' आहे तिथेंच पोहोंचावयाचा प्रयत्न निरनिराळ्या पंचवार्षिक योजना आंखून तुम्ही करतां आहां आणि तिथपर्यंत पोहोंचावयाला तुम्हांला अजून बराच वेळ लागणार आहे.

प. : तें कसं काय ?

वा. : हें पाहा ! भारताचें ध्येय 'सोशालिस्ट पॅटर्न'चा समाज निर्माण करणें हा आहे. या 'पॅटर्न' प्रमाणें खासगी मालकीच्या उद्योगधंद्यांचें प्रमाण हळूहळू कमी करून सार्वजनिक मालकीच्याचें वाढवावयाचें आहे. सध्यां भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा फक्त ७ टक्के भाग सार्वजनिक मालकीच्या किंवा 'पब्लिक सेक्टर' मधल्या धंद्यांमध्ये गुंतविलेला आहे. अमेरिकेच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा २५ टक्के भाग सार्वजनिक मालकीच्या धंद्यांत गुंतविलेला आहे. भारताच्या पंचवार्षिक योजनेप्रमाणें 'पब्लिक सेक्टर'मध्ये दर पांच वर्षांनीं एका टक्क्याने अधिक वाढ करण्यांत येणार आहे. म्हणजे अमेरिकेप्रमाणें २५ टक्के सार्वजनिक मालकीच्या विभागांत यावयाला भारताला नव्वद वर्षे लागतील. नव्वद वर्षांनीं भारत अमेरिकेच्या 'सोशालिस्ट पॅटर्न'च्या बरोबरीला येणार ! अमेरिकेंतले काहीं

कर्मठ राजकीय पुढारी ज्याप्रमाणें भारतांतले 'सोशालिस्ट पॅटर्न' सारखे शब्द ऐकून 'भारत कम्युनिस्ट झाला,' 'भारत कम्युनिस्ट होणार' म्हणून उगाच गवगवा करतात आणि भारताला अमेरिकेनें द्यावयाच्या आर्थिक साहाय्याच्या आड येतात, त्याचप्रमाणें भारतांतले काहीं काहीं लोक उगाच अमेरिकेच्या भौतिकतेचा गवगवा करतात आणि इथल्या 'अध्यात्म्याचा' उदोउदो करतात, असें मला वाटतें. विशिष्ट शब्दांचें विशिष्ट लोकांना वेड असतें असें मीं म्हटलें तेंच खरें. 'सोशालिस्ट' हा शब्द ऐकल्याबरोबर काहीं अमेरिकनांना कसेंसेंच होतें, तर कशालाहि 'अध्यात्म' म्हटलें कीं काहीं भारतीयांना बरें वाटतें! मात्र हेच भारतीय शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, यांच्यावर सध्यां जादा खर्च करण्यापेक्षां पोलादाचे आणि अवजड यंत्रांचे कारखाने यांच्यावर अधिकांत अधिक खर्च केला पाहिजे, असें म्हणायला कमी करीत नाहीत! अमेरिकेला नांवे ठेवणारे हे 'अध्यात्मवादी' आणि भारताच्या 'सोशालिझम'ला भिणारे कर्मठ अमेरिकन दोघेहि चूक आहेत असें माझें स्पष्ट मत आहे.

प. : थोडक्यांत म्हणजे—

वा. : थोडक्यांत म्हणजे भारतांतली परिस्थिति आमच्या अमेरिकेंतल्या किंवा युरोपांतल्या परिस्थितीहून अगदीं वेगळी आहे. आम्हांला पुष्कळ वेळां ती नीटशी समजत नाही—चमत्कारिक वाटते; तरी पण आमची ज्या मानवी मूल्यांवर श्रद्धा आहे, त्यांच्यावरच भारतीयांचीहि आहे आणि आदर्श मानवी समाजाची त्यांची कल्पना आमच्याहून वेगळी नाही, ही गोष्ट आमच्या अमेरिकन लोकांनीं नीट ध्यानांत घेतली पाहिजे. म्हणूनच भारताला कर्ज किंवा साहाय्य आम्हीं दिलें तर रशिया देईल या भीतीनें किंवा कर्ज न दिलें तर भारत कम्युनिस्ट होईल या भीतीनें साहाय्य देणें मला मुळींच मान्य नाही. आमचें जें ध्येय आहे तेंच भारताचें आहे म्हणून त्याच्या परिपूर्तीकरतां काय करायचें तें साहाय्य आम्हीं केलें पाहिजे.

प. : तुमच्या अमेरिकेचे काहीं मोठे मुत्सद्दी नेहरूंच्या आणि भारताच्या धोरणावर नेहमीं आग पाखडतात त्याच काय ?

वा. : अमेरिकेंतल्या तसल्या कर्मठांन्द्रल मंत्रांशींच मीं बोललों. पण आग पाखडूनहि शेवटीं साहाय्य देतातच. परराष्ट्रीय राजकारणांत भारताला काहीं गोष्टींचें जितकें महत्त्व वाटतें तितकें आम्हांला वाटत नाही, आणि आम्हांला ज्यांचें फार महत्त्व वाटतें त्यांचें भारताला वाटत नाही, हें खरें आहे. पण नेहरू महात्मा गांधींचे पट्टशिष्य आहेत, आणि अहिंसा, मतपरिवर्तन आणि लोकशाही

यांच्यावर त्यांची दृढ श्रद्धा आहे,—भारताला लोकशाही मार्गावरून ते ढळू देणार नाहीत ही गोष्ट अमेरिकेनें कधींहि विसरून चालणार नाही.

प. : जागृत झालेल्या भारतीय सिंहाची हालचाल योग्य दिशेनें चालली आहे असें एकंदरीत तुमचें मत दिसतें. दिशा योग्य आहे, पण भारताची आतांपर्यंतची प्रगति कशी काय आहे, आणि पुढें कशी काय होईल याची थोडीशी कल्पना देऊं शकाल का ?

वा. : राजकीय दृष्ट्या बोलायचें म्हणजे तुमचा सर्व कारभार लोकशाही पद्धतीनें चालला आहे आणि तो तसाच चालवण्याचा तुमचा दृढ निश्चय आहे हें मी सांगितलेंच. आर्थिक दृष्टिकोणांतून पाहायचें म्हणजे तुमच्या पंचवार्षिक योजना आणि विशेषतः समाजविकास योजना यांचा विचार केला पाहिजे.

प. : हा विचार केल्यानंतर तुमचें काय मत झालें ?

वा. : हें मत विस्तारानें सांगण्यापूर्वी कोणत्याहि देशाच्या प्रगतीकडे मी कोणत्या भूमिकेवरून पहातां तें स्पष्ट केलें पाहिजे. देशाची प्रगति म्हणजे त्या देशाचें लष्करी बळ काय आहे आणि त्यांत प्रचंड कारखाने किती आहेत हें मी पहात नाहीं. देशांतल्या सर्वसामान्य माणसाचें जीवनमान किती उच्च दर्जाचें आहे तें मी पहातां. त्याला भरपूर अन्नवस्त्र मिळालें आहे, तो स्वतंत्रपणें आनंदानें जगतो आहे, आणि त्याच्या भौतिक गरजांचे हे भाग आहेत असें नव्हे तर मानव म्हणून त्याच्या,—तुम्ही म्हणतां त्या आध्यात्मिक किंवा सांस्कृतिक गरजाहि संपूर्ण होताहेत, या गोष्टी पाहून देशाच्या प्रगतीचें मी मोजमाप करूं पहातां.

प. : पण या बाबतींत तुमच्याशीं कुणाचा मतभेद असेल असें मला वाटत नाहीं.

वा. : वा ! मतभेद नाहीं कसा ? कम्युनिस्ट देशाच्या प्रगतीचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारे लोक या असल्या 'प्रचंड' पणाचींच गाणीं गात असतात. मात्र या मताचे लोक दोन्ही टोकांना आहेत—डाव्या तशाच उजव्या !

प. : तें कसें काय ?

वा. : चीन-रशियाचीं स्तुतिस्तोत्रें गाणारे तुमच्या देशांतले काय किंवा इतर देशांतले काय—तीं कोणत्या प्रकारें गातात हें तुम्हांला माहित असेलच. उजव्या टोकाचे, म्हणजे आमच्या अमेरिकेंतल्या बड्या भांडवलदारांसारखे लोकहि अमेरिकेचा थोरपणा सांगतांना पोलादाच्या, कोळशाच्या आणि पेट्रोलच्या उत्पादनाचे आंकडे सांगत असतात !

प. : या बाजूकडे लक्ष देऊं नये,—जनतेच्या नित्योपयोगी वस्तूंच्या उत्पादनावरच सर्व लक्ष केंद्रित करावें असें तुमचें म्हणणें आहे कीं काय ?

वा. : असें माझें मुळींच म्हणणें नाही. अंतर्गत सुव्यवस्थेकरतां किंवा परचक्रनिवारणाकरतां माणूस अजूनहि बराचसा सुधारेपर्यंत ज्याप्रमाणें पोलीस, सैन्य, शस्त्रास्त्रें पाहिजेत त्याप्रमाणेंच पोलाद, कोळसा, पेट्रोल या गोष्टी जगांत युद्धें आहेत तोंपर्यंतच नव्हे तर पुढेंहि लागतीलच. पण आज त्यांच्या उत्पादनाकडे ज्या दृष्टीनें पाहिलें जात आहे ती दृष्टि मला मुळींच पसंत नाही. देशांतल्या सर्वसामान्य माणसांची उपासमार करून, त्यांची मुस्कटदाबी करून भरपूर पोलाद आणि भरमसाट यंत्रसामुग्री निर्माण करणारा देश मोठा कां?—तर त्याचे राज्यकर्ते सर्व जगाला भारी होऊन बसतात, त्यांच्यापुढें त्यांच्या आणि इतर देशांतले लोक चळचळा कापतात, आणि तो देश युद्धांत कुणालाहि जिंकू शकतो ! तुमच्या देशांत फिरतांना असे किती तरी विद्वान मला भेटले;—देशभर पसरत चाललेल्या तुमच्या समाजविकासयोजनांबद्दल बोलतांना जरा नाक मुरडूनच ते बोलत, पण पोलादाच्या किंवा अवजड यंत्रांच्या कारखान्यांसंबंधी बोलू लागले कीं त्यांना स्फुरण येई. त्यांच्या सद्देतूंबद्दल मला मुळींच शंका नाही. पण औद्योगीकरणाच्या अंतिम हेतूचा विसर पडतां कामा नये.

प. : म्हणजे काय ?

वा. : जगांत औद्योगीकरण आलें तें माणसांच्या सुखाकरतां,—कोणत्याहि देशानें बलाढ्य म्हणून मिरविण्याकरितां नव्हे. ज्यांच्या सर्वसामान्य जनतेच्या रहाणीचें मान अतिशय उच्च आहे असे कितीतरी देश,—कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड, डेन्मार्क, नॉर्वे, फिन्लंड, स्वित्झर्लंड, पोलाद किंवा अवजड यंत्रसामुग्री आपल्या देशांत तयार करण्याच्या भानगडींत न पडतां इतर देशांतून आयात करीत असतात. तुमच्या दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रतिज्ञापत्रकांत आणि पंडित नेहरूंच्या कांहीं भाषणांत अवजड यंत्रांची निर्मिती हाच औद्योगीकरणाचा पाया होय असें ठांसून सांगितलेलें आढळलें. म्हणून या मुद्याची चर्चा मी थोड्या विस्तारानें केली. गेल्या शें दोनशें वर्षांत इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देशांचें जे औद्योगीकरण झालें त्याचा प्रारंभ नित्योपयोगी वस्तूंचें उत्पादन करणाऱ्या यंत्रांनींच झाला; आणि मग त्याचा विकास होतां होतां जड यंत्रे करण्यांत येऊं लागलीं. जपानच्या मेजी राजवटींत किंवा रशियांत पीटर दि ग्रेटच्या कारकीर्दींत औद्योगीकरणाचा चंग बांधला तत्कालीन राज्यकर्त्यांनीं; आणि त्यांचा हेतु जनता-कल्याणापेक्षां लष्करी सामर्थ्याची वाढ आणि साम्राज्यांचा विस्तार हा असल्यामुळें

अवजड यंत्रांच्या निर्मितीला त्यांनीं आधीं हात घातला. तुमच्या दुसऱ्या पंच-
वार्षिक योजनेच्या किंवा पंडित नेहरूंच्या भाषणाच्या सद्देहतूढल मला मुळींच
शंका नाही. अर्थशास्त्रीय सिद्धांतांढलच्या चुकीच्या कल्पनांमुळे त्यांनीं अशीं
विधानें केलीं असें मला वाटतें.

प. : कां ?

वाँ. : कारण तुमच्या पंचवार्षिक योजनेचा जो सुधारलेला मसुदा पुढें आला
आहे त्याची सूक्ष्म छाननी केली असतां असें दिसून येतें कीं, तत्त्वचर्चेत भोळ्या
भावानें जड औद्योगीकरणावर भर दिलेला असला, तरी प्रत्यक्षांत औद्योगी-
करणाच्या सदराखालीं ज्या गोष्टी दिल्या आहेत त्यांना शहरी औद्योगीकरण
म्हणण्यापेक्षां खेड्यांची सुधारणा हें नांव देणेंच अधिक योग्य होईल. त्यामुळे
प्रत्यक्ष योजनेंत औद्योगीकरणाइतकेंच खेड्यांच्या विकासाला महत्त्व आलें आहे.

प. : म्हणजे ?

वाँ. : म्हणजे असें पहा, पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत सर्व भर शेतीवर
दिला होता, दुसरींत औद्योगीकरणावर दिला आहे, आणि वरवर पहातां शेतीच्या
तिप्पट औद्योगीकरणावर खर्च होणार असें दिसतें. पण औद्योगीकरण या सदरांत
ग्रामीण उद्योग, खेड्यापाड्यांसाठीं विजेची सोय, खेड्यांना जोडणारे रस्ते,
वहातूक इत्यादि गोष्टी घातल्या आहेत. म्हणूनच मी म्हटलें कीं औद्योगीकरणा-
इतकेंच खेड्यांच्या विकासाला या योजनेंत महत्त्व आहे. ही गोष्ट चांगली आहे.
तुमचे नेते कांहीं बोलत असले तरी प्रत्यक्षांत त्यांना भलतेंच औद्योगीकरण
नको आहे. या दृष्टीनें तुमचे समाजविकासप्रकल्प मला फार महत्त्वाचे वाटतात.

प. : पण त्यांना आमचे कांहीं चांगले चांगले अर्थशास्त्रज्ञ नाकें मुरडतात
असें तुम्हीं मघाशीं म्हणालांत ना ?

वाँ. : हो, नाकें मुरडतात हें खरें आहे. या प्रकल्पांत कांहीं दोष असतील
आणि कांहीं ठिकाणीं त्यांना यावें तितकें यशहि आलें नसेल, पण त्यांच्यामागली
कल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे.

प. : कोणती ती कल्पना ?

वाँ. : या प्रकल्पांनीं देशाचें आर्थिक किंवा भौतिक हित कितपत साधलें
गेलें आहे यापेक्षांहि त्यांच्यामुळे झोंपलेला सिंह जागा होऊं लागला आहे, ही
गोष्ट मला महत्त्वाची वाटते.

प. : तें कसें काय ?

वाँ. : तसें पाहिलें तर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत एकंदर २,५०० कोटि

रुपये खर्चात या समाजविकास योजनांसाठीं फक्त १०० कोटीच ठेवले होते; आणि ५,००० कोटींच्या दुसऱ्या योजनेंत जवळ जवळ २०० कोटीच आहेत. म्हणजे योजनांच्या एकंदर खर्चापैकीं फक्त ४ टक्केच समाजविकासासाठीं खर्च होणार. पण या टक्केवारीला मी महत्त्व देत नाहीं. महत्त्वाची गोष्ट १९५५-५६ सालापर्यंत सत्तर हजार (७०,०००) खेड्यांना व्यापून टाकणारे सातशें (७००) समाजविकास प्रकल्प झाले आहेत. म्हणजे पांच कोटी खेडूत ५० टक्के सरकारी साहाय्य घेऊन आणि ५० टक्के स्वावलंबन करून नवे रस्ते, नवीं घरे, नवे तलाव, नव्या शाळा बांधीत आहेत; नव्या नव्या खतांचे प्रयोग करून धान्याचें उत्पादन वाढवीत आहेत; गुरांची पैदास सुधारीत आहेत, दवाखाने उघडीत आहेत. समाजविकास प्रकल्पां (कम्युनिटी डेव्हलपमेंट प्रोजेक्ट) प्रमाणेंच राष्ट्रीय विस्तार (नॅशनल एक्सटेन्शन) योजनांचें जाळेंहि देशभर पसरलें जात आहे. १९५६ सालापर्यंत ७०० विकासप्रकल्पांच्या जोडीला ५०० विस्तारयोजना अस्तित्वांत आल्या. म्हणजे आणखी ३ कोटी खेडूत नव्या कामाला लागले. दुसऱ्या पंचवर्षिक योजनेनुसार १९६१ पर्यंत भारताच्या एकंदर ग्रामीण जनतेपैकीं ४० टक्के लोक विकासयोजनांत आणि उरलेले ६० टक्के विस्तारयोजनांत समाविष्ट होतील. म्हणजेच १,८०० विकास प्रकल्प आणि ३,००० विस्तारयोजना पुऱ्या होतील. भारताची सारी खेडूत जनता आत्मोद्धाराच्या कामाला लागलेली असेल. सिंह खडबडून जागा झालेला दिसेल, या गोष्टीचें मला विशेष महत्त्व वाटतें याला आणखी एक कारण आहे.

प. : तें कोणतें ?

वा. : खेड्यापाड्यांतल्या कोट्यवधि जनतेची ही जागृति,—सामुदायिक कामें करण्याची ही प्रवृत्ति लोकशाहीच्या विकासाला पोषक आहेच, पण भारताचा आणखीहि एक फायदा यांत आहे. पैसा नसला तरी भारताजवळ मनुष्यबळ भरपूर आहे. त्याचा जास्तीत जास्त उपयोग देशाच्या उत्कर्षाकरतां केला पाहिजे. शतकानुशतके हें बळ अज्ञानांत आणि पिळवणुकींत खितपत पडलें होतें. आतां त्याचा उपयोग होऊं लागला आहे. मात्र एका गोष्टीचें मला फार वाईट वाटतें.

प. : कोणत्या ?

वा. : दवाखाने, शाळा, रस्ते, अन्न, वस्त्र यांच्याबरोबरच प्राथमिक शिक्षणाचा,—निदान साक्षरतेचा तितक्याच झपाट्याने प्रसार व्हावयाला पाहिजे. नव्या लोकशाही समाजाचा नागरिक साक्षर, शिक्षित नसेल तर लोकशाहीलाच

नव्हे तर भौतिक प्रगतीलाहि तें त्रासदायक होणार. योजनेच्या वर्षांत (७०,०००) सत्तर हजार खेड्यांसाठी साधारणपणें पस्तीसशें (३५००) प्राथमिक व मूलोद्योग शाळा उघडण्याचें नमूद आहे. म्हणजे २० खेड्यांना एक शाळा असें प्रमाण झालें. भारताच्या घटनेनें ६ ते १४ वर्षांच्या सर्व मुलांमुलींना १९६० पर्यंत सक्तीचें प्राथमिक शिक्षण देण्याचें वचन दिलें आहे. दोन्ही पंचवार्षिक योजना पाहिल्या तर दहा वर्षांत ११ ते १४ वर्षे वयाच्या मुलांमुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाची वाढ पूर्वीपेक्षां ५ टक्क्यांनीं होणार. या गतीनें शिक्षणाचा प्रसार झाल्या तर घटनेप्रमाणें करावयाच्या सर्व मुलांमुलींच्या सक्तीच्या शिक्षणाची सोय व्हावयाला दीडशें वर्षे लागतील ! छे, छे, यंत्रें, कारखाने, धान्योत्पादन यांच्या इतकेंच याहि गोष्टींकडे तुमच्या नेत्यांनीं लक्ष द्यावयाला पाहिजे. शेवटीं सर्व योजना आणि सर्व प्रगति यांचा मध्यत्रिंदु माणूस आहे हें विसरतां कामा नये. माणूस आहे तर सर्व आहे; नाही तर तुमचें पोलाद, लोखंड, सिमेंट, यंत्रें, कारखाने सर्व फुकट आहेत.

प. : म्हणजे ?

वा. : म्हणचे असें पहा—जपान आणि जर्मनी—दोन्ही देश दुसऱ्या महा-युद्धापूर्वी औद्योगिक दृष्ट्या अत्यंत पुढारलेले होते. ज्या अवघड यंत्रसामुग्रीची निर्मिती म्हणजे एखाद्या राष्ट्राचा फार थोरपणा असें कांहीं लोक समजतात, ती सामुग्री निर्माण करणारे गडगंज कारखाने या दोन देशांत होते. शेंपन्नास वर्षांच्या दीर्घोद्योगानें त्यांनीं उभे केलेले हे कारखाने, विद्युत्केंद्रे, त्यांचीं मोठमोठीं शहरे, रेल्वे, पूल या सर्वांची गेल्या युद्धांत राखरांगोळी झाली. पण जपानची आणि जर्मनीचीं माणसें शिष्टक होती. तीं अर्धपोटी होती. तीं अर्धनग्न होती. पण क्रित्येक वर्षांच्या शिक्षणामुळें आणि शिस्तीमुळें त्यांची निर्मितीशीलता आणि सामुदायिक कामें करण्याची हिंमत जशीच्या तशी होती. त्यामुळें युद्ध संपून दहा वर्षे लोटलीं नाहीत तोंच हीं दोन्ही राष्ट्रे नुसतीं पूर्ववैभव मिळवूनच थांबलीं नाहीत, तर कांहीं बाबतींत पुढें गेलीं ! राष्ट्रांचें थोरपण पोलादांच्या कारखान्यांत आणि सैनिकी सामर्थ्यांत मुळींच नाही,--तें तिथल्या माणसांच्या कसदारपणांत आहे. म्हणून मी म्हणतों सर्व प्रगतीचा मध्यत्रिंदु माणूस !

प. : मी आपला अतिशय आभारी आहे.

अमेरिकन चष्म्यांतून

पं. नेहरू

[एका प्रख्यात नेहरूविरोधी अमेरिकन साप्ताहिकांत हा लेख आला आहे.

नेहरूंना विरोध असूनहि लेखकानें नेहरूंच्या मनाचें आणि मतांचें शक्य तों समतोलपणें विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. टीका करीत असतां हि नेहरूंचा मोठेपणा लेखकानें प्रांजलपणें मान्य केला आहे. लेखाचा कांहीं ठिकाणीं संक्षेप केला आहे.]

१९२६ साल. पॅरिसमधल्या एका भव्य हॉटेलांत सकाळचा स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडला होता. त्या हॉटेलांत उतरलेल्या गंभीर प्रकृतीच्या एका घरंदाज हिंदु तरुणानें त्या दिवशीं एक नाजुक कर्तव्य पार पाडायचें ठरविलें होतें. त्यानें आपले सडपातळ खांदे निश्चयपूर्वक ताठ केले, आणि हॉटेलच्या गर्चीत पाऊल टाकलें. गर्चीत त्याची एकोणीस वर्षांची चुणचुणीत धाकटी बहीण उभी होती. भावाच्या कडक देखरेखीखालीं युरोपमधल्या जीवनाचा ती पहिल्यांदांच आस्वाद घेत होती. 'बेटा,' तिला हांक मारून तो म्हणाला, 'अलीकडे अनेक तरुणांबरोबर तूं एकटीच बाहेर फिरायला जातेस. तें ठीकच आहे. त्यांत कांहीं वावगं नाहीं. पण-पण मला वाटतं-मला वाटतं-तुला या बाबतींतलें सर्व कांहीं-सर्व कांहीं कळतं-अं?-मुलींना तें कळलंच पाहिजे?-अं? जाऊं दे तो विषय!'

त्या तरुणाची बहीण थोडीशी गोधळल्यासारखी झाली. तरी पण मर्यादशीलपणें ती म्हणाली, 'तूं काय म्हणतोयस तें मला मुळींच कळलें नाहीं.'

'एवढं तुला कळत नाहीं का,' तो तरुण तिला पटवून देऊं लागला, 'एखादी मुलगी एखाद्या तरुणाबरोबर फिरूं लागली कीं काय होईल त्याचा नेम नाहीं!'

'काय होईल?' त्या मुलीनं विचारलें. आतां मात्र तो तरुण भडकला.

‘गाढव आहेस तूं! मूर्ख कुठली!’ तो कडाडला. ‘मी काय म्हणतोय हें जर तुला कळत नसेल तर राहूं द्या तें तसेंच. परमेश्वरावरच तें सर्व सोंपवूं या आणि सर्व कांहीं ठीक होईल अशा आशा करूं या.’

पॅरिसमध्ये घडलेल्या या प्रसंगानंतर ३० वर्षे उलटून गेली आहेत; तरी पण जगांतल्या सर्व लोकांना मार्गदर्शन करणें हें आपलें कर्तव्य आहे असं पंडित जवाहरलाल नेहरूंना अजूनहि मनःपूर्वक वाटतं. त्यांना जडलेली ही एक असाध्य व्याधीच आहे म्हणा ना! आपल्या कुटुंबियांना, आपल्या मित्रांना, आपल्या ३८ कोटी देशवांधवांना आणि एकंदर सर्व जगालाच ते अविश्रांतपणें, सतत उपदेशामृताचे घुटके पाजीत असतात.

१९५५ सालीं ‘लेडीज् होम जर्नल’ या अमेरिकन मासिकांत नेहरूंची बहीण कृष्णा हिनें स्वतःसंबंधी लिहिलेल्या लेखांतला एक प्रसंग सुखातीलाच दिला आहे. त्यावेळीं कृष्णा नेहरू जशी गोंधळली आणि संत्रस्त झाली तशीच गेली दहा वर्षे जगांतलीं मोठमोठीं राष्ट्रं नेहरूंच्या बोलण्याचालण्यांनं झालीं आहेत. मात्र एक गोष्ट इथं नमूद केलीच पाहिजे. नेहरूंना कांहींहि म्हणावयाचं असो, जगांतल्या बऱ्याच लोकांना तें आदरपूर्वक आणि लक्षपूर्वक ऐकावंसं वाटतं. याचं एक कारण असं कीं, नेहरूंत कांहीं दोष असले तरी त्यांचं व्यक्तित्व कुणावरहि छाप पाडील असंच आहे. केव्हां केव्हां तर तें फार मोहक होऊं शकतं. पण याहीपेक्षा महत्त्वाचं कारण म्हणजे मानवजातीच्या एका फार मोठ्या अशा भागाचे, एक सप्तमांश मानवजातीचे प्रतिनिधि म्हणून ते बोलत असतात, हें होय.

थोड्याच दिवसांपूर्वी अमेरिकेच्या सुप्रीम कोर्टाचे एक न्यायाधीश जस्टिस डग्लस यांनीं असं भाकीत केलं कीं, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांतलीं बडीं सहा राष्ट्रं रशिया, चीन, जपान, जर्मनी, अमेरिका आणि भारत हीं होणार. जजसाहेबांचं भाकीत खरं होईल किंवा काय कोण जाणे, पण भारत राष्ट्र आजच जगाच्या राजकारणयंत्रांतलं एक महत्त्वाचं चक्र होऊन बसलं आहे यांत शंका नाही. हें महत्त्व आपलं बल, स्थैर्य किंवा शहाणपण त्यानं सिद्ध करून दाखवलंय म्हणून त्याला आलंय असं सुळींच नाही. पण चुकत-माकत कां होईना, पुढं जाणाऱ्या मेंढीच्या मागून सगळीं मेंढरं जातात त्याप्रमाणें आशिया खंडांतल्या राष्ट्रांनीं भारताचं नेतृत्व मान्य केलं आहे खरं.

दुसरं महायुद्ध संपायच्या सुमारास ६३ कोटी लोकसंख्येच्या १३ नव्या आशियाई राष्ट्रांनीं स्वातंत्र्य संपादन केलं आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरची पुढली पायरी म्हणजे एक आधुनिक बलशाली राष्ट्र होणं. त्याकरतां अद्यावत्

औद्योगीकरणावर अधिष्ठित झालेली अर्थव्यवस्था पाहिजे. आपली जुनी कृषिप्रधान व्यवस्था बदलून टाकण्याचा ध्यास आशियाई लोकांना लागला आहे. १९१७ च्या क्रांतीनंतर आपली कृषिप्रधान व्यवस्था झपाट्याने बदलून जगांतले दुसऱ्या नंबरचे औद्योगिक राष्ट्र झालेल्या रशियाचे आशियाई जनतेला भलतेच आकर्षण वाटू लागले आहे. या औद्योगीकरणाची जबर किंमत रशियन जनतेला द्यावी लागली. सर्व प्रकारचीं मानवीं स्वातंत्र्ये पार गमवावीं लागलीं. दोन सबंध पिढ्यांचा बळी द्यावा लागला. पण या गोष्टींचा पाश्चिमात्यांना जसा धक्का बसतो तसा पौरात्य आशियाईंना बसत नाही.

रशियाने ज्या पद्धतीने स्वतःचा विकास केला तिच्याशीं बरोबरीने स्पर्धा करील अशी एकच पद्धति सध्यां क्षितिजावर दिसते. हे आव्हान भारताकडून आले आहे. जवाहरलालांच्या नेतृत्वाखाली लोकशाहीला धक्का लागणार नाही अशा प्रकारची योजनाबद्ध औद्योगिक अर्थव्यवस्था उभी करण्याचा प्रयत्न भारत करतो आहे. रशियाच्या तामसी पद्धतीपेक्षां नेहरूंची ही सात्विक पद्धति आशियाई लोकांना अधिक पसंत आहे यांत शंका नाही. पण आजचा आशिया ताबडतोब फलप्राप्तीसाठी उतावळा झाला आहे. भारताने झपाट्याने आर्थिक प्रगति केली नाही, - फार काय, पण भारत जर आर्थिक दृष्ट्या लाल चीनच्या फार मागे पडू लागला तर आशियांतले बहुतेक लोक - भारतांतले सुद्धां - - कम्युनिझमच्या मायाजालांत आपणहून आज ना उद्यां चालत जातील.

आशियाई कळपाच्या म्होरक्याची भूमिका नेहरू कसोशीने पार पाडू पहातात. एखाद्या आशियाई प्रश्नावरले भारताचे मत शेवटचा शब्द म्हणून पश्चिमी राष्ट्रांनीं स्वीकारण्याचे नाकारले कीं ते संतप्त होतात. "...आशियाचा कारभार आम्हा आशियाई लोकांना न पुसतां चालवूं पहाणारे हे लोक..." असें ते पश्चिमी राष्ट्रांचे वर्णन करतात. त्यांच्या नेतृत्वाखालचा भारत आज अधिकाधिक आशियाई राष्ट्रांचे तीर्थक्षेत्र दिवसेंदिवस होतो आहे. या राष्ट्रांचे परराष्ट्रीय धोरण दोन भक्कम पायांच्या दगडांवर आधारलेले आहे. वसाहतवादविरोध आणि अलिप्तता. अलिप्तता म्हणजे कम्युनिझम आणि स्वातंत्र्य यांच्या जागतिक संघर्षांत कोणतीहि बाजू न घेणे.

नेहरूंचे पक्षपाती तर याहीपुढे जातात. ते म्हणतात, नेहरूंचा शब्द म्हणजे सान्या आशियाचाच शब्द. हे विधान उघड उघड खुळेपणाचे आहे. मावचा चीन, जपान, फिलिपाईन्स, फॉर्मोसा, कोरिया, थायलंड, उत्तर किंवा दक्षिण व्हिएतनाम, अफगाणिस्तान, पाकिस्तान यांच्यापैकीं कुणाच्याच वतीने नेहरू बोलू

शकत नाहीत. त्यांचें वजन विशेषतः सिलोन, ब्रह्मदेश, लाओस, कांबोडिया, मलाया आणि इंडोनेशिया या देशांत आहे.

या वजनाचा आणि नेहरूंच्या मतांचा पुष्कळ वेळां घोटाळा केला जातो. नेहरूंच्या नांवानें असें सांगण्यांत येतें कीं आशियाई लोकांत एक स्वाभाविक आध्यात्मिकता असते, आणि ती पश्चिमी भौतिकतावादापेक्षां एक श्रेष्ठ दर्जाची प्रवृत्ति आहे. पुष्कळ हिंदू आणि बौद्ध लोक नेहरूंना फार मानतात हें खरें आहे. पण नेहरूंचा आध्यात्मिकतेवर मुळींच विश्वास नाही. अलीकडेच म्हणजे १९५६ च्या जुलैमध्ये नेहरू पश्चिम जर्मनींत असतां त्यांनीं एक भाषण केलें. त्यांत ते म्हणाले, 'माझ्यापुरतें बोलायचें म्हणजे माझा कोणत्याच धर्मावर किंवा कर्मठ मतांवर विश्वास नाही.' पाशवी बळाचा कधींमधीं उपयोग केल्याबद्दल साऱ्या जगाला ते दूषण देतात, पण स्वतः मात्र पाशवी बळाच्या जोरावरच काश्मीर मुठींत ठेवतात. जनमताचा ते नेहमीं उदो उदो करतात, पण काश्मीरी लोकांना मात्र सार्वमताची संधि ते देत नाहीत. भारताच्या अंतर्गत व्यवहारांत परकीयांनीं हस्तक्षेप केला तर त्यांना राग येतो. इतरांच्या व्यवहाराची उठाठेव करायला ते नेहमींच तयार असतात.

१९४७ सालीं भारत स्वतंत्र झाल्या तेव्हां अमेरिकेनें भारतीय स्वातंत्र्याचें सहर्ष स्वागत केलें. पण पुढें कोरियन युद्धाच्या शस्त्रसंधि समितीवर काम करतांना भारताची तटस्थता जेव्हां लालचीनच्या बाजूला झुकूं लागली, आणि २२५०० कॅम्बुनिस्टविरोधी चिनी युद्धकैद्यांच्या माना मावत्से-तुंगच्या हवालीं करण्याचा नेहरू प्रयत्न करूं लागले, तेव्हांपासून नेहरूंबद्दलच्या अमेरिकेच्या मताचा कांटा, 'आशियांतला कॅम्बुनिझमचा अत्यंत प्रभावी विरोधक' या चेस्टर बोल्स वगैरेंच्या मतापासून तों मजूर पुढारी जॉर्ज मीनी यांच्या 'कॅम्बुनिस्ट साम्राज्यवादाचे नेहरू हे साथी आहेत' या मतापर्यंत हेलकावे खाऊं लागला.

अधिकृत रीत्या नेहरू हे भारताचे पंतप्रधान आहेत, परराष्ट्रमंत्री आहेत आणि अणुशक्तिमंत्रीहि आहेत. पण अनधिकृत रीत्या भारताचे योजनाप्रमुख तेच आहेत, देशाचीं सर्व धोरणें तेच ठरवितात, नव्या सुधारणा तेच सुचवतात, थोडक्यांत म्हणजे ते 'सबकुछ' आहेत. हॅरो आणि केंब्रिज येथें मिळवलेल्या आपल्या इंग्रजी भाषेवरील प्रभुत्वाचा नेहरूंना अभिमान वाटतो. चिटणिसांनीं तयार केलेल्या पत्रांवर नेहरू सद्या ठोकीत नाहीत. जगभर पसरलेल्या भारतीय वकिलातींना पाठवावयाच्या बहुतेक तारा नेहरू स्वतः सांगतात. मंत्रिमंडळांतल्या सदस्यांना नेहरूंची एक संवय आतां चांगलीच परिचयाची झाली आहे.

मध्यरात्रीमुद्धां नेहंरुंचा तांतडीचा संदेश घेऊन कुणी तरी मंत्र्याला उठवायला येतो. सरकारने बांधलेल्या अमक्या घराला अजून रंगसफेती कां झालेली नाही किंवा अमक्या रस्त्यावर कचऱ्याच्या पेट्या मध्येच पडलेल्या कां दिसतात, अशी विचारणा त्या संदेशांत केलेली असते. नेहंरुंच्या निकट सहवासांतल्या एकां तक्रारीच्या स्वरांत म्हटलें आहे, 'एखादी गोष्ट आपण करूं शकलों नाहीं तर ती न झाली तरी चालेल असें नेहंरुंना पुष्कळ वेळां वाटतें.' मात्र एका बाबतींत सर्वांचें एकमत आहे. भारताचे पंतप्रधान सहासष्ट वर्षांचे आहेत हें लक्षांत घेतां त्यांचा नाना प्रश्नांचा उरक पाहून कुणीहि थक होईल. त्यांच्या या कर्तृत्वाबद्दल मुळींच दुमत नाहीं.

नव्या दिल्लींत त्यांची दिनचर्या सकाळीं सव्वा सहाला मुरू होते. उठल्याबरोबर वीस मिनिटें ते योगासनं करतात. त्यांत शीर्षासन असतेंच. 'डोक्यावर उभें राहिल्यानें माझी आनंदी वृत्ति खुलते' असें ते म्हणतात. स्नान वगैरे आटोपून आणि दिल्लींतल्या इंग्रजी वृत्तपत्रांवर नजर फिरवून ते ७-४५ ला आपल्या सुसज्ज अभ्यासिकेंत येऊन बसतात. निरनिराळ्या भारतीय वकीलातींकडून आलेल्या तारांचें तिथें वाचन होतें आणि रात्रीं लघुलेखकाला सांगितलेल्या व टाईप करून तयार असलेल्या पत्रांवर सध्या होतात. दिवसांतून एकोणीस तास नेहंरुंनीं सांगितलेलीं पत्रें कामाच्या दोनतीन पाळ्या करून निरनिराळे चिटणीस टिपून घेत असतात.

बरोबर साडेआठ वाजतां आपली मुलगी इंदिरा आणि दोघे नातू यांच्यासह नेहरू आपला प्रातरुपाहार घेतात. कांहीं मिनिटांत हा उपाहार ते आटोपतात आणि बाहेरच्या गालिचांनीं सजवलेल्या मोठ्या थोरल्या खोलींत येतात. पूर्वीच्या ब्रिटिश भारतांतल्या सरसेनापतींचा वीस दालनांचा बंगला हें पंतप्रधान नेहरूंचें निवासस्थान आहे. या निवासस्थानांतल्या उपरोक्त खोलींत ते यायची वाट पहात रोज सकाळीं कितीतरी अर्जदारांची, शेतकऱ्यांची, कामकऱ्यांची, निर्वासितांची गर्दी उभी असते. यांच्यापैकीं कांहीं दोनदोनशें मैलांवरून प्रत्यक्ष नेहंरुंच्या कानावर आपलीं गाऱ्हाणीं घालण्याकरतां आलेले असतात. पंतप्रधान त्या सर्वांशीं बोलतात आणि तिथल्या तिथें योग्य अधिकाऱ्यांना उद्देशून चिटणिसांना पत्रें सांगतात.

पार्लमेंटांतली नेहंरुंची वागणूक शाळकरी पोराना वक्तृत्व शिकवणाऱ्या एखाद्या लहरी पंतोजीसारखी असते. खासदारांनीं कुठल्या पाटर्चीना जावं हा वादाचा विषय असो कीं, खासदारांनीं कपडे काय वापरावे हा असो, नेहरू मध्येच केव्हां

उठतील आणि खासदारांना आपलें म्हणणें सुनावतील याचा नेम नसतो. अशा प्रकारें त्यांनीं सहजासहजीं केलेल्या विधानांनीं कधीं कधीं साऱ्या राष्ट्रचें धोरण एखाद्या प्रश्नावाबत निश्चित होतें. आफ्रिकेसंबंधींच्या चित्रपटांवर बंदी घालण्याचें धोरण असेंच ठरलें. पंचवीस हजार रुपयांपेक्षां अधिक वार्षिक उत्पन्न देशांत कुणाचें असूं नये हा पार्लमेंटांत आलेला ठराव याच कारणानें वारगळला.

जवाहरलाल नेहरू हे केवळ एक बडे राजकीय पुढारी नाहींत; भारतीयांच्या गूढवादी मनाला पूजेसाठीं कांहीं प्रतीक हवें असतें. जवाहरलाल हे भारतीयांचें असलें प्रतीक आहे. त्यांच्यांत त्यांना भारताची मूर्ति दिसते. जगांतल्या कोणत्याहि राष्ट्रीय पुढार्याची होत नसेल इतकी अवास्तव पूजा जवाहरलालांची भारतांत होते.

तसें पाहिलें तर नेहरूंना या गोष्टीचा तिरस्कार आहे असें वाटतें. त्यांच्या पायावर डोकें ठेवूं पहाणारांना ते लोटून देतात. हस्तिदंती टोकाची आपली छोटी काठी फिरवून ते झुंडीला आपल्या जवळ येऊं देत नाहींत. पण झुंडींत जाऊन एकएका आठवड्यांत दहा दहा व्याख्यानें घायला ते मागेंपुढें पहात नाहींत.

या व्याख्यानांचा विधि ठरलेला आहे. आपल्या काळ्याभोर कॅडिलॅक गाडींतून उतरून नेहरू व्यासपीठावर चढले कीं हातांत पुष्पहार घेतलेल्या स्त्रिया पुढें येतात. एक हार ते गळ्यांत घालून घेतात. इतर हार तसेच हातांत घेऊन टेबलावर टाकतात. अधिरेपणानें ते मायक्रोफोन इकडे तिकडे करतात आणि स्वतःच तो कमीअधिक उंच करून घेतात. नंतर भाषण सुरू होतें. भाषणासाठीं टिपणें वगैरे कांहीं तयार केलेलीं नसतात. राजकीय वक्तृत्वापेक्षां संज्ञाप्रवाहाच्या कादंबरीशींच त्यांच्या भाषणाचें अधिक साम्य असतें. भारतीयांच्या कुठल्या ना कुठल्या भाविकपणावर त्यांच्या भाषणांत एखादा तरी कडाडून हल्ला असायचा— ‘तुमच्या हिंदू धर्मानं तुम्हांला गुलामवृत्तीचे केल्युं’—‘ज्योतिष म्हणजे शुद्ध निर्वुद्धपणा आहे.’ भारतीयांचा मागासलेपणा किंवा बावळटपणा एखाद्या इंग्रजाला किंवा अमेरिकनाला असह्य व्हावा तसा केव्हां केव्हां नेहरूंना होतो आणि ते समोर बसलेल्या झुंडीला ताडताडू बोलूं लागतात,—‘अजून तुम्ही शेणगोळ्यांच्या युगांत आहांत—’

या असल्या बोलण्याचें त्यांच्या श्रोतृवर्गाला कांहीं वाटत नाहीं. त्यांच्यापैकीं बऱ्याच जणांना नेहरू बोलतात ती भाषाहि माहीत नसते. ते मुळीं भाषण ऐकायला जमलेलेच नसतात. ते आलेले असतात नेहरूंचें ‘दर्शन’ घ्यायला;

एका थोर व्यक्तित्वाच्या दर्शनाने मतावर जो आध्यात्मिक संस्कार होतो त्याकरतां भाषण संपले कीं झुडींतून जयजयकाराच्या घोषणा उठतात. तेवढ्यांत नेहरू व्यासपीठावरून उडी मारतात आणि सर्वांकडे हंसत मुद्रेनें पहात पुढें जाऊं लागतात. सुरवातीचा चिडखोरपणा पार कुठल्या कुठें पळालेला असतो. असल्या अनेक सभा पाहिलेल्या एका अमेरिकनाच्या मतें, 'भारतीय जनतेची नेहरू ही अफूची गोळी आहे, आणि भारतीय जनता ही नेहरूची अफूची गोळी आहे.'

मोतीलाल नेहरूनीं आपल्या मुलासाठीं इंग्रज शिक्षक ठेवला होता. पुढें हॅरो आणि केंब्रिज येथें नेहरूनीं आपलें शिक्षण पुरें केलें. १९१२ सालीं शिक्षण पुरें करून ते भारतांत परत आले. त्या शिक्षणाचा आपणावर झालेला परिणाम सांगतांना ते लिहितात, 'इंग्लंडमधल्या शाळेंत आणि कॉलेजांत ज्या संवयी माझ्या मनाला जडल्या आणि एकंदर जीवनाकडे किंवा इतर देशांकडे पहाण्याचे जे मानदंड माझ्या मनांत तयार झाले त्यांच्यांतून मी बाहेर पडूं शकत नाहीं.'

पण नेहरूंचा हा इंग्रजीपणा फसवा आहे. ते स्वतःच लिहितात, 'ब्राह्मणांच्या शेंकडो पिढ्यांच्या वांशिक संस्कारांची सुप्तस्मृति, माझ्यामागें कुठेंतरी तरळत आहे.' भारतीयांशीं ब्रिटिशांनीं केलेल्या मगूर वर्तनाच्या लहानपणीं कानांवर पडलेल्या गोष्टींची जागृत स्मृतीहि त्यांच्या मागें कुठेंतरी तरळत होतीच. या स्मृतींनीं त्यांना दीनदुबळ्यांचे कैवारी केलें. त्यांच्यामुळें एक वेगळ्या प्रकारचा जळजळीत वंशद्वेषहि नेहरूंच्या अंगांत भिनला. आपल्या आत्मचरित्रांत ते म्हणतात, 'मी शक्य तों निःपक्षपाती आणि वस्तुनिष्ठ राहण्याचा प्रयत्न करतो, पण आशियाई लोकांचा एखादा प्रश्न उद्भवला कीं माझ्यांतला आशियावासी जागृत होतो आणि माझ्या मनावर त्याचा परिणाम होतो.'

गांधींची भेट हा नेहरूंच्या आयुष्यातील क्रांतिकारक क्षण होय. तेव्हांपासून ते कायमचे राजकारणी झाले. इतकी विषम जोडी इतिहासांत क्वचितच जमली असेल. एक शास्त्रीय समाजवादी आणि टॅक्टरचा प्रेमी, तर दुसरा चरख्याचा भक्त आणि धरणीकंपाचें संकट लोकांत फार अनीति माजल्यामुळें येतें. म्हणणारा. गांधींचा अनुयायी झाल्यामुळें नेहरूंना ब्रिटिशांच्या तुरुंगांत आयुष्यांतलीं एकंदर चौदा वर्षे काढावीं लागलीं, पण या स्वातंत्र्याच्या चळवळींतच नेहरूंचें कर्तृत्व कसाला लागलें आणि ते इतिहास घडविणारे महापुरुष झाले. शेतकऱ्यांचा भारत या चळवळीमुळेंच त्यांना दिसला आणि शेतकऱ्यांचा आत्मा

झुलविण्याची कळा त्यांना हस्तगत झाली. गांधी संत होते की नव्हते कोण जाणे, पण ते एक धूर्त राजकारणी पुरुष होते यांत शंका नाही. नेहरूंना ही कळा साधली हें पाहूनच त्यांनी नेहरूंना आपले राजकीय वारस केले.

हा वारसा भयानकच होता. नेहरूंनी स्वतंत्र भारताच्या राज्य-कारभाराचीं सूत्रें हातीं घेतलीं तेव्हां एक संघटित राष्ट्र निर्माण करण्यासाठीं आवश्यक असलेला कच्चा मालमसाला तरी पुरेसा नेहरूंच्या हातीं आहे किंवा काय याची शंका होती. जगांतल्या अत्यंत दरिद्री आणि मागासलेल्या लोकांत भारतीयांची गणना होते. बत्तीस तेहतीस कोटी लोकांपैकीं ८५ टक्के लोक अजूनहि निरक्षर आहेत. जपानचें माणशीं वार्षिक उत्पन्न अजमासें रु. ७०० आहे. भारताचें रु. २८० च्या आसपास आहे. तेहतीस कोटीपैकीं जवळजवळ सात कोटी लोक बेकार आहेत. कलकत्यासारख्या शहरांत गाडी ओढण्याकरितां बैलापेक्षांहि माणूस जोडणें स्वस्तांत पडतें. १४ भाषा, २०० बोली, तीस कोटी हिंदू, तीन कोटी मुसलमान, अर्धा अधिक कोटी शीख यांच्यांतल्या भांडणतंत्र्यांत पांच कोटी अस्पृश्यांच्या तक्रारी आणि काळ्या द्रविडांचा, गौरवर्ण उत्तर भारतीयांच्या वर्चस्वाला विरोध यांची भर पडली आहे. भारताजें विच्छेदन झालें तेव्हां रक्ताच्या नद्या वाहिल्या आणि पांच लाख लोक मारले गेले. गांधींचा खून पडला. पण या सर्व प्रश्नांना तोंड देऊन नेहरूसरकारनें सामाजिक विषमता नष्ट करणारे कायदे केले, ब्रिटिशांनीं मुद्दाम मध्ययुगीन अवस्थेंत ठेवलेलीं ५५२ संस्थानें भारतांत विलीन करून घेतलीं आणि जगांतली मोठ्यात मोठी खुली निवडणूक करून कम्युनिस्टांचें एकाहि प्रांतांत बहुमत होऊं दिलें नाहीं. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेंत पाटबंधाऱ्यांचा बराचसा विकास केला तर दुसऱ्या योजनेनें औद्योगिक विकास साधून पोलादाचें उत्पादन तिप्पट करण्यांत येणार आहे. विमा, मोठ्या बँका, शस्त्रास्त्रनिर्मिति, वहातूक वगैरेंचें राष्ट्रीयीकरण नेहरूंच्या 'समाजवादी आराखड्याला' धरून झालेलें असलें तरी 'जे खासगी धंदे चांगलें कार्य करीत आहेत त्यांना बाजूला सारण्यांत आपली शक्ति खर्च करण्यापेक्षां राष्ट्राच्या मालकीचे नवे धंदे काढणेंच बरें' असें नेहरूंचें म्हणणें आहे. नेहरू असें म्हणत असले तरी अमेरिकेच्या खाजगी भांडवलाला अजून खात्री वाटत नाहीं.

कायद्यानें अस्पृश्यता नष्ट झालेली असली तरी खेड्यापाड्यांत अजूनहि अस्पृश्यांचा छळ होतो. अन्नोत्पादन वाढत असलें तरी लोकसंख्या अधिकच झपाट्यानें वाढते आहे. पोद्दी श्रीरामुल्लेच्या मृत्यूनंतर आंध्रांत भयंकर दंगली

झाल्या. त्यांच्या पुढे नमून नेहरूंनी वेगळा आंध्रप्रांत केला. नुकत्याच मुंबईत भाषिक दंगली होऊन २५० लोक ठार झाले. अंतर्गत फाटाफुटीचें अलीकडे नेहरूंना फार भय वाटतें, साऱ्या राष्ट्राला एकत्र ठेवील असा नैतिक अधिकार आणि अखिल भारतीय लोकप्रियता असलेला नेता गांधींच्यानंतर नेहरूच होय.

१९३६ सालीं कलकत्याच्या 'मॉडर्न रिव्यू'त एक लेख आला होता. त्या लेखांत नेहरूंचें पुढीलप्रमाणें वर्णन केलें होतें. "...नेहरूंसारख्या पुरुषांत थोर कार्ये करण्याची शक्ति असली तरी असल्या पुरुषांचा लोकशाहीला धोका असतो. नेहरू स्वतःला लोकशाहीवादी आणि सोशालिस्ट म्हणवतात, आणि अगदीं मनापासून ते हें म्हणत असतात; पण मानसास्त्रज्ञांना हें सांगावयाला नको कीं शेवटीं डोक्याला हृदयापुढें हात टेकावे लागतात....हुकूमशहाला आवश्यक असलेला सर्व कच्चा मसाला नेहरूंत आहे. अफाट लोकप्रियता, कर्तृत्व, कठोर इच्छाशक्ति, इतरांबद्दल असहिष्णुता, आणि दुबळ्या, नालायक लोकांचा तिरस्कार...जवाहरलालांना आपण सीझरसारखे हुकूमशहा व्हावेंसें वाटणें शक्य नाहीं का ?..."

या लेखावर लेखकाचें नांव नव्हतें. कित्येक वर्षांनीं या कडक लेखाचे लेखक आपणच म्हणून जवाहरलालांनीं जाहीर केलें.

आज नेहरू जवळजवळ सीझरच झाले आहेत. त्यांच्या मंत्रिमंडळांत मंत्री आहेत म्हणण्यापेक्षां दरबारी आहेत असेंच म्हटलें पाहिजे. टीकाकारांची अशी तक्रार आहे कीं, प्रत्येक बाबतींत नेहरू इतकी ढवळाढवळ करतात कीं त्यांच्या हाताखालच्या लोकांची स्वतंत्र कार्यशक्ति जागच्या जागीं खुरटते आणि नवे राष्ट्रनेते निर्माण होणें अशक्य होतें. घरच्या प्रश्नांनीं कंटाळले किंवा हतबुद्ध झाले म्हणजे नेहरू परराष्ट्रीय राजकारणाच्या मोकळ्या हवेकडे धांव घेतात. साहजिकच आहे. कारण या क्षेत्रांत वेजनावादपणें वागायला भरपूर वाव आहे. इथल्या वेजनावादपणाचे दुष्परिणाम दिसायला कित्येक वर्षे लागतात. नेहरूंच्याच मतें भारताचें परराष्ट्रीय धोरण दोन तर्कशुद्ध आणि सन्मान्य तत्वांवर आधारलेलें आहे. स्वहित आणि वसाहतवादाचा विद्वेष. भारतीयांच्या भाषेंत वसाहतवाद म्हणजे गौरवर्णीयांनीं इतर वर्णीयांवर गाजवलेली सत्ता-एका गौर राष्ट्रांनं दुसऱ्या गौर राष्ट्रांवर सत्ता गाजवली तर तो भारतीयांना वसाहतवाद वाटत नाहीं. बाहेरच्या लोकांना मात्र भारताचें परराष्ट्रीय धोरण कोणत्याहि तत्त्वापेक्षां नेहरूंच्या वैयक्तिक भावना हालविणाऱ्या अनेक गोष्टींवर आधारलेलें आहे असें वाटतें.

भारताचें रशियाबाबतचेंच धोरण घ्या किंवा अमेरिकेबाबतचें धोरण घ्या. १९१७ सालीं रशियन क्रांति झाली तेव्हां इतिहासांत एक नवें समाजवादी युग सुरू झालें असें अनेक स्वप्नाळू सोशालिस्टांना वाटलें आणि त्यांचा ऊर भरून आला. नेहरू असल्या सोशालिस्टांपैकींच एक होते. रशियांसंबंधींचें भारताचें बहुतांशीं धोरण नेहरूंच्या या भावनावेगानें ठरतें. नेहरूंचें शालेय व उच्च शिक्षण, घराण्याचा आणि परंपरेचा फाजील अभिमान बाळगणाऱ्या आणि अमेरिकनांना पैसाप्रेमी 'हलके' लोक समजणाऱ्या एडवर्डकालीन ब्रिटिशांच्या सहवासांत झालें. त्या ब्रिटिशांना अमेरिकन लोकांबद्दल वाटणारी तुच्छता नेहरूंच्या अंगांत भिनली आहे. अमेरिकेबाबतचें भारताचें धोरण नेहरूंच्या भावनेनुसार ठरतें. आशियाई प्रश्नावर नेहरूंचा सल्ला विचारून जीं राष्ट्रं नेहरूंची अहंकारी वृत्ति खुलवतात त्यांच्याकडे पहाण्याची भारताची दृष्टि वेगळी असते आणि तसें न करणारांकडे पहाण्याची वेगळी असते. ब्रिटिश, रशियन आणि चिनी हें तंत्र बरोबर संभाळतात. त्यामुळें त्यांनीं केलेल्या कांहीं गोष्टी आवडल्या नाहीत तरी नेहरू त्यांना क्षमा करूं शकतात. अमेरिका असें कधींच करीत नाही. तेव्हां ज्या ज्या वेळीं आशियांत अमेरिकेची फजिती होते त्या त्या वेळीं नेहरू अगदीं उघड उघड खूप झालेले दिसतात.

रशियानें फक्त आठ नऊ कोटी डॉलर्सचें आतांपर्यंत भारताला साहाय्य केलें आहे, पण त्याचा गाजावाजा केवढा तरी करण्यांत आला. अमेरिकेनें त्रेपन्न चौपन्न कोटी डॉलर्स दिले आहेत, पण तोंड वांकडें करीतच ते भारतानें स्वीकारले. अशा प्रकारच्या 'निःपक्षपाती' वर्तनानें अमेरिकेबद्दल भारतीयांच्या मनांत नेहरू गैरविश्वास निर्माण करतात आणि रशियाच्या तत्त्वप्रणालीबद्दल आपुलकी वाटायला लावतात. स्वदेशासाठीं नेहरूंनीं पुष्कळच चांगलें काम केलें आहे, पण रशियाबद्दलचें हें प्रेम पुढेंमागें देशाला भोवण्याचा संभव आहे. रशियाच्या साम्राज्यवादाचा धोका भारतीयांच्या ध्यानीं नेहरूंनीं आणून दिलेला नाही. यांत वाईट इतकेंच वाटतें कीं, अनेक अमेरिकनांना भारत आणि भारतीय यांच्याबद्दल फार वर्षांपासून गाढ सहानुभूति वाटत आली आहे; आणि अमेरिकेच्या भारतविषयक धोरणाचा अंतिम उद्देशहि भारताला जें वाटतें—म्हणजे स्वतंत्र आणि निरामय राष्ट्र व्हावसें वाटतें, तसेंच तें व्हावें हा आहे.

इतिहासानें नेहरूंबद्दलचा आपला अंतिम निर्णय अजून केलेला नाही. त्यांची हुकूमशाही प्रवृत्ति आणि ऋश्वेव-बुल्गानिनचा त्यांनीं केलेला अविचारी 'उदो उदो' यांना पुरून भारत एक सुसंघटित राष्ट्र म्हणून उरलें, तर नेहरूंचा अहंकार

आणि त्यांचा विक्षिप्तपणा फार तर त्यांच्या चरित्रकारांच्या कुतूहलाचा विषय होईल. आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतलें त्यांचें कार्यहि त्यांच्या चहात्यांना वाटतें तितकें चांगलें किंवा त्यांच्या टीकाकारांना वाटतें तितकें वाईट भविष्यकाळांत ठरणार नाही. त्यांचें परराष्ट्रीय धोरण मुळांतच अकरणात्मक असल्यामुळें त्यांचेंहि स्वरूप आज वाटतें तितकें पुढें मोठें वाटणार नाही, आणि त्या धोरणाच्या आधारांनं इतिहास आपला नेहरूंद्दलचा निर्णय करणार नाही.

आपल्या देशवांधवांचें दारिद्र्य दूर करण्यांत आणि त्या सर्वांना एका मुर्शीत घालून त्यांचें एक मोठें राष्ट्र करण्यांत नेहरूंनीं जी कर्तव्यगारी दाखवली आहे तिच्याबद्दल इतिहास आपल्या परीक्षित नेहरूंना फार उच्च श्रेणीचे गुण देईल. आपल्या लोकांचें एक मोठें लोकशाही राष्ट्र बनविण्याकरितां चीनच्या सन्यत्सेनला किंवा तुर्कस्थानच्या केमाल पाशाला जे खडतर कष्ट सोसावे लागले तशा प्रकारच्या नेहरूंनीं केलेल्या कष्टांची इतिहास दखल घेतल्याशिवाय राहणार नाही. अमेरिकेबद्दल नेहरूंना विशेष मित्रभाव नसेल आणि अमेरिकेचे सहकारी दोस्त ते मुळींच होणार नाहीत; पण त्यांच्या या ऐतिहासिक कार्याचा विचार करतां त्यांचें स्थान फार वरचें आहे, हें मान्य केलें पाहिजे.

जयप्रकाश नारायण यांची युरोप यात्रा

प्रख्यात भूदाननेते श्री. जयप्रकाश नारायण हे युरोपचा आणि मध्यपूर्वेचा दौरा करून नुकतेच स्वदेशी परत आले. त्यांच्यासारख्या महात् नेत्याने या प्रदेशांतल्या परिस्थितीचे केलेले निरीक्षण किती मोलाचे असेल हे आवर्जून सांगण्याची आवश्यकता नाही. त्यांच्याशी झालेले बोलणे, त्यांची संभाषणे आणि कांहीं व्याख्याने यांच्या आधारे ही काल्पनिक मुलाखत तयार केली आहे.

प्रश्न : विद्यार्थी असतांना कॅनडा, अमेरिका वगैरे देशांत तुम्ही बरीच वर्षे वास्तव्य केले होते. त्यानंतर इतक्या वर्षांनी पुन्हा युरोपला जावेसें तुम्हांला कां वाटले ?

उत्तर : मधल्या काळांत युद्धे, कांत्या वगैरे इतक्या उलथापालथी युरोपांत झाल्या कीं पुन्हां एकदां युरोप पहाण्याची मला इच्छा होतीच. तरीपण इथले काम सोडून सुद्धाम युरोप पहायला मी गेलों नसतां.

प्रश्न : मग जायचें कारण काय झालं ?

उत्तर : युरोपमधल्या बऱ्याचशा सोशलिस्ट मित्रांनीं मला आग्रहानें आमंत्रण केले, आणि तिथल्या कांहीं संस्थांनींही भूदान कार्य समजावून घेण्याची फार जिज्ञासा व्यक्त केली.

प्रश्न : म्हणजे युरोपियनांना भूदानाचें महत्त्व पटवून द्यायला आपण तिथं गेलांत ?

उत्तर : मुळींच नाही. पटवायला किंवा प्रचार करायला मी गेलों नाहीं. भूदान आणि विनोबाजी यांच्याबद्दल तिथल्या अनेक विचारवंताना आकर्षण वाटूं

लागलें आहे, आणि माझ्याशीं या विषयाची चर्चा करायची त्यांना इच्छा होती. त्यांच्याशीं चर्चा करावी, आणि आपणहि त्यांच्याकडून नवीन कांहीं शिकण्यासारखं असेल तर शिकावं म्हणून मी यूरोपला गेलों.

प्रश्न : भूदानासारख्या चववळी करणारे लोक यूरोपांत आहेत का ?

उत्तर : पुष्कळ. फ्रान्समध्ये अॅवे पिअर नांवांचे एक गृहस्थ आहेत. त्यांनीं गळ्याबोळांत पडलेल्या चिंध्या आणि टाकाऊ वस्तू गोळा करणारांची एक संघटनाच बनवली आहे. या वस्तू साफसूफ करायच्या, दुरुस्त करायच्या किंवा त्यांच्यांमधून कांहीं नव्याच वस्तू तयार करायच्या, आणि विकायच्या. हा एक चांगला स्वावलंबी व्यवसाय झाला आहे आणि हजारां माणसें तो करून जगत आहेत. रोममध्ये डोडची नांवाचे एक अतिशय लोकप्रिय पुढारी मला भेटले. आपल्या विनोब्रार्जीप्रमाणेंच यांचेंहि व्यक्तिमत्व मोठें विलक्षण आहे. जगांत केलींच पाहिजेत अशीं कामें तर पुष्कळ आहेत, पण जगांत बेकारांचीहि संख्या अफाट आहे, हें पाहून डोडचींना चैन पडेना. जगाच्या या मूर्खपणाची त्यांना चीड आली आणि रोममधल्या बेकारांना गोळा करून तिथला एक नादुरुस्त रस्ता नीट करायला त्यांनीं सुरुवात केली. शेंकडो लोक कुणाला कांहीं न विचारतां रस्त्याचें काम करतांना पाहून जाणारे येणारे आश्चर्यानें पाहूं लागले.

लोकांकरतां कायदे नसून कायद्यांकरतां लोक असतात अशी बहुतेक सरकारी नोकरांची कल्पना असते. तेव्हां काम चांगलं असलं तरी परवानगी न घेतां केल्याबद्दल या बेकारांना सरकारी अधिकाऱ्यांनीं पकडून त्यांच्यावर खटले भरले. पण या खटल्यामुळें डोडचींच्या कार्याची खूप प्रसिद्धी झाली, आणि आतां बेकारांना असलीं कामें देण्याची चांगली व्यवस्था सर्वत्र होऊं लागली आहे. डोडची यांनीं एक आश्रम काढला आहे.

प्रश्न : अरे वा ! म्हणजे यूरोपमध्येहि आश्रम, आचार्य वगैरे व्हायला लागलेत म्हणायचे. यूरोपमधल्या कोणकोणत्या देशांना तुम्ही भेटी दिल्या, आणि विशेष पुढारलेले असे कोणते देश तुम्हांला वाटले ?

उत्तर : स्वीडन, पश्चिम जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स, पोलंड, युगोस्लाव्हिया वगैरे देशांत मी फिरलों.

प्रश्न : रशिया, हंगेरीला कां भेट दिली नाही ?

उत्तर : ज्या देशांतून मला आमंत्रण आलें होतें, ज्यांनीं बोलावलं तिथेंच मी गेलों. पोलंड किंवा युगोस्लाव्हिया यांचें मला आमंत्रण होतें; रशिया, हंगेरीनें बोलावलें नव्हतें.

प्रश्न : असे. युरोप पाहिल्यानंतर एकदम नजरेत भरण्यासारखी तुम्हाला कोणती गोष्ट वाटली ?

उत्तर : युरोपच्या पूर्वेकडला रशिया किंवा दक्षिणेकडले युगोस्लाव्हिया, आल्बेनिया, बल्गेरिया वगैरे देश सोडले, आणि वायव्येकडले म्हणजे स्वीडन, नॉर्वे, डेन्मार्क, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे युरोपमधले सुप्रसिद्ध देश घेतले तर तिथल्या सामान्य माणसाचा अन्नवस्त्रांचा आणि भौतिक सुखसोयींचा प्रश्न जवळ-जवळ सुटला आहे असे म्हणतां येईल. इंग्लंड, जर्मनी किंवा फ्रान्समध्ये समाजवादी सरकारे नाहीत; स्वीडन, नॉर्वेमध्ये लोकशाही समाजवादी सरकारे गेलीं कित्येक वर्षे आहेत. पण तिथली भांडवलशाहीहि आतां अतिशय नियंत्रित झाली आहे. कामगारांच्या प्रचंड संघटनांनीं आणि आंदोलनांनीं खूपच हक्क आणि सवलती मिळवल्या आहेत. इंग्लंडमध्ये हुजूरपक्षीय सरकार असूनहि मजूरपक्षांनीं स्थापलेल्या कल्याणकारी राज्याचीं मूलभूत तत्वे आतां हुजूरानाहि मान्य करावीं लागलीं आहेत. इंग्लंड, फ्रान्स किंवा जर्मनींतल्या बेकाराला जितका भत्ता सरकारकडून मिळतो तितका पगार चांगल्या उच्चपदस्थ नोकराला आपल्या इथें किंवा आशियांतल्या कुठल्याहि देशांत मिळत नसेल.

प्रश्न : म्हणजे क्रांतिकारक उठाव करून भांडवलशाही उलथून टाकावी आणि कम्युनिस्ट राज्य स्थापन करावें, असें इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनींतल्या कामगारांना आतां वाटत नाहीं कीं काय ?

उत्तर : भांडवलशाही त्यांना आवडूं लागली आहे असें नाहीं; त्यांना लोकशाही समाजवादच हवा आहे. पण क्रांति किंवा सशस्त्र उठावाशिवाय भांडवलशाही राज्य-पद्धति बदलतां येते,—बदलत चालली आहे हें त्यांना उघड दिसतें आहे. दुसरें असें कीं कम्युनिस्ट रशियांत काय, किंवा हंगेरी, बल्गेरिया वगैरे ज्या देशांत नुकतीच कम्युनिस्ट राज्ये स्थापन झालीं आहेत तिथें काय, कामगारांचें किंवा सामान्य माणसांचें रहाणीचें मान नॉर्वे, स्वीडनमधल्या सामान्य माणसाच्यापेक्षां फारच खालच्या दर्जाचें आहे, इंग्लंड, फ्रान्सच्यापेक्षांहि कमी दर्जाचें आहे; तेव्हां युरोपमधल्या कामगारांना किंवा सामान्य माणसांना, कम्युनिस्टांचें विशेष आकर्षण सुळींच वाटत नाहीं.

पण तिथें आतां एक वेगळाच असंतोष निर्माण होऊं लागला आहे. विशेषतः तिथल्या विचारवंतांच्या तो लक्षांत येऊं लागला आहे.

प्रश्न : म्हणजे ? अन्नवस्त्रांचे, घरादारांचे, बेकारीचे प्रश्न सुटले तरी आणखीं असंतोष कशाबद्दल ?

उत्तर : शारीरिक सुखें भरपूर वाढत चाललीं पण आत्मा गमावत चालला म्हणून !

प्रश्न : तें कसं काय ?

उत्तर : हें पहा, माणसाच्या जीवनाची सार्थकता भरपूर खायला-प्यायला आणि गाद्यागिरद्यांवर लोळायला मिळण्यांत नाही. खायला, प्यायला, राह्यला पुरेंसें हवेंच; पण माणसाच्या मनाला खरें समाधान तो जें काम करतो त्यांत जिवाळा वाटणं, आपण कांहीं तरी निर्माण करतो आहोंत, आपण जें करतो आहोंत त्यांत आपलें व्यक्तित्व उमटतें आहे असं वाटणं यांत आहे. वैज्ञानिक आणि भौतिक भरभराटीनें यूरोपचे खाण्यापिण्याचे प्रश्न सुटले, पण हे आध्यात्मिक प्रश्न अधिकच कठीण झाले. भौतिक श्रीमंती आली पण आध्यात्मिक दारिद्र्य भयंकर वाढलं !

प्रश्न : म्हणजे तुम्हाला काय म्हणायचंय ?

उत्तर : अफाट यांत्रिक प्रगतीमुळें काम झपाट्यानं होतात, उत्पादन पुष्कळच होतं, पण माणसाला माणसाव्हल किंवा आपण करतो त्या कामाव्हल आपुलकी कांहींच रहात नाही. माणूस हा एक यंत्राचाच भाग होतो. आपण जें निर्माण करतो तें कोण खाणार, कोण घेणार, किंवा कोण वापरणार हें कारखान्यांतल्या कामगाराला कांहींच माहीत नसतें. त्यामुळें आपण निर्माण केलेलें वापरणाराला आवडलें पाहिजे, खाणाराला अंगीं लागले पाहिजे असले माणुसकीचे विचार त्याच्या डोक्यांत येऊं शकत नाहीत.

त्याचप्रमाणें अतिशय गुंतागुंतीच्या यंत्रव्यवस्थेंत कुठं चाक फिरवण्याचं तर कुठं स्क्रू पिळण्याचं एकच ठराविक कांहीं तरी काम आठनऊ तास कामगार करीत असतो. त्यामुळें त्याच्या हाताचं निर्जीव यंत्र होतंच; पण आपण सुंदर किंवा उपयुक्त कांहीं निर्माण करतो आहोंत, हा आनंदहि त्याला आपल्या कामांत नसतो. मी आध्यात्मिक दारिद्र्य म्हणतो तें हें.

प्रश्न : आलं लक्षांत. आपण इंग्लंड, फ्रान्समधल्या किंवा स्वीडन-नॉर्वेच्या मोठमोठ्या मजूर पुढ्यांना भेटलांतच. त्यांना काय वाटतं याव्हल ?

उत्तर : त्यांच्यांतले जे विचारवंत आहेत त्यांना या गोष्टीची खात्रीनें काळजी वाटते. म्हणून तर तुमचं भूदान, विकेंद्रित अर्थव्यवस्था, ग्रामोद्योग हें आहे तरी काय याची तुमच्याशीं चर्चा करायची आहे असं म्हणून त्या मंडळींनीं एवढ्या अगत्यानें मला यूरोपला भेट देण्याचं आमंत्रण दिलं. गंमत अशी आहे कीं, भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेंत काय किंवा कम्युनिस्ट अर्थव्यवस्थेंत काय, प्रचंड यंत्रीकरणाची कल्पना आहेच. दोन्हीकडे कामगार निर्जीव यंत्रच होतो !

कम्युनिस्ट राज्यांत कम्युनिस्टपक्षाचे नोकरशाहाच कारखान्यांची व्यवस्था पहातात आणि कामगार केवळ रात्रत असतात, आणि भांडवलशाहींतहि कामगार केवळ रात्रतच असतात. युगोस्लाव्हियांत मात्र मला विकेंद्रीकरणाचा प्रयत्न आणि कामगारांच्या मालकीचे कारखाने खरोखरच कामगार चालवीत असलेले आढळले.

प्रश्न : तें कसं काय ?

उत्तर : रशियांत ज्याप्रमाणें कामगार वर्गाची हुकूमशाही म्हणजे खरोखर कम्युनिस्टपक्षाची हुकूमशाही आहे, आणि विचारे कामगार भांडवलदाराएवजीं कम्युनिस्ट नोकरशाहीच्या हुकुमांचे बंदे गुलाम आहेत, तसे युगोस्लाव्हियांत नाहीत. प्रत्येक कारखान्याचें जें वर्कर्स कौन्सिल किंवा कारखान्यांतल्या कामगारांनीं आपल्यामधून निवडलेल्या प्रतिनिधींचें मंडळ आहे तें युगोस्लाव्हियांत खरोखरच कारखान्याचा सर्व कारभार चालवतें, केवळ मध्यवर्ति सरकारकडून वरून येणाऱ्या हुकुमाची अंमलबजावणी करीत नाहीं. मध्यवर्ति सरकार एक सर्व-सामान्य योजना तयार करतें, पण प्रत्येक कारखान्यांतले कामगार आपला कारखाना खरोखरच स्वतः चालवतात. दैनंदिन कामाचे निर्णय ते घेतात. तसंच विकेंद्रीकृत राज्यव्यवस्था म्हणजे त्या त्या शहरांतल्या किंवा गांवांतल्या पोलिसांचें, कोर्टकचेऱ्यांचें नियंत्रण त्या त्या गांवांतल्या लोकांच्या हातीं आहे असें मला आढळलें. स्वीडनमध्ये समाजवादी पक्षाचें सरकार आहे, कामगारांच्या रहाणीचें मान फारच वरच्या दर्जाचें आहे, पण आपण ज्या कारखान्यांत काम करतो तो कारखाना कसा चालवावा, उत्पादन कसे वाढवावें, उत्पादनाचा दर्जा कसा सुधारावा, अशा प्रकारचा आपल्या कामाबद्दलचा जिद्दाळा मला आढळला नाही. तिथल्या कारगारसंघटनांच्या कचेऱ्या भांडवलदारांच्या पक्षां टोलेजंग आणि झोंकदार आहेत. कामगारांचीं घरे विजेच्या उपकरणांनीं सुसज आहेत, पण तिथले कामगार नेते या सुखसोयी आणखी कशा वाढतील, प्रत्येक कामगाराच्या घरांत टेलिव्हिजन सेट कसा येईल याच स्वप्नांत गुंगलेले दिसले.

प्रश्न : पोलंडमध्ये कम्युनिस्ट सरकार असलें तरी युगोस्लाव्हिया प्रमाणेंच रशियाचें वर्चस्व झुगारून देण्याचा तिथें प्रयत्न झाला होता. रशियापक्षां तिथें जनतेला बरेंच स्वातंत्र्य आहे म्हणतात.

उत्तर : होय, तें सर्व खरं आहे. हंगेरींतल्या इतकी रशियाविरुद्ध पोलंड-मध्ये बंडाळी झाली नाही; पण पोलंडच्या गोमुल्कानें त्याला दमदाटी करायला आलेल्या ख्रुशेव्ह-बुल्गानिननां हात चोळीत परत पाठवले, हें खरें आहे.

त्यावेळीं वृत्तपत्रस्वातंत्र्य, भाषणस्वातंत्र्य, मोकळी निर्भीड टीका यांना खूप वाव मिळाला. पण पश्चिम यूरोप किंवा अमेरिका यांच्याकडून पोलंडला पुरेशी आर्थिक मदत मिळत नाही; रशियावर बरेंचसें अवलंबून रहावें लागतें. त्यामुळें शेवटीं रशियाच्याच तंत्रानें वागणें गोमुत्काला भाग पडत आहे, आणि पोलंडच्या जनतेला मिळालेल्या स्वातंत्र्याचा पुन्हां हळूहळू संकोच होत आहे. पण पोलंड-मध्ये कॅम्युनिस्ट राजवट असूनहि तिथलें वातावरण मला एकंदरीत बरेंच मोकळें वाटलें.

प्रश्न : मध्यपूर्वेत कैरो, बगदाद वगैरे ठिकाणीं तुम्ही गेल्यांत. अरब देशांत ज्या नवीन राजवटी अस्तित्वांत आल्या आहेत त्या लष्करी हुकूमशाह्या आहेत असें नाहीं तुम्हांला वाटत ?

उत्तर : इंग्लंड-अमेरिका इतके दिवस पेट्रोलच्या मोहानें हे अरब देश आपल्या मुठींत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असत. आतां त्यांच्या मुठीतून हे देश सुटून पहात आहेत. तेव्हां ब्रिटिश किंवा अमेरिकन पत्रें या राजवटींना लष्करी हुकूमशाही म्हणून नांवें ठेवीत असतात. इजिप्तचा नासर किंवा इराकचा कासीम या लष्करी अधिकाऱ्यांनीं या क्रांत्या केल्या हें खरें आहे. पण इजिप्तच्या जनरल नासरनां आणि इराकच्या कर्नल कासीमनां मी प्रत्यक्ष भेटलों तेव्हां या दोघांही विषयीं माझें मत अतिशय चांगलें झालें. दोघांनाहि इजिप्तमध्ये किंवा इराकमध्ये शक्य तितक्या लवकर लोकशाही आणावयाची तळमळ आहे. या देशांतलें ब्रिटिशांचें वर्चस्व संपुष्टांत आलें आहे. हे दोघेहि अरब पुढारी कष्टे राष्ट्रवादी आहेत. आपल्या देशावर ते कुणाचेंहि वर्चस्व होऊं देणार नाहीत. आपला देश स्वतंत्र आणि समृद्ध व्हावा हीच त्यांची इच्छा दिसली.

प्रश्न : पण या क्रांत्या रक्तपात, अत्याचार करून या पुढाऱ्यांनीं केल्या हें खरें नाहीं का ?

उत्तर : तें खरें आहे. त्यांचा इलाजच नव्हता. पण नासरनें स्वतः मला सांगितलें कीं त्याला हिंसेचा आतां वीट आला आहे.

प्रश्न : म्हणजे ?

उत्तर : त्यानें एक गोष्ट सांगितली. तो म्हणाला, आपली राजवट उलथून टाकण्याचा एक कट कांहीं मुत्सद्दी करीत असल्याचा आपल्या गुप्त हेरांना सुगावा लागला. त्या कटवाल्याचा म्होरक्याला ठार करावयाचें आपण ठरविलें आणि एकदोन साथीदारांसह तो रात्रीं जिथून बाहेर पडणार होता तिथें आपण दबा धरून बसलों. तो दारांत आल्याबरोबर मशीनगन् चालू केली. तो कोसळून

खाली पडलेला पाहिला. मागून त्याची बायको येत होती. तिने त्या वेळीं फोडलेली किंकाळी आणि तिचा आक्रोश आपण घरीं परत आलों तरी आपल्या कानांत सारखा घुमत होता, नासर म्हणाला. तो म्हणाला, मी मनांतल्या मनांत सारखा प्रार्थना करीत होतो, कीं तो मरूं नये,—नुसता जखमी व्हावा. दुसऱ्या दिवशीं वृत्तपत्रांत बातमी वाचली कीं हल्ला झालेला तो मुत्सद्दी जखमी झाला आहे—मेला नाही; तेव्हां मला अतिशय बरें वाटलें !

प्रश्न : अस्सं ? इराकचा सूत्रधार करीम आणि त्याचा मदतनीस अरेफ हे कसे काय आहेत ?

उत्तर : हे सर्व इराकी अधिकारी अतिशय उत्साही, आणि नवीन विचार ऐकून व्यायला फार उत्सुक दिसले.

प्रश्न : म्हणजे कसं काय ?

उत्तर : ते मला म्हणाले, आमच्या देशाची आम्हाला आतां पुनर्घटना करायची आहे. मोठमोठ्या जमीनदारांच्या जमिनी शेतकऱ्यांना वाटून द्यायच्या आहेत. तेव्हां तुम्ही आमच्याशीं या विषयाची चर्चा करा. माझे विचार मी त्यांना सांगितले. त्यांचा निरोप घेतांना ते म्हणाले, तुम्ही आमच्या देशांत पुन्हां लवकरच परत यायला पाहिजे. तुमच्याशीं आम्हाला पुष्कळ बोलायचं आहे !

प्र. : इस्त्रायल या नवीन राष्ट्रालाहि तुम्ही भेट दिलीत. तिथल्या अनेक गोष्टी तुम्हाला फार आवडल्या असं ऐकतों.

उ. : होय. हें राष्ट्र म्हणजे माझ्या मते जगांतलं एक आश्चर्य आहे !

प्र. : तें कसं काय ?

उ. : ज्यू लोक सगऱ्या जगांत पसरलेत, पण त्यांना गेलीं दोन हजार वर्षे स्वतःचा असा देश नव्हता. युरोपमधल्या निरनिराळ्या देशांत वेळोवेळीं ज्यू लोकांना किती छळ सोसावा लागला, त्यांच्या किती कत्तली झाल्या; आणि शेवटीं हिटलरच्या राजवटींत या छळाचा परमावाधि झाला हें सर्वांना माहीतच आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर पॅलेस्टाईनची फाळणी झाली, आणि ठिकठिकाणाहून निर्वासित झालेल्या यहुद्यांना स्वतःचें असें राष्ट्र मिळालें. प्रारंभीं या राष्ट्राची लोकसंख्या दहा लाखसुद्धां नव्हती. आतांहि फार तर वीस लाख असेल.

पण या लोकांनीं चमत्कार करून दाखविला आहे. जिथं वाळवंट होतं तिथं पाणी आणून लिव्वाच्या आणि संत्र्याच्या हजारों बागा इस्त्रायली जनतेनें उठविल्या आहेत. माझ्यासारख्या समाजवाद्याला आणि भूदानकार्यकर्त्याला तर इस्त्रायलमध्यें पुष्कळच पहाण्यासारखें होतें !

प्र. : कां?

उ. : आम्ही ज्या ग्रामदानाचा आणि स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्थेचा प्रचार करतो ती प्रत्यक्ष स्वरूपांत आज इस्त्रायलमध्ये दिसते. समाजवादी पक्षाच्या हाती तिथला राज्यकारभार आहे म्हणून तिथे खराखुरा समाजवाद आहे, असें मी म्हणत नाहीं; तर समाजवादी व्यवस्थेचें जें आदर्श स्वरूप,—म्हणजे सर्व समाज हें एक कुटुंब समजावयाचें आणि प्रत्येकानें स्वतःच्या शक्तीप्रमाणें काम करावयाचें आणि स्वतःला गरज असेल तेवढें ध्यायचें, तें स्वरूप आज इस्त्रायल मध्ये 'किबुत्झ'च्या रूपानें दिसते.

प्र. : हें 'किबुत्झ' म्हणजे काय?

उ. : इस्त्रायलमध्ये वसाहत करावयाला आलेल्या लोकांनीं ठिकठिकाणीं अशीं २२५ 'किबुत्झ' स्थापन केलीं आहेत. 'किबुत्झ' म्हणजे एक शेतीप्रधान औद्योगिक वसाहत असते. 'किबुत्झ' मधली जमीन, लहानसहान उद्योगधंदे, घरे, शाळा, सिनेमा सर्व कांहीं तिथल्या समाजाच्या मालकीचें असतें. तिथला डॉक्टर, वकील, इंजिनियर, प्रत्येक जण शेतकऱ्याबरोबर थोडे बहुत शेतीचें काम करतो. मोठमोठी सामायिक मालकीची स्वयंपाकघरे आहेत. तिथें त्या त्या आर्ळीतल्या स्त्री-पुरुष-मुलांचें जेवण होतें. घरीं कुणीच जेवण करीत नाहीं. विशिष्ट वयानंतर मुलें एका सामायिक वसतिगृहांत रहातात आणि शिकतात.

प्र. : म्हणजे कुटुंबव्यवस्था पार मोडली आहे कीं काय?

उ. : नाहीं. अविवाहित स्त्रीपुरुष आपापल्या वसतिगृहांत रहातात; पण विवाहितांना स्वतंत्र जागा मिळते. अर्थात् त्यांनाहि स्वयंपाकघराची आवश्यकता नसतेच. त्याचप्रमाणें वसतिगृहांत रहाणाऱ्या आपल्या मुलांना भेटायला वेळोवेळीं आईवाप जातातच. या 'किबुत्झ' मध्ये पैशांचा किंवा नोटांचा असा व्यवहार नाहींच. सर्व जण हव्या त्या गोष्टी निर्माण करीत असतात, आणि ज्याला हव्या त्याला हव्या तेव्हां मिळत असतात. अर्थात् बाहेरून आणाऱ्या लागणाऱ्या वस्तूंपुरता थोडाबहुत पैशांचा किंवा नोटांचा व्यवहार होतो. खराखुरा समाजवाद या 'किबुत्झ' मध्ये आहे. इस्त्रायल राष्ट्र हें खरोखरच एक आश्चर्य आहे.

महात्माजींचा शेवटचा दिवस

महात्मा गांधींच्या आयुष्यांतल्या शेवटच्या दिवसाचें वर्णन करतांना, शेवटपर्यंत त्यांच्या अत्यंत निकट सहवासांत असलेले त्यांचे खासगी चिटणीस श्री. प्यारेलाल म्हणतात,—“...त्या शेवटच्या क्षणीं त्यांच्या जिभेवर देवाचें नांव होतें; आपल्या मारेकऱ्याचेंहि चांगलें व्हावें हीच प्रार्थना त्यांच्या ओठांत घुटमळत होती. त्यांच्या मनांत कुणाहिविषयीं रागाचा किंवा द्वेषाचा अंशहि नव्हता. छातींत घुसणाऱ्या गोळ्यांचें स्वागत, त्यांनीं जणू काय जन्मभर आपण केलेल्या सेवेचें बक्षीस घेतों आहांत अशा वृत्तीनें केलें. या वृत्तीमुळें एका महान् शोकांतिकेचें त्यांनीं महान् विजयांत रूपांतर केलें...ते नेहमीं म्हणत, कीं ‘एखादा मूक विचारहि सारें जग व्यापून टाकूं शकेल, पण असा विचार शब्दांतून किंवा कृतींतून व्यक्त करणें कुणाहि जिवंत माणसाला अजूनपर्यंत शक्य झालें नाहीं. कारण शब्दानें किंवा कृतीनें तो व्यक्त करण्याच्या प्रयत्नांतच त्याला एकदम मर्यादा पडतात.’

म्हणूनच अलीकडे ते नेहमीं म्हणत कीं, संपूर्ण अहिंसेचें एक निर्दोष उदाहरण जरी मी माझ्यामागें ठेवूं शकलों तरी माझें पूर्ण समाधान होईल. हें जग सोडून जातांना त्यांनीं असलें एक उदाहरण खचित मागें ठेवलें...”

प्यारेलाल नंतर लिहितात :

३० जानेवारी १९४८ च्या त्या शुक्रवारी नेहमींप्रमाणें पहांटे साडेतीन वाजतां गांधीजी उठले. त्यांच्या परिवारांतल्यापैकीं एक प्रार्थनेसाठीं उठला नव्हता, तें त्यांना बरें वाटलें नाहीं. आपल्या सहकाऱ्यांच्या हातून होणाऱ्या या लहानसहान चुकांचें कारण आपल्यातच कांहीं तरी कमीपणा आहे, असें त्यांना वाटे. आदल्या रात्रीं काँग्रेसच्या पुनर्घटनेसंबंधीं ते एक सूचनापत्र तयार करीत

बसले होते. तें अपुरें राहिलें होतें. पहाटेची प्रार्थना झाल्यानंतर अंथरुणावर बसून तें पत्र ते पुरें करूं लागले.

उपवासांतून ते नुकतेच उठलेले असल्यामुळें बरीच अशक्तता अजूनहि होती. पावणेपांचला लिंबू, मध आणि गरम पाण्याचें आपलें नेहमींचें पेय त्यांनीं घेतलें. त्यानंतर एक तासानें संच्यांचा सोळा औंस रस घेतला. त्यानंतर एक डुलकी घेऊन ते उठले, आणि आपल्या पत्रव्यवहाराची फाईल आणावयास त्यांनीं सांगितलें. आदले दिवशीं किशोरीलाल मश्रूवालांना त्यांनीं एक गुजरातींत पत्र लिहिलें होतें. तें फायलींतून कुठें तरी पडल्यामुळें त्या दिवशीं पोस्टांत जाऊं शकलें नव्हतें. थोडी शोधाशोध केल्यानंतर तें सांपडलें. तें ताबडतोब पोस्टांत टाकावयाला त्यांनीं दिलें.

बरें वाटत नसल्यामुळें त्या दिवशीं पहाटे फिरावयाला ते बाहेर पडले नाहींत. खोलींतल्या खोलींतच ते इथून तिथें फेऱ्या घालीत होते. त्यांना थोडासा खोकला होता, त्यावर ताडगुळाच्या गोळींत थोडी लवंगांची पूड मिसळून ती ते तोंडांत घोळवीत असत. ते फिरायला बाहेर पडले किंवा घरांत फेऱ्या घालीत असले तरी मनु त्यांच्याबरोबर असे. त्या दिवशीं लवंगांची पूड संपली होती म्हणून मनु त्यांच्याबरोबर न फिरतां पूड करीत बसली होती. “एवढी ही पूड झाली कीं लवकरच येतें हं मी,” ती गांधीजींना म्हणाली, “नाहीं तर रात्रीं खोकल्याची उबळ आली कीं हाताशीं कांहींच मिळणार नाहीं.” प्यारेलाल म्हणतात, अनिश्चित भविष्यकाळासाठीं आजचें हातांतलें काम सोडून कुणी कांहीं करीत बसलेलें गांधीजींना मुळींच आवडत नसे. “रात्रीची काळजी आतां कशाला हवी ?” गांधीजी मन्गूला म्हणाले, “रात्र पडायच्या आधीं काय काय व्हायचंय—मी जिवंत तरी रहाणार आहे कीं काय कुणास ठाऊक !”

विल्शेटर्जीच्या वंगल्यांतल्या पाहुण्यांच्या खोलींत त्यावेळीं गांधीजींचा मुक्काम होता. सकाळीं अंगमर्दन करून घ्यायला ते जात, तेव्हां प्यारेलालांच्या खोलींतून त्यांना जावें लागे. त्या दिवशीं सकाळीं त्याप्रमाणें जात असतां काँग्रेसच्या नव्या घटनेचा त्यांनीं केलेला खर्डा प्यारेलालांच्या हातीं देत. ते म्हणाले, “मनाच्या फार ओढगस्तीच्या स्थितींत हा खर्डा मी तयार केला आहे. तुम्हांला यांत माझ्या विचारांच्या दृष्टीनं कांहीं कमीजास्त करावंसं वाटलं तर करून टाका.” प्यारेलाल म्हणतात, राष्ट्राला अर्पण केलेलें गांधीजींचें हें शेवटचें मृत्युपत्र.

अंग रगडून घेतल्यानंतर परत जातांना, खर्डा तपासून ठेवला का, म्हणून प्यारेलालांना गांधीजींनीं विचारलें. त्यानंतर मद्रासवर अन्नटंचाईचें संकट

कोसळलें होतें, त्याला तोंड देण्यासाठी नौखालींतल्या अनुभवांच्या आणि प्रयोगांच्या आधारानें एक सूचनापत्र तयार करायला त्यांनीं प्यारेलालांना सांगितलें. ते म्हणाले, “आमचें अन्नखातें फार घाबरून गेलेलें दिसतें. सुदैवानें मद्रासवर निसर्गानं ताडमाड, शेंगा, केळीं, नाना प्रकारचीं कंदमुळें यांची इतकी खैरात केली आहे कीं, लोक जर आहे त्या गोष्टींचा बरोबर उपयोग करायला शिकले, तर मद्रासला भिक्षापात्र घेऊन इकडेतिकडे फिरायचं कांहीं कारण नाहीं.”

आदल्या दिवशीं प्यारेलालांवर त्यांनीं दोन कामें सोपवलीं होतीं; राजेंद्रबाबूंची प्रकृति ठीक नव्हती त्यांची चवकशी करून यायचें आणि डॉ. श्यामाप्रसाद मुकर्जींना भेटायचें. डॉ. मुकर्जी त्यावेळीं मध्यवर्ति सरकारांत मंत्री होते. काँग्रेसच्या पुढाऱ्यांचे खून पाडावे म्हणून सुचविणारीं भडक भाषणें कुणीएक हिंदु-महासभेचा कार्यकर्ता करीत होता. त्याला आवरण्याची विनंती मुकर्जींना करण्याचें काम प्यारेलालांवर सोपवलें होतें. प्यारेलालांच्या मतें डॉ. श्यामाप्रसादांनीं दिलेलें उत्तर फारसें समाधानकारक नव्हतें. प्यारेलालांनीं श्यामाप्रसादांचें उत्तर गांधीजींना सांगितलें तेव्हां त्यांच्या चेहऱ्यावर गांधीयांची कृष्णच्छाया पसरली.

सकाळ अशी गेली. दुपारीं ४ वाजेपर्यंत ठरलेल्या मुलाखती संपल्या. सरदार पटेल मणिवेनसह गांधीजींना भेटायला आले होते. त्यांना घेऊन गांधीजी आपल्या खोलींत गेले. सूत काततां काततां एक तासभर त्यांचें सरदारांशीं बोलणें चाललें होतें. सरदार किंवा नेहरू या दोघांपैकीं एकांनें मंत्रिमंडळांतून बाहेर पडलें पाहिजे असें आपलें मत पूर्वीं अनेक वेळां आपण बोलून दाखविलेलें असलें तर आतां तें बदललें असल्याचें ते सरदारांना सांगत होते. आतां त्यांचें असें निश्चित मत झालें होतें कीं, मंत्रिमंडळांत दोघांनींही रहाणें अत्यंत आवश्यक आहे. तुम्हां दोघांत या वेळीं फूट पडणें म्हणजे संकटच, ते म्हणत होते. आजच्या संध्याकाळच्या प्रार्थनेंत याच विषयावर मी बोलणार आहे, ते म्हणाले. प्रार्थनेनंतर नेहरूंची भेट ठरली होती. तेव्हां त्यांच्याशींही याच विषयाची चर्चा करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें. नेहरू—सरदारांमधल्या मतभेदांचें भूत पुरें गाडल्याशिवाय दिल्ली न सोडण्याचा त्यांनीं निश्चय केला होता.

सरदारांना गांधीजींनी दिलेला हा शेवटचा आदेश, प्यारेलाल म्हणतात. यानंतर सरदार आणि नेहरू यांच्यांत मतभेद झाले नाहींत, असें नाहीं; पण दोघांना एकत्र आणणारी परस्परनिष्ठा वज्रलेप झाली.

सरदारांशीं बोलणें चालू असतांच साडेचार वाजले, आणि अभा गांधीजींचें

सध्याकाळचें खाणें घेऊन तिथें आली. प्रार्थनेची वेळ होत आली होती, आणि सरदारांचें बोलणें तर अजूनहि संपलें नव्हतें. तेव्हां अभा चुळबूळ करूं लागली. वक्तशीरपणावर गांधीजींचा विशेष कटाक्ष होता, आणि प्रार्थनेच्या वेळेबाबत तर ते फारच वक्तशीर असत, हें अमाला माहीत होतें. पण करणार काय? सरदारांचें बोलणें कांहीं संपेना, आणि त्यांना थांबवण्याचा तिला कांहीं धीर होत नव्हता. शेवटीं तिचा धीर सुटला आणि गांधीजींचें घड्याळ उचलून तिनें तें त्यांच्या डोळ्यासमोर धरलें. तरीहि गांधीजी लक्ष देईनात. मणिबेनच्या लक्ष्यांत आलें आणि तिनें बोलणें थांबवलें. प्रार्थनेच्या जागीं जाण्याकरतां गांधीजी उठले आणि सरदारांना म्हणाले, 'आतां गेलंच पाहिजे.' ते पुढें जाऊं लागले. तितक्यांत तिथला कुणीतरी म्हणाला, 'काठेवाडचे दोन कार्यकर्ते आलेत. त्यांना तुमच्या भेटीची वेळ ठरवायची आहे.' त्यावर गांधीजींनीं उत्तर दिलें, 'प्रार्थनेनंतर वायला सांगा त्यांना,—असलों जिवंत तर भेटेन.'

नंतर अभाच्या आणि मनूच्या खांद्यावर हात टाकून ते प्रार्थनेच्या जागेच्या दिशेनें चालूं लागले. नेहमीं प्रमाणें हास्यविनोद, थट्टा-मस्करी चालली होती. दुपारच्या खाण्यांत अभानें त्यांना कच्चा मुळा दिला होता. त्याला उद्देशून ते तिला म्हणत होते, 'आतां मला तूं गुरांचं खाणं वायला लागलीस वाटतं?'

'कस्तूरबा या खाण्याला घोड्याचं खाणं म्हणत असत,' अभा हंसत म्हणाली. त्यावर गांधीजी म्हणाले, 'ज्याच्याकडे कुणी डुंकूनसुद्धां पहाणार नाहीं असलं कांहीं वाटेले तें मी खातो—हें खरंच कौतुक करण्यासारखं नाहीं का?'

'बापू, तुमचं घड्याळ रुसलं असेल तुमच्यावर बरं का,' थट्टेच्या स्वरांत अभा म्हणाली, 'तुम्ही अलीकडे त्याच्याकडे पहातसुद्धां नाहीं!'

'कशाला पाहूं मी?' गांधीजी उत्तरले. 'माझ्या वेळेची रखवालदार तूं आहेस ना!'

'पण तुम्ही रखवालदाराकडे तरी कुठं पहातां आहां,' अभा म्हणाली; आणि गांधीजी मनापासून हंसले.

प्रार्थनेच्या ओठ्याच्या पायऱ्या चढून वर जातांजातां ते म्हणाले, 'दहा मिनिटें उशीर झाला आज मला. कुठं उशीर करणं मला मुळींच आवडत नाहीं. बरोबर पांचाच्या टोक्याला प्रार्थनेच्या जागीं आलं पाहिजे.'

इथं सर्वांचें संभाषण एकदम थांबलें. गांधीजींच्या 'काठ्या'—म्हणजे अभा आणि मनु यांचा आणि गांधीजींचा असा कडक करार झालेला होता कीं, प्रार्थनेच्या जागीं पाऊल टाकलें रे टाकलें कीं सर्व थट्टा विनोद एकदम बंद; त्या

जागीं प्रार्थनेशिवाय दुसरा विचार मनांत येतां कामा नये.

प्रार्थनेला आलेल्यांची गर्दी दुभंगली आणि गांधीजींना पुढें जाण्याकरतां वाट करून देण्यांत आली. लोकांच्या स्वागताचा हात जोडून स्वीकार करण्यासाठीं म्हणून दोन मुर्लींच्या खांद्यावरले हात गांधीजी वर घेत होते; इतक्यांत उजव्या बाजूच्या गर्दीतून मुसंडी मारीत कुणीतरी पुढें आला. मनूनें त्याचा हात धरून त्याला थांबवण्याचा प्रयत्न केला, पण तिला जोरानें बाजूला ढकलून तो पुढें सरला. गांधीजींना वंदन करण्याकरतां तो हात जोडतो आहे असें वाटलें; पण तितक्यांत त्यानें आपलें सातवारी पिस्तुल काढलें आणि अगदीं जवळ धरून एकामागून एक तीन गोळ्या झाडल्या. गोळ्या इतक्या जवळून झाडल्या होत्या कीं, त्यांच्यापैकीं एक नंतर गांधीजींच्या कपड्यांच्या घडींत सांपडली. पहिली गोळी छातीच्या खळग्याच्या उजव्या बाजूला साडेतीन इंच आणि बेंबीच्यावर अडीच इंच पोटांत घुसली होती. दुसरी उजवीकडेच वरच्या बरगडींत घुसली, आणि तिसरी छातीवरील उजव्या स्तनभागापासून एका इंचावर आंत गेली. पहिल्या दोन गोळ्या आरपार जाऊन पाठीतून बाहेर आल्या. तिसरी फुफ्फुसांत रुतून बसली. पहिली गोळी पोटांत घुसल्याबरोबर पुढें टाकण्याकरतां उचललेला पाय तिथेंच बारगळला. दुसरी आणि तिसरी गोळी सुटली तेव्हां गांधीजी पायांवर उभेच होते. नंतर ते खाली कोसळले. त्यांच्या तोंडांतून शेवटचे शब्द बाहेर पडले ते 'राम ! राम !'

गांधीजींच्या सहकाऱ्यांपैकीं पहिल्यांदा येऊन थडकले सरदार वल्लभभाई. नंतर पंडित जवाहरलाल आले. गांधीजींच्या कपड्यांत तोंड लपवून लहान मुलासारखे तें स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागले. प्रेमभरानें त्यांच्या पाठीवर हात फिरवीत सरदारांनीं त्यांचें सांत्वन केलें. तितक्यांत लॉर्ड माऊन्टबॅटन् तिथें आले. त्याच दिवशीं मद्रासहून ते दिल्लीला परत आले होते. तें आले तेव्हां दरवाजावर इतकी बेसुमार गर्दी झाली होती कीं, मोठ्या मुष्किलीनें वाट काढीत ते आंत येऊं शकले. गर्दीतून ते वाट काढीत असतां कुणी तरी भडक माथ्याचा तरुण गर्दीतून ओरडला, 'त्यांना मारणारा मुसलमान होता.'

एकदम त्यांच्याकडे वळून शांतपणें माउन्टबॅटन म्हणाले, 'मूर्खा, सर्वांना माहीत आहे कीं तो हिंदु होता.'

या उद्गारांनीं जनसंमर्द बराच शांत झालेला दिसला. माउन्टबॅटनच्या परिवारांतल्या एकानें त्यांना हळूच म्हटलें, 'तुम्हांलां कसें कळलें तो हिंदु होता म्हणून ?'

‘तो हिंदूच असला पाहिजे,’ माऊन्टबॅटन म्हणाले, ‘जर का तो मुसलमान असेल तर मग आमची कंत्रक्तीच !’

सर्व जण हतबुद्ध होऊन बसले होते. सरदार पटेलांना तर खचल्यासारखे वाटत होते. कांहीं वेळाने ते प्यारेलालांना म्हणाले, ‘इतर लोक पोटभर रडतात आणि त्यांना हलकें वाटतें. मला तें जमत नाही; पण त्यामुळें माझ्या मेंदूचा अगदीं गोळा होऊन जातो.’

शेजारच्या मंद प्रकाशाच्या खोलींत पंडित नेहरू एका खुर्चीवर चिंताक्रांत चेहेरा करून बसले होते. दुसऱ्या दिवशीं गांधीजींच्या स्मशानयात्रेची आणि अंत्यविधीची काय व्यवस्था करावी या विचारांत ते गढले होते. नंतर बोलतांना एकदां ते म्हणाले, ‘एकदम मी मनार्शी म्हटलें, चला बापूंनाच जाऊन विचारूं या काय करायचें तें. नंतर माझ्या लक्षांत आलें.....कोणताहि प्रश्न सुटेनासा झाला कीं, बापूंच्याकडे धांव घ्यायची इतकी संवय आमच्या मनाला झाली होती...’

आतां सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे असं समजून वागणाऱ्या कुटुंबांतल्या एखाद्या कर्त्या पुरुषाप्रमाणें माऊन्टबॅटननीं ताबडतोब परिस्थितीचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेतलीं. दुसऱ्याच क्षणीं गांधीजींच्या देहाजवळून ते उठले आणि पंडितजींजवळ गेले. खूण करून सरदार पटेलांना त्यांनीं जवळ बोलावलें, आणि म्हटलें, ‘गांधीजींनी मला शेवटची विनंती हीच केली होती, कीं तुम्हां दोघांना एकत्र ठेवण्याची आणि तुमचे स्नेहसंबंध अबाधित ठेवण्याची मी पराकाष्ठा करावी.’

एकाच दुःखानें भारावलेल्या त्या दोघांना ही गोष्ट मनोमन पटलीच होती. माऊन्टबॅटनकडे बघून त्यांनीं मान हालवली आणि एकमेकांना मूक आलिंगन दिलें. त्या रात्रीं दोघांनींहि रेडिओवर भाषण करून गांधीजींचा वारसा पुढें चालवण्याचें जनतेला आश्वासन दिलें.

राज्यजगाचें— प्रदेश भाषेचा

या लेखांत संयुक्त महाराष्ट्र, महागुजरात, संयुक्त कर्नाटक वगैरे भाषिक राष्ट्रे व्हावीं, —केवळ भाषिक प्रांत होऊन भागणार नाही, असें मी म्हणणार आहे; आणि त्याबरोबरच यापुढें आतां स्वतंत्र भारत, सार्वभौम इंग्लंड, स्वतंत्र अमेरिका अशीं स्वतंत्र राष्ट्रे जगांत रहाण्यांत अर्थ नाही, त्यामुळें जगाला फार मोठा धोका आहे, जगाचें एक मध्यवर्ति राज्य व्हावयाला हवें, असेंही सांगणार आहे. हीं दोन विधाने परस्पर विरुद्ध वाटतात, पण शांतपणें विचार केल्यास या दोन गोष्टींतच जगाचें हित आहे हें कुणाच्याही ध्यानांत येईल.

जगांत जीं दोन भयानक महायुद्धें गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत झालीं आणि तिसऱ्या सर्वविध्वंसक युद्धाच्या ज्या छाया आज जगावर वावरत आहेत त्यांच्या-वरून विचारवंतांची खात्री पटून गेली आहे कीं इतर बारीकसारीक कारणें कांहीं असोत, या पुन्हा पुन्हा उद्भवणाऱ्या महायुद्धांचें प्रमुख कारण गेल्या शेंदीडशें वर्षांत विज्ञानाच्या विकासांमुळें सर्व जग एक झालें आहे, पण राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचें आतां जुनाट झालेलें तत्व जगाचा एकच व्यवहार होऊ देत नाही. जगाच्या एका टोकाहून दुसऱ्या टोकाला आतां चोवीस तासांत पोहोचतां येतें. पण एखाद्या राष्ट्राच्या मनांत आलें तर आपल्या भूप्रदेशावरल्या आकाशांतून दुसऱ्या राष्ट्राच्या विमानाला तें जाऊ देत नाही. अमेरिकेकडे ठेवायला जागा नाही म्हणून किंवा योग्य किंमत देणारें गिऱ्हाईक नाही म्हणून जाळून टाकण्याइतका गहूं आहे, पण दुष्काळ पडून कोट्यवधि माणसें तडफडून मरण्याची पाळी आलेल्या भारताला अमेरिकन राष्ट्राची खुषी असली तर तें राष्ट्र गहूं देणार. अमेरिकेनें भारताला पेट्रोल द्यावयाचें नाही असें ठरविलें तर आमच्या मोटारी, विमानें, सैन्याचे रणगाडे थंड पडणार.

विज्ञानपूर्व काळांतल्याप्रमाणें जगांतले लोक आतां एकमेकांपासून दूर पडलेले नाहीत. पूर्वी काशींतला माणूस पुण्यांतल्या माणसाला आयुष्यांत एकदां केव्हां तरी भेटण्याची महत्त्वाकांक्षा धरी; आतां मुंबई-पुण्यांतला माणूस न्यूर्यॉकमधल्या माणसाला आठवड्यांत दोनदां भेटूं शकेल. एक पेला आपण चहा घेत असतां आपला सर्व जगाशी संबंध येतो. कपवशा असतात झेकोस्लोव्हाकियांतल्या, चहा असतो चीनमधला, साखर असते जावा किंवा क्यूबांतली, आणि पाणी काय तें आपल्या गांवांतलें असतें. आणखी अनेक उदाहरणें देतां येतील. जगांतले लोक आतां इतके परस्परावलंबी झाले आहेत कीं त्या सर्वांनीं मिळून आपली बांही व्यवस्था केली नाही, तर त्यांना स्वतःची प्रगति करणेंच काय, पण जिवंत राहणेंही शक्य नाही. म्हणजेच आतां अडचण झालेल्या राष्ट्रीयत्वाचा त्याग करून त्यांनीं एक मध्यवर्ति जागतिक राज्य प्रस्थापित करायला पाहिजे. आज अशी कांहीं व्यवस्था नसल्यामुळें आपणाला आवश्यक असलेलें एका राष्ट्राला दुसऱ्या राष्ट्राकडून राजीखुषीनें मिळालें नाही कीं युद्धप्रसंग उद्भवतो.

या विषयावर अत्यंत विचारपूर्ण असा ग्रंथ लिहिणाऱ्या एमेरी रीव्हजनें दाखवून दिलें आहे कीं अमक्या देशांत समाजवाद आहे आणि तमक्या देशांत भांडवलशाही आहे म्हणून समाजवादी देश युद्ध करणार नाही आणि भांडवलशाही देश युद्ध करील याहि बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. राष्ट्रीयत्वाच्या चौकटींत समाजवाद असला काय, भांडवलशाही असली काय आणि फांशीवाद असला काय, दोन राष्ट्रीयत्वांची टक्कर ही होणारच आणि तिच्यांतून महायुद्ध उद्भवणारच. जगांतल्या जनतेचे सर्व संबंध आंतरराष्ट्रीय किंवा अतिराष्ट्रीय झाले आहेत. त्यांच्यांत अडथळे निर्माण करणाऱ्या राष्ट्रीयत्वाच्या या जुनाट भिंती पाडून जमीनदोस्त केल्याशिवाय युद्धें थांबणार नाहीत, जगाला शांतपणें जगतां येणार नाही, असें रीव्हजनें म्हणणें आहे आणि तें कुणालाही पटण्यासारखें आहे.

राष्ट्रीयत्वाच्या या भिंती पाडून टाकल्या कीं लहानमोठीं स्वतंत्र सार्वभौम राष्ट्रें नष्ट होऊन जग हेंच एक राष्ट्र होईल आणि त्या राष्ट्रांचा कारभार मध्यवर्ति जागतिक राज्य चालवील. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे राष्ट्र या शब्दाला कांहीं अर्थच उरणार नाही आणि एक असलेल्या जगाचें एकच राज्य होईल. या जागतिक राज्याची व्यवस्था कशी असेल, त्यांना घटक काय असतील, अतिरिक्त केंद्रीकरण म्हणजे लोकशाहीचा अस्त—तेव्हां एकच जागतिक राज्य म्हणजे केंद्रीकरणाचा कळस नाही का होणार, इत्यादि प्रश्नांचा आतां विचार केला पाहिजे.

केंद्रीकृत सत्ता असली कीं घटकांना आपलें वैशिष्ट्य राखतां येणार नाही, सगळ्या जगाचा एक ठोकळा करण्याकडे प्रवृत्ति होईल हें अगदीं खरें आहे. राजकीयदृष्ट्या जगाचें एक राज्य झालें तरी जगाची खरी प्रगति व्हायची असेल,—विद्या, कला, संस्कृति, साहित्य यांचा विकास व्हायचा असेल तर प्रत्येक घटकाला आपलें वैशिष्ट्य टिकवण्याचें आणि वाढवण्याचें ज्यास्तीत जास्त स्वातंत्र्य पाहिजे. प्रगति म्हणजे प्रत्येक सूक्ष्म वैशिष्ट्याचा विकास, म्हणजेच विविधतेचा विकास. सर्वांचाच एक सांचा किंवा ठोकळा करणें म्हणजे परागति. आदर्श जगांत जर्मनांचें काहीं विलोभनीय वैशिष्ट्य असेल, जपान्यांचें काहीं असेल, मराठ्यांचें काहीं असेल, बंगाल्यांचें काहीं असेल, गुजरात्यांचें काहीं असेल तर त्या सर्वांना संपूर्ण वाव मिळाला पाहिजे. तेव्हां एका टोकाला राष्ट्रीयत्वाची ही कल्पना छुगारून देऊन जगाचें एक राज्य करायचें, तर दुसऱ्या टोकाला प्रत्येक घटकाला ज्यास्तीत जास्त स्वातंत्र्य द्यायचें असा हा समतोल सांभाळला गेला पाहिजे.

म्हणूनच जगाचें एक राज्य म्हणजे न्यूयॉर्क, लंडन किंवा कैरो, दिल्ली, जागतिक राज्याची जी कोणती सोयीस्कर राजधानी ठरले तिथें एक सरकार बसणार आहे आणि मुंबईत गटारें तुंबलीं किंवा शिकागोंत दरोडे पडले तर तीं गटारें साफ करण्याची किंवा त्या दरोडेखोरांना पकडण्याची सर्व जबाबदारी तें सरकार घेणार आहे, ही कल्पना चुकीची आहे. आज ज्याप्रमाणें शहराचा कारभार नगरपालिका पहातात, प्रांतांचा प्रांतिक सरकारें पहातात, देशांचा राष्ट्रीय सरकारें पहातात. त्याप्रमाणेंच जे जागतिक प्रश्न आहेत तेवढ्यांचाच जागतिक सरकार विचार करील. फरक फक्त दोनच बाबतींत पडेल. आजच्या यूनोप्रमाणें चर्चा करायची, निर्णय घ्यायचे पण ते अमलांत आणायची सार्वभौम सत्ता मात्र हातीं नाही, असें तें जागतिक राज्य असूं शकणार नाही. राष्ट्रीय सार्वभौमत्व नष्ट झाल्यामुळें सार्वभौम सत्ता या जागतिक सरकारच्याच हातीं असेल. माझ्या मते दुसरा महत्त्वाचा फरक पडायला हवा तो असा कीं जागतिक सरकार झालें तरी सोयीच्या दृष्टीनें शहरांसाठीं नगरपालिका, प्रांतांसाठीं प्रांतिक राज्यें आणि देशांसाठीं सार्वभौम सत्ता नसलेलीं पण कामचलावू अशीं राष्ट्रीय सरकारें रहातील हें खरें, पण ज्या राष्ट्रांत अनेक भाषिक लोक आहेत त्या राष्ट्रांतल्या त्या त्या भाषिक गटाचें स्वतंत्र राष्ट्र जाहीर करून त्याला या जागतिक राज्याचा घटक बनवून टाकावें. रशिया किंवा हिंदुस्थान यांसारख्या दोनतीन राष्ट्रांपुरताच हा प्रश्न आहे तेव्हां त्यांत काहीं फार कठीण आहे असें नाही. आज बाबन्न राष्ट्रें यूनोचीं

सभासद आहेत. त्यांत फार तर पंधरासोळा हिंदुस्थानांतल्या राष्ट्रांची आणि दहा-बारा रशियांतल्या राष्ट्रांची भर पडेल आणि जागतिक संघराज्याच्या घटक सभासदांची संख्या फार फार तर शंभरपर्यंत जाईल.

पण हेंच करणें स्वाभाविक आणि सर्व घटकांच्या विकासांच्या दृष्टीने योग्य होईल असें मला वाटतें. इंग्लंड, जर्मनी, जपान वगैरे या जागतिक संघराज्याचे सभासद असतील, त्याप्रमाणेंच महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र, तामीळनाडू बंगाल वगैरे आणि उझबेकिस्तान, ताजिकिस्तान वगैरेही असतील. आजसुद्धां रशियांतील यूक्रेन आणि बायलोरशिया यांना यूनोचें स्वतंत्र सभासदत्व आहेच. महाराष्ट्र, गुजरात, बंगाल, वगैरे स्वतंत्र राष्ट्रे व्हावीं, असें मी म्हणतो यांत भयंकर कांहीं नाहीं हें आतां कुणाच्याही ध्यानांत येईल. कारण राष्ट्र या शब्दाचा मूळ अर्थच बदललेला असेल. राष्ट्र म्हणजे प्रांत नव्हे, जागतिक संघराज्याचा स्वायत्त घटक इतकेंच.

हें संघराज्य जागतिक प्रश्नांचाच विचार करील असें वर म्हटलें त्याचा थोडा विस्तार केला पाहिजे. आपल्या भारताच्या संघराज्यांत काश्मीरसारखें संस्थान ज्याप्रमाणें फक्त तीन बाबीपुरतें सामील करून घेण्यांत आलें आहे, बाकी सर्व बाबींत त्याला स्वातंत्र्य किंवा स्वायत्तता आहे, तसाच थोडासा प्रकार जागतिक संघराज्य आणि त्याचे घटक यांच्या संबंधांत असेल. संरक्षण, दळणवळण, आणि परराष्ट्रसंबंध एवढ्यापुरतीच भारतीय संघराज्याची काश्मीरवर सत्ता आहे. जागतिक संघराज्यांत परराष्ट्रसंबंधांचा प्रश्नच उद्भवत नाहीं; कारण जगच एक राष्ट्र होतें—परराष्ट्र उरत नाहीं. युद्धें करण्यासाठींही सैन्य ठेवण्याची आवश्यकता नाहीं. परराष्ट्रखातें आणि गृहखातें हीं एकच होणार. अंतर्गत बंडाळी किंवा उठाव यांच्या बंदोबस्तासाठीं एक आंतरराष्ट्रीय सैन्य किंवा आंतरराष्ट्रीय सशस्त्र पोलीस ठेवावे लागतील. मुख्यत्वेकरून जागतिक देवाणघेवाण आणि जगांचे आर्थिक किंवा सामाजिक प्रश्न यांच्याकडेच जागतिक सरकारला लक्ष द्यावें लागेल.

या विवेचनावरून हें ध्यानांत येईल कीं शक्य तितकें विकेंद्रीकृत असे स्वतंत्र किंवा स्वायत्त घटक असावेत आणि भाषा हा प्रत्येक घटकाचा पाया असावा. या दोन गोष्टींवर माझा विशेष रोख आहे. लोकशाहीचा आणि विविधतेचा विकास या दृष्टीने शक्य तितकें विकेंद्रीकरण आणि प्रत्येक घटकाला स्वायत्तता पाहिजे हें आपण पाहिलेंच. यावर कोणी विचारील कीं जास्तीत जास्त लोकशाही किंवा विविधता यांच्यासाठीं भाषिक गटापेक्षांही लहान गट कां करूं नये? प्रत्येक माणूस वेगळा असतो. तेव्हां जास्तीत जास्त विकेंद्रीकरण म्हणजे प्रत्येक माणूस स्वतंत्र स्वायत्त होऊं शकेल. हें खरें आहे.

पण या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाही. माणूस हा समाज करून रहाणारा प्राणी आहे, माणूस म्हणून जगण्याकरितां आणि स्वतःचा विकास करून घेण्याकरतां त्याला इतरांशीं हरतऱ्हेचे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक संबंध निर्माण करावे लागतात; आणि तो जो समाज निर्माण करतो त्या समाजाचे बरेचसे व्यवहार भाषेनेंच चालतात, किंबहुना भाषा नसेल तर माणसाला समाज करून रहातां येईल कीं नाही याचीच शंका आहे. याच गरजेतून प्रत्येक भाषा निर्माण झाली आहे. जगांत जे भाषिक गट आहेत त्यांच्यापैकीं प्रत्येकांचें बरेचसें वैशिष्ट्य त्यांच्या भाषेतून व्यक्त झालेलें आहे आणि त्यांचा बहुतेक सर्व व्यवहार भाषेनेंच चालतो. म्हणून जागतिक राज्याचा लहानांत लहान घटक हा भाषिक गटच असवा, असें मी म्हणतो.

अशा स्वायत्त घटकांचें जागतिक संघराज्य करायचें एकदां ठरल्यावर मग मध्येंच आणखी भारत किंवा रशियासारख्या अनेक भाषिक अशा फक्त एकदोन राष्ट्रांच्या पोटांतल्या,—यूरोमधल्या नॉर्वे-स्वीडनसारख्या किंवा मध्यपूर्वेतल्या कोणत्याही एक एका राष्ट्रपेक्षां मोठ्या असलेल्या महाराष्ट्र, बंगाल, गुजरात किंवा ताजिक, अझरबैजान, उझबेक या भाषिक गटांना विनाकारण दुय्यम स्थान देऊन अन्याय करण्याचे, किंवा इंग्लिश, फ्रेंच, एस्पॅरन्टो जी काय जागतिक व्यवहाराची भाषा ठरेल तिच्याबरोबरच आणखी हिंदी किंवा रशियन राष्ट्रभाषा शिकण्याची जबरदस्ती करून भाषाभगिनींत निष्कारण हेवेदावे निर्माण करण्याचें कारण काय ? जागतिक संघराज्य आणि संपूर्ण स्वायत्त भाषिक घटक त्यांच्यामुळेच जगांत शांतता नांदणार आहे आणि जगाची सांस्कृतिक प्रगति किंवा जगांतल्या माणूसकीचा विकास होणार आहे.

संतसाहित्यिकांनीं शतकानुशतकें समृद्ध करित आणलेल्या भारतांतल्या मराठी, गुजराती, कानडी, बंगाली, तेलगु वगैरे भाषा ऐक्याच्या नांवानें नष्ट करून एकच राष्ट्रभाषा करूं पहाणारे किंवा निरनिराळ्या भाषांऐवजीं जागतिक ऐक्यासाठीं जगाची एकच भाषा करूं पहाणारे हे नुसते वेडेपीरच नव्हेत तर भारताच्या आणि जगाच्या खऱ्या ऐक्याचे आणि खऱ्या विकासाचे एक नंबरचे शत्रु आहेत. त्यांना ऐक्य नको असून जगाचा एक सांचा किंवा एक ठोकळा बनवायचा आहे. एकता ही विविधतेतूनच निर्माण होत असते. मराठी, बंगाली, कानडी वगैरे विविध भाषा आणि त्यांचीं विविध वाङ्मयें; धोतर, मुंडु, पगडी, फेटा, सुर्वार, सत्वार, पातळ, साडी, पैठणी, शेरवानी वगैरे विविध प्रकारची वेषभूषा, पुरणपोळी, इडली, रसगुळा, दोशा, घेवर वगैरे विविध पकान्नें या विविधतेतच

भारताचें, तसेंच जगाचें सौंदर्य आणि वैभव आहे. हे खोड्या एकतेचे पुजारी विविधरंगी फुलें नष्ट करून धोड्याच्या पांढऱ्या फुलांच्या बागा बनवतील आणि विविध वाद्यें फोडून किंवा तोडून टाकून संगीत म्हणजे फक्त ढोल बडवणें शिल्लक ठेवतील ! अनेक रंगांच्या संगतीनें एक इंद्रधनुष्य होतें किंवा अनेक सुरांच्या मेळानें नादब्रह्म होतें याची यांना कल्पना नाही. एकता आणि एकरूपता यांतला भेद यांना कळत नाही. म्हणूनच राज्य जगाचें झालें, तरी प्रदेश भाषेचाच राहिला पाहिजे.

नवयुग : दिवाळी १९५१

भारती ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वकृत.

अनुक्रम..... वि:

क्रमांक नों दि:

. ४ .

सोनकोळ्यांचें गांव

सोनकोळी नांवांनो ओळखला जाणार
कोळी समाज मुंबई वेटाच्या आसपास
पंचवीस तीस मैलांच्या टापूंत असलेल्या समुद्रकांटच्या गांवांत पसरलेला आहे.
मुंबई वेटाच्या दक्षिणेला असलेली कुलाबा जिल्ह्यांतली थळ, चेऊल, करंजें
ह्यांसारखीं सोनकोळ्यांचीं गांवां ध्या किंवा उत्तरेकडलीं दांडा, वेसावें ह्यांच्यासारखीं
ध्या, कोणतेंहि गांव मुंबईपासून पंधरा-वीस मैलांपेक्षां अधिक दूर नाहीं.

मुंबईसारख्या उद्योगधंद्यांनीं गजबजलेल्या एका मोठ्या शहराच्या इतक्या
निकट असूनहि ह्या गांवांना आधुनिक औद्योगिक सुधारणेचा अगदींच पुसट स्पर्श
झालेला दिसतो. समुद्रावर मासेमारीकरतां आपल्या होड्या घेऊन जाणारे ह्या
गांवांतले आजचे कोळी कित्येक शतकांपूर्वी त्यांचे पूर्वज जसे जगत होते, वाढत
होते आणि काम करीत होते तसेच आजहि जगत आहेत, लहानाचे मोठे होत
आहेत आणि मासे मारीत आहेत. तेच मासे, तींच जाळीं आणि त्याच
होड्या? पोर्तुगीज राज्यकर्ते आले आणि गेले, मराठी साम्राज्याचा भगवा
झेंडा आसपासच्या समुद्रावर दिमाखानें वावरला, इंग्रजांचें साम्राज्य उदयाला
आलें आणि अस्त पावलें, दांड्यावेसाव्यासारखेंच दुसरें एक मुंबई नांवाचें
कोळ्यांचें खेडें जगांतलें एक भव्य बंदर आणि वैभवशाली शहर झालें, पण
सोनकोळ्यांचीं हीं चिमुकलीं गांवां आजूनाजूच्या दर्यासारखीं, वरल्या आकाशा-
सारखीं आणि आकाशांतल्या तान्यांसारखीं शतकानुशतकें आहेत तशींच आहेत
आणि पूर्वीसारख्याच होड्यांत पूर्वीसारखींच जाळीं घेऊन सोनकोळी पूर्वीसारखेच
निळ्या समुद्रावरून रूपेरी मासळीचें पीक आणून पांढऱ्या वाळूवर टाकीत
आहेत.

कोळी-गांवांत पहिल्यांदाच पाऊल टाकणारा नानाप्रकारच्या मासळीचा नाना-

प्रकारच्या हिंसव वासांनीं गुदमरून गेल्याशिवाय रहाणार नाहीं. लहान मासे, मोठे मासे, ओले मासे. सुके मासे, रस्त्यांत मासे, छपरावर मासे, टोपल्यांत मासे, दृष्टि फिरवील तेथें त्याला मासेच मासे दिसतील. घरांमधल्या अरुंद बोळांतून तो फिरो कीं एखाद्या आतिथ्यशील कोळ्याच्या ओटीवर गप्पा करीत बसो, हा माशांचा वास त्याची पाठ सोडणार नाहीं. घराच्या मागल्या परसांत किंवा पुढल्या अंगणांत 'कोलंबी' किंवा 'जवला' ह्यांच्यासारखी लहान मासळी सुकत घातलेली त्याला दिसेल. माडीच्या खिडकीखालीं पुढें आलेल्या छपराच्या पऱ्यावर एकादेवेळीं 'मुशी'चे तुकडे सुकतांना दिसतील. समुद्रकांठीं गेला तर उभ्याआडव्या बांबूंच्या रांगांचें जंगलच त्याच्या दृष्टीला पडेल. ह्या 'वलांडां'वर तांबूस पांढऱ्या 'बोंबलां'च्या किंवा रुपेरी पट्ट्यांसारख्या दिसणाऱ्या 'वाघटां'च्या लांबच लांब ओळीवर ओळी उन्हांत वाळत असतात.

जाळीं ओढून होड्या परत येतात त्यावेळचा किनाऱ्यावरला देखावा पहाण्यासारखा असतो. जणू काय माशांची जत्राच भरलेली वाटते. लहान मोठ्या माशांचे ढीगच्या ढीग किनाऱ्यावरल्या वाळूंत ठिकठिकाणीं पडलेले असतात. प्रत्येक ढीगाभोंवती लहानमोठ्या कोळी स्त्रिया निरनिराळे मासे वेगळे काढीत बसलेल्या असतात. कांठाशीं आलेल्या शेंपन्नास होड्यांचीं शिडें वाऱ्यावर फडफडत असतात. कमरेला फक्त लाल 'सुर्का' लावलेले काळसर किंवा गव्हाळ रंगाचे तगडे कोळी पुरुष फडफड उडणाऱ्या माशांनीं भरगच्च भरलेल्या टोपल्या दोघांच्या खांद्यावरल्या आडव्या बांबूला मध्यें अडकवून होडीकडून कांठावर आणून टाकीत असतात. बायकांचीं कमरेवर कसून बांधलेलीं लाल, हिरवीं, पिवळीं पातळें, पुरुषांचे तांबडे 'सुर्के,' पांढरीं शिडें, रुपेरी मासे, सोनेरी ऊन—रंगाचा पूर अशा वेळीं किनाऱ्यावर उसळलेला असतो. एखाद्या जत्रेसारखीच गडबड आणि आरडाओरड चाललेली असते. जाळ्यांतून किंवा टोपल्यांतून वाळूवर ओतल्या जाणाऱ्या माशांपैकीं कांहीं आजूबाजूला फडाफड उडत असतात, आणि गांवांतल्या गोरगरिवांचीं पोरें ते पकडून दुपारच्या जेवणाची सोय झाली म्हणून पळत असतात. तिथें काम करीत असलेले कोळी पुरुष किंवा बायका त्या पोरंंच्या आईबापांचा उद्धार करीत शिव्या हासडीत असतात. मोकळीं झालेलीं जाळीं तिथेंच समुद्राच्या पाण्यांत होडीवरले पुरुष धुऊन साफ करीत असतात, तर भोंकाभोंकाच्या टोपल्यांतले मासे रोवळींतले तांबूळ हालवावे तसे समुद्राच्या पाण्यांत हालवून कोळी स्त्रिया स्वच्छ करीत असतात. ह्या सर्व गडबडींत समुद्रावरले पिवळ्या चोचेचे पांढरे 'केगई' पक्षी 'कीं-कीं-कीं' करीत कोळ्यांची

नजर चकवून माशांच्या दिगावर झडप घालण्याचा प्रयत्न करीत असतात. गांवांतल्या मुख्य रस्त्यावर कोळी 'सहकारी संघा' च्या किंवा 'मच्छिमार संघा'च्या मोटार-ट्रक गाड्या उभ्या असतात, आणि हिंस पाण्याचे थेंब ठिक्कत असलेल्या माशांनीं भरलेल्या टोपल्या मुंबईच्या मार्केटांत विकण्याकरतां त्यांच्यावर चढवल्या जात असतात. जवळच्या बाजाराकरतां माशांनीं भरलेल्या टोपल्या डोक्यावर घेऊन कोळी स्त्रिया आत्मविश्वासपूर्वक पावले टाकीत लपक लपक चाललेल्या दिसतात. होड्या येण्याची आणि मासे बाजारांत पाठविण्याची वेळ एकदां येऊन गेली कीं मग मात्र गांवांत फारशी गडबड दिसत नाही.

गांवाबाहेरच्या किंवा मधल्या मोकळ्या जागेंत तीनतीनशें चारचारशें हात लांबीची 'डोल' जाळी वाळण्याकरितां लांबचलांत्र पसरलेलीं दिसतात. हीं जाळीं नेहमीं पाण्यांत राहिल्यामुळें कुजूं नयेत म्हणून ऐनाच्या सालाचा 'ओगळ' तयार केलेला असतो. टाक्यांत भरलेल्या 'ओगळां'त बुडवून तीं सुकवतात. हा 'ओगळ' तयार करण्याकरतां ऐनाची साल चेचून नरम करावी लागते. सुकत असलेल्या जाळ्यांच्या आसपास केव्हां केव्हां मोठमोठे लाकडी घण हातांत घेऊन ह्या सालीचे ढीग चेचीत असलेले चारपांच कोळी जवान दिसतात. दुसरीकडे कुठेंतरी तीनचार दोन्या एकत्र पिळवटून मोठा थोरला दोरखंड तयार करीत असलेले कोळी पुरुष दिसतात. एखाद्या माडाखालीं किंवा झोंपडीच्या दाराशीं आपले तुटलेले जाळें दुरुस्त करीत एखादा कोळी बसलेला असतो. त्याच्या गळ्यांत दोरीला अडकवलेले एक चाकूचें पातें असतें. त्यानें मधून मधून गांठ मारून उरलेल्या दोरीचीं टोके तो सफाईनें कापून टाकीत असतो. वाळूवर ओढलेल्या होडीला रंग लावीत असलेले दोनचार तरुण कोळी कुठें दिसतात, तर होडीला पडलेले भोक दोरीच्या तुकड्यानें बुजवीत बसलेला कोळी कुठें दिसतो.

गांवांतल्या मुख्य रस्त्यावर काय दिसतें पाहूं या. मुंबईजवळच्या बऱ्याचशा कोळी गांवांत बहुधा एकच मुख्य रस्ता असतो. समुद्रकांठाशीं समांतर अशा ह्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना घरे आणि दुकानें असतात. आंतल्या बाजूला वाकड्या तिकड्या बोळांचें जाळें असतें. ज्या वेळेला जशीं जमतील तशीं लोक घरे बांधीत गेलेले असल्यामुळें एका घराच्या पाठीकडे दुसऱ्याचें तोंड होऊन कशाचा कशाला मेळ नाही. बोळांत शिरलेल्या नवख्या माणसाची चक्रव्यूहांत सांपडलेल्या अभिमन्यूसारखी स्थिति होते. गटारें नसल्यामुळें सांडपाण्याचीं डबकीं ठिकठिकाणीं दिसतात. फुटके डबे, कुजके मासे, केरकचऱ्याचे पुंजके ह्यांच्यावरून उड्या

मारीतच बोळांतून पुढें जावें लागतें. समुद्रावरून जाळीं ओढून परत आलेला एखादा दणकट कोळी एखाद्या घराच्या मागल्या बाजूला उघड्यावरच उजव्या हातांतल्या डावल्यानें भांड्यांतलें पाणी अंगावर घेत आणि डाव्या हातानें अंग चोळीत आंगोळ करीत असलेला दृष्टीस पडतो. खाजगी-आडोसा ह्या शब्दांना कोळी गांवांत फारसें महत्त्व नाहीं. आंगोळीच्या खोल्या नाहींतच, पण संडास नांवाची गोष्टच नाहीं. समुद्रकिनारा हा साऱ्या गांवाचा अफाट संडास. भरतीचें पाणी दिवसांतून दोनदां साफ 'फ्लश' करून टाकतें !

गल्याबोळांतल्या घाणींतून एखाद्या कोळ्याच्या घरांत गेल्यावर मात्र एकदम वेगळा अनुभव येतो. बहुतेक कोळ्यांचीं घरें चांगलींच साफसूफ असतात. गरीब असो वा श्रीमंत असो, बहुतेक कोळ्यांचीं स्वतःचीं घरें असतात. घरासमोरच्या अंगणांत लहानशा खांबावर तुळशीची कुंडी ठेवून तुळसीवृंदावन केलेलें असतें. ओठ्यावर जुनें जाळें दुरुस्त करीत किंवा नवें जाळें विणीत बसलेला कुणी तरी एखादे वेळीं दिसतो. आंतमध्ये चुलीकडे त्याची बायको पटणीच्या भल्या थोरल्या पण दोन्ही बाजूनीं सारख्याच पातळ भाकऱ्या भाजून त्या एका उथळ टोपलींत रचून ठेवीत असलेली किंवा माशांचें 'आंबाट' करीत बसलेली दिसते. स्वयंपाक घरांतलीं तांब्या-पितळेचीं भांडीं स्वच्छ, चकचकीत असतात.

सर्वसामान्यपणें कोळ्यांचीं घरें दोन प्रकारचीं असतात. सामान्य किंवा गरीब कोळ्यांचें घर मातीच्या भिंतींचें बैठें, कौलारू असतें, त्यांत 'तिवळें', 'पिरी', 'बाज', 'मांद्री' अशा गांवठी वस्तू आढळतात तर सुखवस्तु नाखव्याच्या किंवा गांवपाटलाच्या माडीच्या घरांत खुर्च्या, टेबलें, पलंग, कपाटें वगैरे दिसतात. घराच्या आंतल्या किंवा ओटीवरल्या भिंतीवर गुढग्यावर हात ठेवून ताठ बसलेल्या कुटुंबांतल्या माणसांचे जुनाट फोटो बऱ्याच ठिकाणीं टांगलेले दिसतात. पण कोळीघरांत दिसणारे विशेष प्रकारचे फोटो म्हणजे मृत आजी, आजोबा, वडील किंवा आई ह्यांचे फोटो. मृत माणूस सर्व कपडे घालून जिवंत असल्यासारखें भिंतीला टेकून मध्यें बसवलेलें असतें, आणि आजूबाजूला त्याच्या नात्यांतले जिवंत स्त्रीपुरुष उभे किंवा बसलेले असतात. मोठ्या घरांत देवदेवकें ठेवण्याची स्वतंत्र खोली असते. ह्या खोलींत छोट्या छोट्या लाकडी पाळण्यांत किंवा चौरंगावर चांदीच्या पऱ्यावर ठशानें उठविलेल्या खंडोबा, भैरोबा, भवानी वगैरेंच्या किंवा 'जळाच्या बायां' च्या पूजेच्या प्रतिमा असतात. कांहीं कोळ्यांच्या देवघरांत एका कोपऱ्यांतल्या भिंतीला मारलेल्या फळीवर लहान लहान खुंट्या उभ्या लावलेल्या दिसतात, किंवा गड्ड तांब्यावर

न सोललेले आख्खे नारळ असतात. ह्या खुंट्या किंवा नारळ खूप जुनाट असतात आणि त्यांची पूजा केलेलीहि दिसते. ह्यांना 'वीर' म्हणतात. हे 'वीर' म्हणजे समुद्रावर फिरत असतां ज्यांनीं देह ठेवला असे त्या घराण्यांतले शूर पूर्वज.

कोळी गांवांत इतर गांवातल्याप्रमाणेंच अर्थात् पानतंबाखूचीं, चहा चिवड्याचीं किंवा किराणा मालाचीं दुकानें असतातच. हीं दुकानें बहुधा इतर जातीच्या लोकांचीं असतात. मुंबईजवळच्या कोळी गांवांत आतां डॉक्टरांचे दवाखाने आणि 'हेअर कर्टिंग सलून'हि दिसूं लागलेत. कोळी लोकांनीं चालविलेलीं, त्यांना लागणारे दोरखंड, होडीचे रंग, जाळ्यांचें सूत वगैरे वस्तू विकणारीं 'सहकारी भांडारें,' किंवा गांवापासून मुंबईच्या बाजारापर्यंत माशांच्या टोपल्यांची नेआण करणाऱ्या मोटारी ठेवणारे 'मच्छीमार सहकारी संघ'हि अलिकडे बहुतेक गांवांत आहेत. गांवाच्या वेशीवर 'वेताळ' किंवा 'चेड्यादेव' ह्यांच्यासारख्या शेंदूर फांसलेल्या दगडाच्या देवांचीं खोपटवजा देवळें दिसतात. गांवांत शंकराचीं, रामाचीं किंवा दत्ताचीं छानदार सभामंडप असलेलीं मोठीं देवळें असतातच.

बाजारांत मासे विकणाऱ्या कोळणींच्या बोलभांडपणाचा किंवा तोंडाळपणाचा खूपच गवगवा झाला आहे, पण कोळीगांवात फिरणाऱ्या तिऱ्हाईत माणसाच्या एक गोष्ट एकदम ध्यानांत येते ती ही, कीं घरांत उगाच वटवट करीत बसलेल्या किंवा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांशीं भांडततंडत असलेल्या कोळी स्त्रिया फारच क्वचित दिसतात. कोळी गांव त्यामुळें बरेंच शांत वाटतें. ह्याचें एक कारण बाजारांत मासे विकून आल्यावर घरांत इतकीं कामें कोळी बायकांना करायचीं असतात— सैंपाक करणें, भाकऱ्या भाजणें, आंबाट शिजवणें, मुलाबाळांची निगा ठेवणें ही कामें तर असतातच पण त्याशिवाय मासे सुकवायचें अंगण झाडून साफ करणें, सुकवायचे मासे नीट करणें, ते अंगणांत पसरणें, सुकलेले गोळा करून टोपलींत भरून ठेवणें, वगैरे इतकीं कामें असतात कीं वायफळ बडबड करीत बसायला त्यांना फार थोडा वेळ मिळतो. समुद्रावरून परतलेल्या कोळी पुरुषांचे घोळके पानपट्टीच्या किंवा चहाच्या दुकानासमोर किंवा वेताळचेड्या देवांच्या देवळांत गप्पागोष्टी करीत असलेले पुष्कळ वेळां दिसतात. पण रिकामटेकड्या कोळी स्त्रियांची अंगणांत किंवा ओटीवर बैठक चाललेली क्वचितच दिसते. अर्थात् काम करीत असतां कोळी बायका तोंड उघडीत नाहींत असें मुळींच नाहीं. समुद्रकांठच्या गुढगाभर पाण्यांत 'शिपिल' घेऊन उगाच इकडूनतिकडे

डुबकणाच्या आपल्या उनाड पोराला 'ए हिजड्या अवार येतोस की नाय ?' म्हणून दारांत उभी राहून शिवी हांसडणाच्या कोळणीचा आवाज किंवा भलत्याच ठिकाणीं माशाची टोपली टाकणाऱ्या आपल्या नोकराला 'तयां काय तुज्या आयशीचा...' म्हणून आईवरून शिवी हांसडणाच्या भरभक्कम कोळी 'साठीणी'चा स्वर पुष्कळ वेळां कानावर पडतो.

इतर गांवांच्या मानानें कोळी गांवांत शांतता असण्याचें एक महत्त्वाचें कारण म्हणजे तिथें गुरें किंवा पाखरें फारशीं नसतात हें असावें. मासे खूप असतात, पण माशांइतका अत्रोल प्राणी जगांत नाही ! कोळी गांवाचा बराचसा उघडा भाग रेटाड वाळवंट असल्यामुळें वनस्पतींचे किंवा प्राण्यांचे फारसे प्रकार इथें दिसत नाहीत. माडाच्या झाडांचीं बनें नसतीं तर हीं गांवां अगदींच ओसाड दिसली असतीं. इथें दिसणारीं झाडें म्हणजे समुद्रकाठच्या खाऱ्या दलदलींत उगवणारीं 'तिवऱ्या'चीं झुडुपें किंवा 'सई'चीं झाडें. फारशीं इतर झाडें नाहीतच, भरपूर असतात त्या माडांच्या झावळ्यांवर घरटीं करतां येत नाहीत त्यामुळें फारसे पक्षीहि या गांवांत दिसत नाहीत. मुख्यत्वेकरून दोनच प्रकारचे पक्षी दिसतात. काळेकुळकुळीत कावळे आणि पांढरे शुभ्र पिवळ्या चोंचेचे लांब तंगड्यांचे समुद्रपक्षी—ज्यांना कोळी लोक 'केगई' म्हणतात ते. समुद्रावर हे पांढरे पक्षी 'कींकींकीं,' करीत घिरट्या घालीत असतात आणि गांवांत कावळे 'काव काव' करीत असतात.

इतर गांवांतले कावळे आणि मांजरें आणि ह्या गांवांतलीं कावळे—मांजरें ह्यांच्यांतला एक फार मोठा फरक एकदम जाणवतो. इतक्या प्रकारचे लहान मोठे मासे गांवांत ठिकठिकाणीं वाईट म्हणून किंवा नको असलेले म्हणून पडलेले असतात कीं इथले कावळे किंवा मांजरें त्यांच्यावर अधाशीपणें झडप घालायला अधीर झालेलीं मुळींच दिसत नाहीत. माशांच्या ढिगांतून आपणाला हवा असलेला मासा कावळा टिपतो आणि पुष्कळ वेळां तोहि सबंध खात नाही,—त्याचें पोट फोडून त्यांतला नरम, नाजूक भाग तेवढाच खातो आणि बाकीचा टाकून देतो ! मासे खाऊन आळसलेलीं मांजरें अंगणांत पसरलेल्या माशांकडे किंवा किनाऱ्यावरल्या माशांच्या ढिगाकडे स्थितप्रज्ञ दृष्टीनें पहात किंवा त्यांच्यासमोर डोळे बंद करून डुलक्या घेत बसलेलीं दिसतात. कोळ्यांचें गांव हें असें असतें.

सोनकोळी लोक

मुंबईच्या आसपास समुद्रकाठीं वरळी, दांडा, वेसावें वगैरे जीं कोळ्यांचीं खेडीं आहेत त्यांत रहाणारे बहुतेक कोळी स्वतःला 'सोनकोळी' म्हणतात. मुंबईजवळच ठाण्याकडे किंवा थळ, करंजे वगैरे कुलाबा जिल्ह्यांतल्या गांवीं मासेमारी करणारे कोळीहि सोनकोळीच आहेत. सोनकोळी म्हणजे सोन्यासारखे उत्तम कोळी ! कुणी म्हणतात, सोनकोळी हे खरोखर सोमकोळी. दर पौर्णिमेला चंद्राला दिवटी दाखवण्याची चाल सोनकोळ्यांत आहे. महादेवकोळी, डोंगरकोळी वगैरे डोंगरांत किंवा जंगलांत रहाणाऱ्या ज्या कोळी जमाती आहेत, त्यांच्या मानानें मासेमारीचा व्यवसाय करणारे मुंबईच्या आसपासचे कोळी स्त्रीपुरुष रंगानेंहि अधिक उजळ दिसतात, म्हणूनहि कदाचित् त्यांना सोनकोळी हें नांव पडलें असावें.

तुम्ही मूळचे कुठले म्हणून विचारलें, तेव्हां एक वृद्ध मला म्हणाले, आमचा मूळ पुरुष कश्यप ! दुसरे एक म्हणाले, अचिन्त्य. जेंजुरीचा खंडोबा आणि कार्ल्याची एकवीरा देवी हीं सोनकोळ्यांचीं मुख्य दैवतें आहेत, आणि वर्षांतून एकदोनदां तरी शेंकडों कोळी कुटुंबें एकत्रीरेच्या किंवा खंडोबाच्या दर्शनाला जातात. तेव्हां हे मूळचे डोंगर कोळीच असावेत.

मुंबईतले एक वृद्ध कोळी गृहस्थ मला म्हणाले, शिवाजी महाराजांचा शत्रू जावळीचा चंद्रराव मोरे यानें महाबळेश्वरच्या आसपासच्या डोंगरांतल्या कोळ्यांची एकदां अमानुष कत्तल केली; तेव्हां बरींच कुटुंबें समुद्रकिनाऱ्याकडे पळालीं. दुसऱ्या एका जाणत्या कोळी गृहस्थांच्या मतें, दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वीं ग्रीकांनाहि माहीत असलेलें कुलाबा जिल्ह्यांतलें त्या काळांतलें प्रख्यात बंदर चेऊळ—चंपावती हें सोनकोळ्यांचें मूलस्थान. तिथून ते ठाणें, मुंबई, दांडा,

वेसावें किंवा थळ, वर्सोळी, करंजें वगैरे ठिकाणीं चारपांचशें वर्षांपूर्वीं दुष्काळ पडला तेव्हां पोटापाण्यासाठीं गेले. सोनकोळी जमातीचा मुख्य भगत चेऊल जवळच वर्सोळी येथें असतो. दांडा, वेसावें वगैरे गांवांतले वरेच सोनकोळी स्वतःला थळकर म्हणवतात. प्रत्येक गांवांत गांवकर आणि थळकर असे दोन प्रकारचे सोनकोळी आढळतात.

दांडा किंवा वेसाव्यासारख्या कोळ्यांच्या गांवांत पहिल्यांदाच जाणाऱ्याला तिथले वास, तिथलीं दृश्यें, तिथले आवाज, सर्वच कांहीं वैशिष्ट्यपूर्ण वाटेल. अनेक प्रकारच्या माशांच्या हिंस वासांनीं त्याचें डोकें गरगरूं लागेल. घरांच्या मार्गें किंवा पुढें किंवा गांवांतल्या मोकळ्या जागीं लांब लांब जाळीं सुकत पडलेलीं त्याला दिसतील. समुद्रकाठी किंवा घरामागल्या खुल्या अंगणांत उभ्या आडव्या बांबूंच्या लांबच लांब रांगा आणि त्यांच्यावर सुकत घातलेल्या बांबूलांचे किंवा वाघटांचे शेंकडों हात लांबीचे हारच हार दिसतील. माशांच्या ढिगाकडे तृप्त झालेलीं मांजरे नुसती पहात बसलेलीं आढळतील ! रात्रीं समुद्रावर जाळीं ओढायला गेलेल्या होड्या परत आलेल्या असतात, त्यावेळचें किनाऱ्यावरचें दृश्य पहाण्यासारखें असतें. डोलकाठीला उतरवलेलीं शिडें बांधलीं आहेत, अशा शेंपन्नास होड्या बंदरांत आलेल्या असतात. संबध किनारा बायका, मुलें, पुरुषांनीं गजबजलेला असतो. लाल 'सुर्का' किंवा लंगोठ्या लावलेले होडीवरले तगडे कोळी पुरुष जाळ्यांतले मासे किनाऱ्यावरल्या वाळूवर ओतीत असतात. रुपेरी, तांबड्या, पिवळ्या माशांचे ढीगच्या ढीग किनाऱ्याभर पडलेले असतात. कोळी बायका त्या ढिगाजवळ बसून लहान मोठे, निरनिराळ्या प्रकारचे मासे वेगळे करीत असतात. दोरखंड लावलेलीं माशांनीं जड झालेलीं 'पाणकी' बांबूला बांधून दोघे दोघे कोळी खांद्यावरून नेत असतात.

कोळी स्त्रियांच्या उजव्या मनगटावरला 'वाळा' म्हटल्यास दागिना आहे, म्हटल्यास शस्त्राहि आहे. अक्षरांचीं कुळुपें असतात तसा चांदीच्या लांबट पण वजनदार गोळ्याला चांदीचें कडें लावावें तसा हा वाळा दिसतो. एखाद्याच्या कपाळांत कोळणीनें हा हाणला तर त्याचा कपाळमोक्षच व्हायचा. विवाहित कोळी स्त्री उजव्या हातांत फक्त वाळा वापरते; डाव्या हातांत तिच्या बांगड्या असतात. उजव्या हातांतल्या बांगड्या समुद्रावर गेलेल्या पतीच्या रक्षणासाठीं म्हणून तिनें समुद्रदेवाला अर्पण केलेल्या असतात. ताणून घट्ट मारलेला कासोटा आणि खांद्यावर घेतलेला 'फर्का' हें कोळी स्त्रीच्या वेषभूषेचें एक वैशिष्ट्य आहे. प्राचीन आर्यांच्या वेषभूषेतल्या 'उत्तरीया'चाच कोळणींचा हा

फडका अवशेष असावा म्हणतात. कोळी समाजांत स्त्रीचें स्थान पुरुषाच्या बरोबरीचेंच काय, पण कांकणभर वरचेंच आहे असें म्हटलें पाहिजे. कोळी पुरुष एकएक दोनदोन दिवस किंवा दोनदोन रात्रीं समुद्रावर खपून मासे घेऊन किनाऱ्याशीं आला कीं त्याचें काम संपलें. निरनिराळे मासे वेगळे करणें, टोपली डोक्यावर घेऊन बाजारांत जाणें, विकून पैसे करणें, परत येतांना घरांत काय हवें नको तें विकत आणणें, हा सगळा कारभार त्याची बायको करीत असते. चार चार होड्यांचे मालक असलेल्या, प्रत्येक होडीवर नऊ नऊ माणसें कामाला ठेवणाऱ्या आणि हजारों रुपयांचा व्यवहार करणाऱ्या नाखव्याची बायकोदेखील सोन्यामोत्यांचे दागिने अंगावर घालून डोक्यावर माशांची टोपली घेऊन बाजारांत ते नेऊन विकायला बसण्यांत कमीपणा समजत नाहीं.

कोळी जातींत आतां शिक्षणाचा प्रसार होत आहे, शहरांशीं संबंध जास्त येतो आहे तसतसा स्त्रीपुरुषांच्या वेपभूषेंत, केशरचनेंत आणि चालीरीतींतहि फरक पडतो आहे. कानांतल्या 'गांठ्या' च्या जागीं, सोन्याच्या मासोळी ऐवजीं बायका मोत्याचीं कुडीं वापरूं लागल्या आहेत. हातांत 'वाळ्या' ऐवजीं सोन्या-मोत्याच्या बांगड्या दिसूं लागल्या आहेत. केशरचनाहि आधुनिक होऊं लागली आहे. डोक्यावर माशाच्या टोपल्या वाहूनहि बहुतेक कोळी स्त्रियांना विपुल केंस कसे असतात याचें पांढरपेशा स्त्रियांना आश्चर्य वाटतें. पण बंगाली आणि केरळांतल्या स्त्रियांचेहि केंस भरदार आणि विपुल असतात; आणि त्यांच्या आहारांतहि माशांना महत्त्वाचें स्थान असतें या गोष्टींचा उल्लेख करावासा वाटतो. कोळी पुरुषाच्याहि कपड्यालत्यांत फरक पडत आहे. कोळी पुरुषाचा पोशाख म्हणजे त्याचा लाल 'सुर्का' किंवा लंगोटी. हुंगण उघडेंच असतें आणि सुक्याचें एक टोंक पुढें रुंद पसरून सोडलेलें असतें. थंडी वाऱ्यांत कोपरीसारखें कुडतें घालायचें, आणि वेळप्रसंगीं कानटोपीसारखी नाखव्याची लाल टोपी. जुन्या पिढींतले म्हातारे सोडले तर आतां ही टोपी फारशी कुणी वापरीत नाहीं. सोन्याच्या बटनांचा रेशमी शर्ट, शॉर्ट कोट आणि बनातीची काळी टोपी दिसूं लागली आहे. पण वरती उलन कोट, रेशमी शर्ट असला, तरी खालीं हुंगण उघडें ठेवून आपला तांबडा 'सुर्का' बरेच कोळी पुरुष अजूनहि अभिमानानें वापरतात.

जुन्या काळीं कोळी गांवांत दोन पुढारी असत. एक पाटील आणि दुसरा भगत. पाटलाला पूर्वी न्यायनिवाड्याचे बरेच अधिकार असत. आतां अर्थात् फारसे उरलेले नाहीत. धार्मिक बाबतींचा कारभार भगत पहात असतो. नारळी-
११

पौर्णिमा हा कोळ्यांचा मोठा सण. त्या दिवशीं गांवाच्या नारळाची पूजा भगत आपल्या घरीं करतो. पाटील, गांवपंच वगैरे भगताच्या घरीं त्या दिवशीं जातात आणि संध्याकाळीं तिथूनच मिरवणूक निघते. होडी पाण्यांत सोडायचा मुहूर्त भगताला विचारायचा. सुपारी लावून देवाचा कौल मागायचें काम भगतच करतो. देवाला 'अरज' तोच करतो. देव त्याच्या अंगांतहि येतो. कांहीं गांवांत भगतांच्या घरून माघ पौर्णिमेला खंडोत्राची पालखी बाहेर पडते. तर कांहीं गांवांत पौष पौर्णिमेला पडते. देवीच्या देवळांत ती वाजतगाजत जाते आणि भगताच्या घरीं परत येते.

नेहमींचे कोळी जेवण म्हणजे पटणीची भाकरी आणि माशांचं 'आंबाट'. दोन्ही बाजू सारख्याच पातळ असलेली दोन दोन विती रुंदीची खरपूस भाकरी कोळी बायका नुसत्या हातावर करतात. सणासुदीच्या दिवशीं घोळीचें आंबाट होतें आणि भाकरीखेरीज घरगेहि करतात. कोळ्यांच्या दृष्टीनें माशांत मासा घोळ. होळीचा सण म्हणजे कोळ्यांचा मोठा सण. होळीच्या दिवशीं रंगीवेरंगी निशाणें होडीला लावून ते सकाळींच समुद्रावर जातात. त्या दिवशीं घोळ मासा मिळाला म्हणजे चांगला शकून झाला. होडीच्या दांडीला घोळ टांगतात आणि नाचत, गार्गी म्हणत होडी बंदरांत आणतात.

देवदेवतांप्रमाणेंच भुतेंखेतें, 'जळांच्या बाया' वगैरेनाहि कोळी लोकांना शांत करावें लागतें. 'जळांच्या बाया'चा फेरा समुद्रकिनारीं केव्हां केव्हां कुणाला दिसतो. त्यांचीं पावलें कुंकवाची दिसतात. हिलाल पेटवून वाजत गाजत त्या फिरत असतात. त्यांच्यासमोर जाऊं नये. कुणी गेला तर त्याला त्या बरोबर घेऊन जातात.

कांहीं बुडून मेलेले 'गिरे' होतात. समुद्राच्या विशिष्ट जागीं ते असतात. त्यांना जातायेतां खाणेंपिणें टाकलें पाहिजे. नाहींतर होडीचें ते नुकसान करतात. कांहीं बदराचे रखवालदार असतात. दांडाबंदराचे भोन्याकाका आणि सोमाकाका असे दोन रखवालदार आहेत. गांवकरी वर्षांतून दोघांनाहि एक एक बकरा देतात. कुणाला ताप भरला तर तो उतरण्याकरतां भोन्याकाकाला केव्हां केव्हां विड्या आणि दारूहि नेऊन द्यावी लागते. होडा रंगवल्यावर हरबादेवीला नारळ द्यायचा असतो. नवीन जालें टाकण्यापूर्वीं त्याची पूजा करावयाची आणि भगतानें दिलेलें तीर्थ त्याच्यावर टाकायचें. जाळ्यावर बोरीच्या झाडाची फांदी ठेवून दूध, अवीर, गुलाल वगैरेनीं त्याची पूजा करावची.

किनाऱ्याकडल्या गुदगाभर पाण्यापासून तों दूर पंधरावीस मैलांवरल्या खोल

समुद्रापथेत निरनिराळ्या प्रकारचे मासे पकडायचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं जाळीं आहेत आणि निरनिराळ्या प्रकारचीं होडकींही आहेत. सगळ्यांत मोठी होडी 'होरं' आणि सगळ्यांत मोठें जाळें 'डोल'. हें 'डोल' जाळें तोंडाकडे चांगलें तीनचार वांवा लावून आणि टोंकाकडे अगदीं चिंचोळें असतें. त्याची लांबी चांगली वीस पंचवीस वांव म्हणजे सव्वाशें दीडशें फूट असते.

लहान मोठे सर्व प्रकारचे मासे या डोलींत पकडले जातात. किनाऱ्यापासून दहापंधरा मैल अंतरावर माडासारखे उंच खांब किंवा 'मेढे' समुद्रांत रांगेनें गाडलेले असतात. पावसाळा सुरू झाल्यावर हे मेढे काढून आणतात. चार महिन्यांनीं मुहूर्त करून ते पुन्हा गाडतात. दोन होड्यांवरून हे प्रचंड मेढे नेऊन उसळत्या समुद्रांत गाडायचें कोळ्यांचें मोठें शास्त्र आहे. एका 'होऱ्या'वर नऊ माणसें असतात. त्यांतला एक जेवण करणारा असतो तो 'मध्या'. 'होऱ्या'ला तिखट, मीठ, तेल, पाणी पुरवणारा 'पाणेरा'. होडी साफसूफ ठेवणारा 'होरसारी.' मिळालेल्या माशांचे ठराविक प्रमाणांत वांटे करायचे असतात. दसरा दिवाळीच्या सुमारास खूप मासे मरतात. 'धोपाणें'च्या 'धोपाणें' (टोपल्या) मासे मिळतात. तेव्हां वांटे करतांना कुणाला ज्यास्त गेल्यास कुणी पर्वा करीत नाही.

'धरण' नांवाचें जाळें क्रिकेट प्रॅक्टिसच्या वेळीं मैदानांत लावतात तसें समुद्रांत लावलेलें असतें. किनाऱ्यावरून एका बाजूनें दहावारा आणि दुसऱ्या बाजूनें दहावारा लोकांनीं ओढावयाच्या खूप मोठ्या घेराच्या अर्धवर्तुळाकार जाळ्याला 'पेरा' किंवा 'रांपण' म्हणतात. फरकन् परकरासारखें पसरणारें जाळें लहानशा होडींतून टाकतात त्याला 'पाग' म्हणतात. लांबलचक तरंगणारें जाळें एका टोंकाला तरंगता दिवा लावून, रात्रीच्या वेळीं समुद्रांत सोडीत सोडीत जाण्याचा प्रकार म्हणजे 'दालीद'. 'शिंपिल', 'बल्यांव', 'फलेरी' असे लहानमोठ्या होड्यांचेहि प्रकार पुष्कळ आहेत. होडीशिवाय कंत्रेपथेत पाण्यांत जाऊन मासे पकडण्याचेहि 'हातघोलव', 'दिवे', वगैरे प्रकार आहेत.

हीं नाना प्रकारचीं जाळीं कोळी लोक स्वतः विणतात. पावसाळ्यांत समुद्रावर जायचें नसतें तेव्हां जाळीं विणायचीं, तुटलेलीं दुरुस्त करायचीं, पाण्यांत कुजू नयेत म्हणून 'चिलरी'च्या किंवा 'ऐना'च्या 'ओगळां'त बुडवून सुकवायचीं, वगैरे उद्योग चालतात. हीं जाळीं यंत्रावर विणतांच येणार नाहीत किंवा यंत्रानें पाण्यांत टाकून यंत्रानें ओढतांच येणार नाहीत. त्यामुळें यंत्रयुगाचा उपसर्ग लागून विणकऱ्यांचा किंवा तेलीतांबोळ्यांचा धंदा गेला तसें कोळ्यांचें होण्याचा संभव दिसत नाही.

पांच सहारों वर्षीपूर्वी त्यांचे पूर्वज करीत होते, त्याचप्रमाणे तशाच जाळ्यांनी आजचेहि कोळी मासेमारी करीत आहेत. मोठे मोठे यंत्रसज्ज 'ट्रॉल्स' दूर समुद्रावर फिरवून मोठमोठ्या जाळ्यांत माशांचे ढीग पकडण्याचा धंदा यूरोप-मध्ये चालतो, आणि इथेहि तसे प्रयत्न चालू आहेत. पण मासळी जितकी लहान, उथळ पाण्यांतली किंवा चिखलांतली तितकी ती अधिक चवदार; आणि 'ट्रॉल्स'नां तर फार खोल पाणी लागते.

अवर्षणानें किंवा अतिवर्षणानें दाणा पिकलाच नाही आणि गांवेच्या गांवे उपासमारीच्या खाईत तडफडत पडलीं असें केव्हां केव्हां शेतकऱ्यांचें होतें, तसें कोळ्याचें कधींच होण्याचा संभव नाही. सागर अनंत हस्तांनीं अनंत काळ देणारा आहे. अगदींच आळशी असल्याशिवाय कोळी उपाशी मरणार नाही.

औद्योगिक मंदी, जागतिक स्पर्धा वगैरेंच्या चक्रांत सांपडणाऱ्या पांढरपेशा मध्यमवर्गावर किंवा दुष्काळाच्या संकटांत पडणाऱ्या शेतकऱ्यावर अनेक वेळां हवालदिल होऊन लांब चेहेरे करून बसण्याचे प्रसंग येतात. त्या मानानें कोळी बराच सुखी आहे. म्हणूनच कोळी गांवांत आनंदी, दिलखुलास चेहेरे पुष्कळच दिसतात. होळीच्या दिवशीं किंवा गौरीच्या सणांतच कोळी स्त्रीपुरुष नाचतात-गातात असें नाही; माशांनीं जड झालेलें जाळें ओढतांना कोळी जवान तालावर आणि एक सुरानें नेहमींच नाना प्रकारच्या 'आंबवण्या' गात असतात—

'पावलाय् रे देव मल्हारि हें...'

चला

भूतकाळांत

‘तुला भूतकाळांत रहाणं आवडेल का?’

—असं काहीं मित्रांनीं विचारल्याबरोबर

मी तावडतोत्र ‘हो’ म्हटलं याचं मलाच आश्चर्य वाटतं. हजारो वर्षांत मनुष्यजातीनं शास्त्र, विद्या कला इत्यादींत स्वतःची कितीतरी प्रगति केली आहे. मानवी जीवनांत कितीतरी सुख-साधनांची भर घातली आहे. प्राचीनांपेक्षां आम्ही अर्वाचीन कितीतरी शहाणे आहोंत. निदान स्वतःला तसं समजतों तरी आहोंत. आणि तरीहि ‘रम्य तें बालपण’ या चालीवर ‘रम्य तो भूतकाळ!’ असं अगदीं मनांतल्या मनांत माझ्यासारख्या अर्वाचीनाला कां वाटतं? शांतपणें विचार करतांना मागं जाणं अशक्य आहे, आपण प्रतिगामी होतां कामा नये, वर्तमानाचा आणि भविष्याचाच विचार केला पाहिजे, हें सर्व पटतं; पण आजच्या हालअपेष्टा, वर्तमान काळांतील दुःख, हरघडी करावे लागणारे झगडे पाहिले कीं भूतकाळ बरा वाटूं लागतो. भूतकाळांत हालअपेष्टा, दुःख किंवा संकट आणि झगडे नव्हते असं सुळींच नाहीं. पण नजीकच्या भूतकाळांतील सुद्धां दुःखं, हालअपेष्टा आपण विसरून गेलेले असतां, आणि सुखं तेवढींच आपल्या लक्षांत राहिलेली असतात. मग फार प्राचीन काळांतलं इतिहासपुराणांत वर्णन केलेलं वैभव तेवढंच आपल्या डोळ्यांसमोर तरळत असलं तर त्यांत आश्चर्य काय? ‘गेले ते दिवस बरे होते. आजचे फार वाईट आहेत आणि येणाऱ्यांची तर कल्पनाच करायला नको’ असं माणसांच्या मनाला सारखं वाटत असल्यामुळें साहाजिकच भूतकाळावद्दल माणसांच्या मनांत एक प्रकारची गोड ओढ असते. परत भूतकाळांत जाऊन रहाणं शक्यच नाहीं म्हणून या ओढीचा फारसा गंभीरपणें कुणी विचार करीत नाहीं. पण काहीं चमत्कार होऊन शक्य झालं तर भूतकाळांत जाऊन रहायला माणसं एका पायावर तयार होतील. पुढें कदाचित् त्यांचा

भ्रमनिरास होईल; पण तयार होतील यांत मात्र मला शंका वाटत नाही.

‘म्हणूनच भूतकाळांत रहाणं तुला आवडेल का?’, असं विचारल्याबरोबर मी ‘हो’ म्हणालों आणि रहायचंच तर कोणत्या भूतकाळांत रहावं याची कल्पनाचित्रं रंगविण्यांत गुंगून गेलों. भूतकाल जितका दूरचा तितका तो दूरच्या डोंगराप्रमाण अधिक साजरा, अधिक सुंदर, अधिक आकर्षक; तेव्हां पेशवाईत किंवा शिवशाहींत रहाण्यापेक्षां दीड हजार वर्षांपूर्वीच्या भारतवर्षाच्या अत्यंत उज्ज्वल आणि वैभवशाली समजल्या जाणाऱ्या विक्रमादित्यचंद्रगुप्तांच्या काळांतच जाऊन कां राहूं नये, असा विचार मी करूं लागलों. ज्या काळांत कालिदास, वराहमिहिर वगैरे नवरत्नं कलाशास्त्रविद्यादिकांत मोलाची भर घालीत होतीं, ज्या काळांत तक्षशिला, नांलंदा येथील विद्यापीठं दहा दहा हजार विद्यार्थ्यांना विद्यादान करीत होतीं आणि ज्या काळांत फाहिन, युआनच्यांग वगैरे चिनी प्रवासी ज्ञानसंपादनाकरितां दोन दोन तीनतीन वर्षांची वाटचाल करून भारतवर्षांत येत होते, त्याच काळांत आपण कांहीं वेळ तरी फेरफटका करून यावं असं मला वाटलं. विचार करतां करतां मला झोंप लागली आणि झोंपेंत एक रम्य स्वप्न मी पाहूं लागलों. मी गुप्तकाळांत वावरत होतो. फा-हिनसारखा चिनी प्रवासी आपले अनुभव सांगत होता आणि पहाण्यासारख्या गोष्टी दाखवीत होता.

पाटलीपुत्र राजधानींत फिरत असतां माझ्या ध्यानांत आलं कीं समाजांत जुन्या शास्त्रांत सांगितलेले ब्राह्मण, क्षत्रिय, वश्य, शूद्र, हे चार वर्णच प्रमुख मानले जात होते. किरात, खाटिक, मांग, भंगी वगैरे लोकांना चांडाळ म्हणत आणि त्यांना मात्र शहराबाहेर रहावं लागत होतं. ही चांडाळ वसाहत पहाण्यासारखी होती. चांडाळांचीं पोरं शिकारी कुत्रे घेऊन धांवपळीचा खेळ खेळत होतीं. लांब जटा असलेले, काळ्याकुट्ट वर्णाचे कांहीं किरात पक्षी पकडण्याचें शिक्षण आपल्या ससाण्यांना देत होते. कांहीं ठिकाणीं कापलेल्या बकऱ्यांचीं मुंडकीं तशींच पडलीं होतीं. बहुतेक चांडाळांच्या घरांत कापडापेक्षां बसण्याउठण्याकरितां किंवा झोंपण्याकरितां जनावरांच्या सुकविलेल्या कातड्यांचाच उपयोग केलेला दिसत होता.

चार वर्ण मुख्य होते म्हणून आंतरजातीय विवाह होत नसत असं नाही. खेड्यांतले कांहीं अधिकारी मला पाटलीपुत्र नगराच्या राजरस्त्यावर भेटले. ते आपण क्षत्रियही नाहीं, आणि शूद्रही नाहीं असं म्हणत होते. मग तुम्हाला म्हणायचं काय, असं मी विचारलं तेव्हां ते म्हणाले, “आमच्यासारखे पुष्कळ सैन्याधिकारी आहेत. त्यांना ‘वर्णवराह’ म्हणतात.”

ब्राह्मणाचा मुख्य व्यवसाय अध्ययन आणि अध्यापन हाच दिसला. मुलगा ५-६ वर्षांचा झाला की त्याला गुरुच्या घरी शिक्षणासाठी पाठवीत. तिथं तो १५-१६ वर्षांचा होईपर्यंत रहात असे. तोपर्यंत त्याचे केंस कापले जात नसत. मुलीसारखे लांबसडक केंस असलेले किती तरी मुलगे मी पाहिले. चार वेदांचं आणि सहा वेदांगांचं शिक्षण घेऊन सोळा सतराव्या वर्षी तो घरी परत आला म्हणजे त्याचें केंस कापायला सुरवात होत असे. पाटलीपुत्रांत बुद्धधर्मीयही पुष्कळ दिसले. त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची पद्धत ब्राह्मणांच्यापेक्षा अर्थात् वेगळी होती. वेदवेदांगांच्या शिक्षणाची त्यांना आवश्यकता नव्हती. मुलगा सात वर्षांचा झाला की त्याच्या शिक्षणाला सुरवात होई. तो १६ वर्षांचा होईपर्यंत मुख्यत्वे- करून त्याला पांच शास्त्रं शिकविली जात. पहिल्यांदा व्याकरणाचे धडे त्याला घ्यावे लागत, नंतर कांहीं तरी हस्तव्यवसाय त्याला शिकवीत, नंतर वैद्यकशास्त्र, तर्कशास्त्र आणि धर्मशास्त्र त्याला शिकावं लागे.

क्षत्रियांपैकी बहुतेक सैनिक होते. पण मला आश्चर्य वाटलं, कांहीं आरमारी अधिकारी भेटले तेव्हां. समुद्र ओलांडून जाणं हिंदूधर्मात निषिद्ध आहे. पण गुप्तांच्या कालांत पूर्वसमुद्र ओलांडून दूरदूर देशी व्यापाराकरितां वैश्यश्रेष्ठी जात असत. यवनांची, म्हणजे आपण ज्यांना ग्रीक म्हणतो त्यांची जहाजं पूर्वसमुद्रावरल्या ताम्रलिप्ती बंदरांत यायचीं. पश्चिम किनाऱ्यावरही, आतां आपण ज्याला नालासोपारा म्हणतो त्या नलशूर्पारक बंदरांतून यवनांबरोबर फार मोठा व्यापार चालायचा. गुप्त सम्राटांचं प्रचंड आरमार होतं. मला भेटलेले आरमारी अधिकारी म्हणाले, आमच्या महाराजांच्या ३० हजार युद्धनौका आहेत. तें खरं कीं खोटं कुणास ठाऊक ! पण, एकंदर गुप्तांचं सर्व वैभव पहातां त्या अधिकाऱ्यांचं म्हणणं खरं असावं, असं मला वाटतं. एका अधिकाऱ्यानं यवन जहाजांशीं आपल्या जहाजांच्या झालेल्या झटापटीचं वर्णन केलं तें सांगण्यासारखं आहे. तो म्हणाला, एकदां ताम्रलिप्ति बंदरांतून माझी नौका घेऊन मी पूर्वसमुद्रावर गस्त घालण्याकरतां म्हणून बाहेर पडलों. कांहीं वेळानं समुद्रावर गेल्यानंतर समोरून एक यवननौका येत असलेली आम्हांला दिसली. आम्हांला वाटलं ती दोस्त व्यापाऱ्यांची असेल. पण ती यवन चांच्यांची होती. आमची नौका दृष्टिपथांत आल्याबरोबर त्यांनीं आपलीं धनुष्यं सज्ज करून आमच्यावर बाणांचा वर्षाव करायला सुरवात केली. आम्हीही आमचीं धनुष्यं सरसावलीं. हें रणकंदन चालू असतां आमच्या आरमारांतल्या कांहीं नौका आसपास असल्यास त्यांनीं आमच्या साहाय्याला यावं म्हणून आम्ही शंख, भेरी वगैरे वाद्यं जोराजोरानं वाजवीतच होतो.

सुदैवानं आमच्या नौकांना हा आवाज ऐकू आला आणि त्या आमच्या साहाय्याला धांवल्या. एखाद्या मस्त रानडुकरावर शिकारी कुत्रे तुटून पडावे त्याप्रमाणे त्या यवन जहाजावर तुटून पडल्या. यवन जहाजाचा नौकाधिप रामशु याला आम्ही गिरफदार केला आणि त्याचं जहाज बरोबर घेऊन पुन्हां ताम्रलिति बंदरात आलो.

माझ्या या आरमारी मित्राचं नांव मित्रगुप्त असं होतं. मित्रगुप्ताच्या या आरमारी लढाईच्या वर्णनांतले, रानडुकरावर शिकारी कुत्रे तुटून पडावे त्याप्रमाणे आमच्या नौका त्या यवन जहाजावर तुटून पडल्या, हे शब्द ऐकून मी त्याला विचारलं, 'काय हो ? तुम्हां लोकांना शिकारीचा नाद बराच दिसतो ?'. त्यावर त्यानं उत्तर दिलं 'स्वतःच्या घरीं नाही तर मित्राच्या घरीं घूत खेळण्यापेक्षां हा मृगयेचा नाद खूप चांगला !'. असं बोलून एक लांबलचक व्याख्यानच त्यानं मला ऐकवलं. सैन्यांतल्या आणि आरमारांतल्या प्रत्येक सैनिकानं वर्षांतून एकदां किंवा दोनदां मृगयेसाठीं जायलाच पाहिजे असा आमच्या महाराजांचा आदेश आहे. तो म्हणाला, 'मृगयेमुळे माणसाचं शरीर तरतरीत रहातं. हत्ती, वाघ, सिंह, गवा यांना तोंड देण्याची संवय झाल्यामुळे भीतीचा लवलेश रहात नाही. त्याचप्रमाणे पळणाऱ्या हरणावर बाण सोडून सोडून नेम कसा अचूक होतो. जंगली जनावरांचा उपद्रव कमी केल्यामुळे शेतकऱ्यांचा फायदा होतो. हरणाचं, रानडुकराचं, हरळाचं चवदार मांस खायला मिळतं, वगैरे वगैरे फायदे आहेतच !

आमच्या महाराजांची स्वारी मृगयेला बाहेर पडते तेव्हांचा थाट पहाण्यासारखा असतो,' मित्रगुप्त म्हणाला, 'सुंदर सुंदर तरुण यवनी जंगली फुलांच्या माळा गळ्यांत घालून महाराजांचीं निरनिराळीं धनुष्ये आणि निरनिराळ्या प्रकारचे बाण घेऊन लवाजम्यांत चालत असतात. जंगलांत जनावरांना आपण एकदम दिसूं नये म्हणून महाराज हिरव्या रंगाचंच चिलखत अंगावर चढवतात. मोठमोठी जाळी आणि शिकारी कुत्र्यांचे तांडे घेऊन जंगलहांके पुढं धांवत असतात.' त्याला मधेच थांबवून मी म्हणालो, 'आणखी कोणते कोणते खेळ तुम्हीं खेळतां ?'. त्यावर त्यानं 'आमचा दुसरा अत्यंत आवडता खेळ 'ताम्रचूडयुद्ध' असं उत्तर दिलं. ताम्रचूड म्हणजे ज्याच्या डोक्यावर लाल तुरा आहे तो—म्हणजे कोंबडा ! ताम्रचूडयुद्ध म्हणजे कोंबडीं झुंजवणं. या कोंबड्यांच्या झुंजी फारच लोकप्रिय होत्या असं दिसतं. झुंजीकरितां लोक मुद्दाम कोंबडे पाळीत आणि लाख लाख सोन्यांच्या नाण्यांच्या पैजा लावीत. घूत खेळण्याचा प्रघात होताच. या ताम्रचूड युद्धावर लक्ष लक्ष सुवर्णनिष्क

कमावण किंवा गमावण म्हणजे एक द्यूताचाच प्रकार होता असं म्हटलं पाहिजे. आपण एकदां कौशाम्बी नगरीला गेलो असतां तिथं एक ताम्रचूडयुद्ध पाह्यलं तें आपण कधींच विसरणार नाहीं, मित्रगुप्त म्हणाला. तें कां, म्हणून मी विचारलं तेव्हां त्यानं त्या कोंबड्यांच्या झुंजींचं सविस्तर वर्णन केलं. अलीकडे जशीं रेसच्या घोड्यांचीं नांवं प्रख्यात असतात त्याप्रमाणेंच त्या कार्ळीं कांहीं झुंजार कोंबड्यांचीं आणि त्यांच्या मालकांचीं नांवं प्रख्यात होतीं, असं दिसतं. कोंबड्यांना एकमेकांवर सोडण्यापूर्वीं त्यांच्या पायांना चाकूचीं तीक्ष्ण पातीं किंवा टोंकदार सुया बांधण्यांत येत असत. कोंबडे एकमेकांना रक्तबंबाळ करीत. त्या झुंजी पहाण्याकरितां हजारों लोक भोंवतीं उभे रहात.

मित्रगुप्त म्हणाला, त्या दिवशीं कौशाम्बीच्या दोन प्रख्यात व्यापाऱ्यांचे मुलगे श्रेष्ठी सागरदत्त आणि श्रेष्ठी बुद्धिल यांच्या कोंबड्यांची झुंज होती. वरधनु हा पंच होता. एक लक्ष सुवर्ण निष्कांची पैज होती. सागरदत्तांचा कोंबडा चांगला तयार दिसत होता. पण झुंज सुरू होऊन ५-१० मिनिटं झालीं नाहीत तोंच तो सारखा माघार घ्यायला लागला. सागरदत्त 'हो' 'हो' करून ओरडला कीं डोक्यावरचीं पिसं फुलवून पुढें जायचा. पण बुद्धिलाच्या कोंबड्यानं आपला पाय त्याच्या मानेवर ठेवल्याबरोबर तो माघार घ्यायचा. मध्य विश्रांतीसाठीं थोडा वेळ झुंज थांबली तेव्हां सागरदत्ताच्या कानांत पंच वरधनु पुटपुटला, 'अरे, बुद्धिलानें कसल्या तरी विविष्ट प्रकारच्या टोंकदार सुया आपल्या कोंबड्याच्या पायांत बांधल्यात. तुझ्या कोंबड्याच्या सुया अगदींच बोथट दिसतात. म्हणून तुझा कोंबडा सारखा मागं मागं सरतोय.' बुद्धिलाच्या कोंबड्याच्या पायांतल्या त्या सुया तूं गुपचुप काढून टाकल्यास, आणि माझा कोंबडा जर जिंकला तर मी तुला अर्धा लक्ष सुवर्णनिष्क देईन असं सागरदत्त म्हणाला. बुद्धिल विचारा सरळ माणूस होता. दोन्ही कोंबडे मला नीट तपासले पाहिजेत असं वरधनु म्हणाला, तेव्हां त्याचं कपट बुद्धिलाच्या ध्यानांत आलं नाहीं. त्यानं हलकेच बुद्धिलाच्या कोंबड्यांच्या पायांना बांधलेल्या सुया काढून टाकल्या आणि दोन्ही कोंबड्यांना एकमेकावर सोडलें. थोड्याच वेळांत सागरदत्ताच्या कोंबड्यानं बुद्धिलाच्या कोंबड्याला जखमी करून पळायला लावलं. सागरदत्त एक लक्ष निष्क जिंकला.

मित्रगुप्त ही गोष्ट सांगत असतां सूर्य अस्ताला गेला होता आणि थंड वारे सुटले होते. चला आपण दुकानांत जाऊन थोडं थोडं 'नारिकेलासव' घेऊं, मित्रगुप्त उठून म्हणाला. 'चला' मीही म्हणालों. मला वाटलं, 'नारिकेलासव'

म्हणजे नारळाचं पाणी किंवा फार तर नीरा असेल. पाटलीपुत्र नगरांतला राजरस्ता सोडून आम्ही बरेच दूर एका आड रस्त्याला वळलों. दरवाज्यावर फुलांचे हार सोडलेल्या तिथल्या एका प्रशस्त दुकानांत गेलों. आंत शिरतां तों मित्रगुप्ताचा आरमारांतलाच एक मित्र प्रमति तिथं बसलेला आम्हांला दिसला. त्याच्याबरोबर एक सुंदर यवनी म्हणजे ग्रीक तरुणी तिथं बसली होती. ही याची बायको कीं काय, मी मित्रगुप्ताला विचारलं. 'छे, छे,' तो म्हणाला, 'अशा ठिकाणीं बायकोला कोण बरोबर आणील? दरबारांत नाचगाणं करणारी ही एक यवनी आहे. प्रमतीचा आणि तिचा दाट स्नेह आहे इतकंच!' 'अशा ठिकाणीं म्हणजे काय?' मी उद्गारलों. 'नारळाचं पाणी प्यायचं ठिकाण असं म्हणजे कसं?'. माझे हे शब्द ऐकून मित्रगुप्त मोठमोठ्यानं हसूं लागला. 'नारिकेलासव म्हणजे नारळाचं पाणी नव्हे महाराज,' तो म्हणाला, 'नारळापासून केलेलं हें एक सुंदर मद्य आहे.'

पेयासंबंधीं या गोष्टी चालल्या असतां मी मित्रगुप्ताला मांसाहारासंबंधीं कांहीं प्रश्न विचारले. मी भानुशर्मा नामक ब्राह्मणाच्या घरीं रहात होतों. तिथं शाकाहारीच जेवण मिळत होतं. फा-हिन हा चिनी प्रवासी मला एकदां भेटला असतां, त्यानं या देशांतले लोक मांस खात नाहींत, दारू पीत नाहींत, कांद्याला शिवत नाहींत, लसूण त्यांना वर्ज्य आहे—फक्त चांडाळ वर्गांतले लोक काय ते हें सर्व अभक्ष्य-भक्षण आणि अपेयपान करतात, वगैरे वगैरे गोष्टी मला सांगितल्या होत्या. मृगयेचं वर्णन करतांना हरणाचं मांस खायला फार चांगलं, रानडुकराचं मांस चवदार असतं, हरळपक्षी तर इतका लुसलुशीत असतो, हें मिटक्या मारीत मला मित्रगुप्त सांगूं लागला, तेव्हां मला आश्चर्य वाटलं होतं तें यामुळेंच. मित्रगुप्त कांहीं चांडाळ नव्हता. तो चांगला क्षत्रियकुलोत्पन्न होता. फा-दिननं मला सांगितलेलं मी त्याला सांगितलं तेव्हां मित्रगुप्त हंसूं लागला. 'अरे' तो म्हणाला, 'तो चिनी आहे बौद्ध. तो बौद्धधर्माचा अभ्यास करायला इथं आलाय. बौद्ध भिक्षु आणि भिक्षुणींत तो बराच राहिलाय. आमचं जीवन त्याला कुठं माहीत आहे? आणि तो कुणाच्या घरीं गेला तर त्याच्या पुढ्यांत कोण मांस खाणार? तो एक मोठा विद्वान् पंडित असल्यामुळें त्याला सर्व लोक अत्यंत आदरानंच वागवतात. चांडाळाखेरीज कुणी मांस खात नाहींत हें त्याचं म्हणणं खरं नव्हे. तुला शूल्यमांस पाहिजे का? इथं मिळेल पाहिजे तर.' 'शूल्यमांस म्हणजे काय?' मी विचारलं. 'शूल्यमांस म्हणजे एक लांब सळी घेतात', तो म्हणाला,

‘—आणि तिच्यावर बकऱ्याच्या मांसाचे लहान लहान तुकडे टोंचून लावतात. मग ती सळी चांगल्या लाल झालेल्या निखाऱ्यांवर धरतात. तें मांस खुसखुशीत भाजतात. एका सळीवर चांगले सात आठ तुकडे असतात. मागवूं का एक सळी?’

‘नको, या वेळेला नको’ मी म्हणालों. त्यावर हंसून मित्रगुप्त म्हणाला, ‘त्या भटाकडे-भानुशर्माकडे, राहायला आहेस तूं म्हणून मांस खाऊन तिथं परत जायला भितो आहेस की काय? अरे, त्याच्या कांहीं लक्षांत येणार नाही. का खरोखरच त्याचा तो मध घातलेला भात, अर्घ्य, मोदक, गुडविकार, मत्स्यान्डिका पयश्वास, शिखरिणी वगैरे पदार्थच तुला मांसाहारापेक्षां बरे वाटायला लागलेत?’

हीं जीं मित्रगुप्तानं नांव घेतली तीं दूध, गूळ, साखर, पीठ वगैरेंचे जे निरनिराळे पदार्थ सर्वसाधारणपणें शाकाहारी लोकांच्या घरीं तयार करण्यांत येत असत त्यांचीं होतीं.

भानुशर्माबरोबर एके दिवशीं सकाळीं मी पाटलीपुत्र शहरांतल्या मुख्य राज-रस्त्यावरून जात होतो. इतक्यांत शेजारच्या एका आडरस्त्यावरून लांब जटा वाढलेले, मळकट चिंध्या अंगावर लोंबत असलेले दोनचार काळेकभिन्न लोक दोन हातांत दोन लाकडांचे ठोकळे घेऊन मोठमोठ्यांदा ते खाडखाड वाजवीत समोरून येत असलेले दिसले. भानुशर्मानं ते आवाज ऐकतांच माझा दंड धरून मला बाजूला ओढीत तो म्हणाला, ‘बाजूला उभा रहा. बाजूला उभा रहा-त्यांना जाऊं द्या. मग पुढं जाऊं!’ ‘अरे पण झालं काय?’ मी म्हणालों, ‘हे लोक कोण आहेत? आणि त्यांना इतकं भ्यायचं कारण काय?’ ‘छे, छे, त्यांना भीत कुणीच नाही.’ भानुशर्मा म्हणाला, ‘अरे ते चांडाळ आहेत. त्यांची गांवाबाहेर वस्ती आहे. गांवांतल्या रस्त्यावर त्यांना जायचं असेल तर अशा तऱ्हेनं लांकडं वाजवीतच त्यांनीं यायला पाहिजे. म्हणजे दुरून आमच्यासारख्यांना कळतं कीं चांडाळ येताहेत. आणि मग त्यांची सांवली आमच्यावर पडूं नये म्हणून आम्ही बाजूला होतो.’

‘अस्सं?’ मी उद्गारलों.

रस्त्यावरच्या चौकांत एक घटिकागृह दिसलें. घटिकागृह म्हणजे एक टुमदार चौकी आणि तिच्यांत एक मोठें थोरलें रुंद तोंडाचें पाणी भरलेलें भांडें. या भांड्यांत तळाला एक बारीक भोक पडलेला चंबू होता. घटकेघटकेला पाणी भरून तो खाली बुडे. तिथं उभा असलेला चौकीदार त्याला बाहेर काढी आणि एक एक घटका मोजी. विशिष्ट घटका झाल्या कीं घटिकागृहांतल्या तांब्याच्या

पाटीवर तो टोले मारी. या टोल्यांवरून वेळ किती झाला हें लोकांना समजायचें.

रस्त्यावरून बरेचसे लोक धांवत धांवत कुठं तरी चाललेले दिसले. हे कुठं चाललेत, असं मी भानुशर्मांला विचारलं तेव्हां तो म्हणाला, एका ब्राह्मण मंत्र्यांनं युवराजावर विषप्रयोग करण्याचा प्रयत्न केला, म्हणून त्याचे डोळे तापलेल्या सळ्या घालून बाहेर काढण्याची शिक्षा त्याला झाली आहे. ती शिक्षा आतां घोषणास्थानावर अंमलांत आणली जाणार आहे. ती मजा पाह्यला या झुंडी चालल्या आहेत. चला आपणहि तिथंच जाऊं या.

घोषणास्थानावर हजारों लोकांची गर्दी जमली होती. आजूबाजूच्या घरांवर, झाडांवर, हत्ती उभे करून अंत्रांरीत लोक चढून बसले होते. आम्ही दोघे एका चिंचेच्या झाडावर चढून बसलों. दिवस मध्यावर आल्याचा टोला पडल्याबरोबर हातपाय बांधून टाकलेल्या त्या ब्राह्मणाला घोषणास्थानाच्या मधोमध आणून उभें करण्यांत आलें. दोन कळकभिन्न मांग जवळच पेटवलेल्या खाईत लोखंडाच्या सळ्या लाल लाल तापवीत होते. एक अधिकारी एक लांबलचक जाहीरनामा लोकांना उद्देशून वाचूं लागला, 'या ब्राह्मणमंत्र्यांनं युवराजावर विषप्रयोग करण्याचा कट केला होता. कांहीं स्वामिभक्तांनीं वेळेवर बातमी दिली म्हणून युवराजांचे प्राण बचावले. न्यायाधीशांनीं सर्व पुरावा पाहून तापलेल्या सळ्यांनीं डोळे काढायची शिक्षा या ब्राह्मणाला दिली आहे. पोरनाळांनीं हें ध्यानांत ठेवावं कीं असला गुन्हा करणारा ब्राह्मण असला तरी त्याला किती भयंकर शिक्षा देण्यांत येते.'

एवढें बोलून त्यानं हात वर केला. त्याच क्षणीं त्या दोन मांगांनीं त्या तांबड्या लाल सळ्या त्या ब्राह्मणाच्या डोळ्यांत खुपसल्या. मी झोपेंतून खाडकन् जागा झालों. तें स्वप्न होतं याची जाणीव होतांच मला बरं वाटलं. 'पुरे झाला भूतकाळ. आपला वर्तमानकाळ कांहीं वाईट नाही—' मी स्वतःशीं पुटपुटलों.

+ आकाशवाणी—'आवाज' दिवाळी १९५१

नराचा नारायण

सामान्य माणूस : नमस्ते, महाराज!
शास्त्रज्ञ : नमस्ते, आपलं काय काम आहे ?

सामान्य माणूस : आम्ही एक परिसंवाद करायचा ठरवलय्. त्यांत आपण भाग घ्यावा, अशी विनंति करायला मी आलोंय्.

शास्त्रज्ञ : कसला परिसंवाद ? विषय काय आहे परिसंवादाचा ?

सामान्य माणूस : विषय आहे 'नराचा नारायण कसा होईल ?'

शास्त्रज्ञ : (मोठ्यांदा हंसतो)

सामान्य माणूस : कां, आपण हंसतां कां ?

शास्त्रज्ञ : तुम्हांला थोडं शास्त्र माहीत असतं तर तुम्ही हा हास्यास्पद विषय ठेवला नसता. तुम्हीहि माझ्यासारखेच हंसलां असतां.

सामान्य माणूस : म्हणजे ?

शास्त्रज्ञ : अहो, माणूस हा किती क्षुद्र आहे याची तुम्हांला कल्पना आहे का ?

सामान्य माणूस : क्षुद्र कसा ? आज साऱ्या जगाचा स्वामी होऊन बसलाय् तो. तुम्हां शास्त्रज्ञांच्या शोधांमुळेच तर हें सर्व झाल्य्.

शास्त्रज्ञ : तें शास्त्र फार जुनं झालं. नवकाव्यासारखेच नवशास्त्राचे काय शोध आहेत ते पाहा.

सा. माणूस : काय आहेत ?

शास्त्रज्ञ : माणूस जगाचा स्वामी झालाय् म्हणून माणसाला तुम्ही फार

मोठा समजतां, नाही का? पण हें जग,—आपली ही पृथ्वी केवढी आहे, तुम्हांला माहीत आहे का?

सा. माणूस : अफाट आहे!

शास्त्रज्ञ : तिच्याखेरीज दुसरं कांहीं माहीत नसलं म्हणजे अफाट वाटते ती.

सा. माणूस : म्हणजे?

शास्त्रज्ञ : सूर्य, चंद्र, ग्रह, ताऱ्यांची थोडीशी शास्त्रीय माहिती सांगतों म्हणजे समजेल ही 'अफाट' पृथ्वी केवढी आहे ती. गुरु, शुक्र, मंगळासारखा पृथ्वी हा एक ग्रह आहे हें तुम्ही जाणतांच.

सा. माणूस : हो.

शास्त्रज्ञ : आपणाला हे जे सर्व ग्रह, तारे वगैरे दिसतात आणि ज्यांना आपण नांव दिलीं आहेत, त्यांचा जर एक संघ कल्पिला तर आकाशांत असे अनेक संघ आहेत.

सामान्य माणूस : अनेक म्हणजे किती ?

शास्त्रज्ञ : सांगतो. मात्र आंकडे ऐकतांना डोकं थंड ठेवा, नाहीतर गरगरायला लागेल. आकाशांत नेब्यूल किंवा प्रकाशपुंज फिरत असतात. यांतल्या एकाद्या प्रकाशपुंजाचे तुकडे उडतात, आणि त्याचे ग्रह, तारे वगैरे वगैरे होतात. मघांशीं मी सांगितलेला,—आपण नांव वगैरे दिलेला—ग्रह-ताऱ्यांचा संघ हा अशा तुकड्यांपैकीं एक तुकडा होय. म्हणजे एका नेब्यूलंतून असे किती संघ निर्माण होत असतील याची कल्पना करा !

सामान्य माणूस : असे आणखी नेब्यूले आहेत कीं काय ?

शास्त्रज्ञ : आहेत कीं काय ? जगांतल्या मोठ्यांत मोठ्या दुर्बिणींतून असे जवळजवळ वीस लक्ष नेब्यूले दिसतात. अर्थात् या दुर्बिणींतून सर्वच दिसत नाहीत, हें उघड आहे.

सामान्य माणूस : म्हणजे एकंदर आहेत तरी किती ?

शास्त्रज्ञ : या दुर्बिणींतून दिसणाऱ्या आकाशांत एवढे आहेत; आणि आम्हां शास्त्रज्ञांची कल्पना आहे कीं, एकंदर सर्व आकाश दुर्बिणींतून दिसत त्याच्या जवळजवळ शंभर कोटी पट मोठं असावं !

सामान्य माणूस : काय हे आंकडे !

शास्त्रज्ञ : म्हणूनच तुम्हांला आगोदर धोक्याची सूचना दिलीय. पुढं एका.

एका नेब्यूल्यांतून आपल्या सूर्यासारखे शंभर कोटी सूर्य होऊं शकतील. आपल्या पृथ्वीपेक्षां आपला हा सूर्य किती मोठा आहे, ठाऊक आहे ?

सामान्य माणूस : नाही.

शास्त्रज्ञ : दहा लक्ष पट मोठा आहे. एकंदर विश्वाच्या पसाऱ्यांत पृथ्वी जर इतकी क्षुद्र, तर पृथ्वीवरलीं माणसं किती क्षुद्र ? जीविताची तरी कितीशी शाश्वती आहे ?

सामान्य माणूस : माणूस केव्हां ना केव्हां तरी मरतोच हें खरं आहे. पण मानवी जीवन तर अखंड चालू आहे ?

शास्त्रज्ञ : अखंड ! अखंड !! (मोठ्यांदां हंसतो)

सामान्य माणूस : कां ? काय झालं ?

शास्त्रज्ञ : विश्वाची गोष्टच सोडा; पण आपल्या या जगाचा विचार केला तरी पाणी, माती, झाडं, झुडपं अस्तित्वांत आल्यानंतर माणसाचं जीवन दूरच राहो, जिवंत असे प्राणी केव्हां अस्तित्वांत आले, माहीत आहे का ?

सामान्य माणूस : नाही.

शास्त्रज्ञ : ऐका तर. म्हणजे मानवी जीवनाच्या अखंडत्वाची फारशी वढाई मारावी असं तुम्हांला वाटणार नाही. त्याला केव्हां खंड पडेल त्याचा नेम नाही, असं वाटेल. ज्यांना जिवंत जीव असे म्हणतां येतील असे जीव अस्तित्वांत आल्यालाच जवळजवळ एकशें वीस कोटी वर्षे होऊन गेलीं. त्यानंतर इतर प्राणी, माकडं, असं होतांहोतां ज्याला माणूस म्हणतां येईल अशा प्रकारचा प्राणी अस्तित्वांत आला. त्यालाहि कमीत कमी दहा लक्ष वर्षे झालीं. तुमचं आमचं, म्हणजे ज्याला मानवी सुधारणेचा नमुना आपण म्हणतो त्या जीवनाला फारफार म्हणजे चार हजार वर्षे झालींत. यावरून एकंदर जगाच्या इतिहासांत मानवी जीवनाचा इतिहास किती क्षुल्लक आहे हें दिसून येईल. एक शास्त्रज्ञ तर म्हणतो—

सामान्य माणूस : काय म्हणतो ?

शास्त्रज्ञ : कीं मुळांत हें सारं विश्व निर्जीव आहे. हा अजस्र निर्जीव भोंवरा फिरतां फिरतां त्याच्या एका इवल्याशा कोपऱ्यांत जीवनाची ठिणगी पेटली. या निर्जीव विश्वाचा नजर पोहोचत नाही असा इतिहास पाहतां ही ठिणगी काल पेटली आहे; उद्यां कदाचित् ती विझेळ आणि जीवनांत क्षणभर प्रकाशित झालेला हा इवलासा कोपरा पुन्हां आजूनाजूच्या निर्जीव पसाऱ्यासारखा होईल. काय, आहे कीं नाहीं तुमचा माणूस आणि त्याचं जीवन क्षुद्र ?

(‘मुळीच नाही!’ असा आवाज येतो)

सामान्य माणूस : हें कोण ?

शास्त्रज्ञ : या, या. हे एक माझे तत्त्ववेत्ते मित्र आहेत.

तत्त्ववेत्ता : अलीकडल्या पदार्थ-विज्ञान शास्त्रज्ञांनी केलेल्या बेरीज वजावाक्या सांगून या गृहस्थांना घाबरवून सोडतोयस् की काय तूं ?

शास्त्रज्ञ : ‘नराचा नारायण कसा होईल ?’ या विषयावर यांना एक परि-संवाद करायचाय म्हणून हे इथं आलेत. तुमचा हा नर किती क्षुद्र आहे हें मी त्यांना समजावून सांगतोय.

तत्त्ववेत्ता : तें एकलं मीं; आणि तूं तें कसं सिद्ध केलं असशील हेंहि मला माहीत आहे. विश्वाच्या पसान्यांत जग केवढं, त्या जगांत माणूस केवढा आणि माणसाचं जीवन तें काय, हेंच यांनीं सांगितलं, होय ना ?

सामान्य माणूस :—होय.

तत्त्ववेत्ता : तें सगळं खरं आहे, असं आपण धरून चालूं. मी त्याहि-पुढं जातो. माणूस जड पदार्थांचा घडलेला आहे ?

शास्त्रज्ञ : हो.

तत्त्ववेत्ता : तुमच्या शास्त्रालाच धरून बोलतो मी, हं. जड पदार्थ अणूंचा असतो ?

शास्त्रज्ञ : हो.

तत्त्ववेत्ता : माणूस किती अणु मिळून होत असेल ?

शास्त्रज्ञ : जड पदार्थांच्या एका कणांतच कोट्यावधि अणु असतात, तर संबंध माणसांत किती असतील याची कल्पनाच केलेली बरी.

तत्त्ववेत्ता : ठीक आहे. म्हणजे माणूस शुद्र तर अणु किती क्षुद्र हें सांगतांच येणार नाही, होय ना ?

शास्त्रज्ञ : होय. तो इतका सूक्ष्म आहे कीं कसल्या सूक्ष्मदर्शक यंत्रानेंहि तो कुणाला दिसणं शक्य नाही.

तत्त्ववेत्ता : तुमच्याच एक थोर शास्त्रज्ञानं म्हटलंय ना, कीं कदाचित् आनंदाच्या ऊर्मीसारखा किंवा रागाच्या लहरीसारखा असेल म्हणून ?

शास्त्रज्ञ : हो.

तत्त्ववेत्ता : म्हणजे माणसाच्या मनासारखा सूक्ष्म आहे तो.

शास्त्रज्ञ : असं म्हणायला हरकत नाही.

तत्त्ववेत्ता : आणि इतक्या सूक्ष्म अणूचा माणसांन स्फोट केल्याबरोबर विश्व हादरून जातं.

शास्त्रज्ञ : हो.

तत्त्ववेत्ता : तुझंच त्रैशिक मांडून विचारतो, अणूंत जर इतकी शक्ति आहे तर ती शोधून काढून तिला खेळवणारं माणसाचं मन केवढं मोठं? आणि हें मन हवं तसं वापरणारा माणूस केवढा मोठा? नराचा, कां रे बाबा, नारायण होणार नाही? गृहस्था, जा तूं. खुशाल तो परिसंवाद ठेव. हा आणि मी दोघेहि तिथं येऊं, आणि पाहूं नराचा कसा नारायण होत नाही तो!

(कांहीं शास्त्रीय ग्रंथांच्या आधारें)

‘सरस्वती’ दिवाळी १९५३

ती विरुद्ध तो !

.....

स्त्री आणि पुरुष मिळून सारी मानव जात होते. स्त्री ही मनुष्य आणि पुरुषाहि मनुष्यच. खाणें, पिणें, विकार, कल्पना, सुख, दुःख स्त्रीचीं काय किंवा पुरुषाचीं काय एकच; आणि तरीहि अनादि कालापासून स्त्री हे पुरुषाला एक गूढ वाटत आलें आहे. किंवाहुना या गूढांतच स्त्रीचें सारें काव्य आणि आकर्षण आहे. स्त्रीच्या शरिराचा आणि मनाचा सूक्ष्म अभ्यास केलेल्या डॉ. राइस् या प्रख्यात तज्ज्ञाचे या विषयावरील विचार पुढील काल्पनिक मुलाखतींत मांडलें आहेत.

प्रश्न : स्त्री या विषयाबद्दल पुरुषांच्या कांहीं तरी चमत्कारिक कल्पना असतात हैं खरं आहे काय ?

उत्तर : अगदीं खरं आहे. सामान्य पुरुषांच्याच नव्हे तर चांगल्या चांगल्या विद्वानांच्याहि या बाबत फारच चमत्कारिक कल्पना असतात.

प्रश्न : त्या कशा काय ?

उत्तर : पुष्काळांना असं वाटतं कीं लहानपणापासून एखाद्या स्त्रीला मुलासारखं वाढवलं तर तिचे विचार, भावना, कल्पना मुलासारख्याच होतील. याच्या उलट मुलाला मुलीसारखं वाढवलं तर त्याच्या मुलीसारख्याच होतील. हें साफ चूक आहे. हा प्रयोग करून पहाण्यांत आलेला आहे. पण अशा तऱ्हेनें वाढविलेल्या मुलीची मानसिक प्रतिक्रिया विशिष्ट परिस्थितींत मुलीसारखीच होते; मुलासारखी होत नाही. परिस्थिति किंवा शिक्षण यांचा थोडाबहुत परिणाम होतो,—नाहीं असें नाही. पण मुली या मुलीसारख्या वागतात याचें मूलभूत कारण त्यांचें शरीर आणि मन मुलाच्याहून अगदीं वेगळें असतें हेंच होय.

प्रश्न : म्हणजे तुम्हाला काय म्हणायचं आहे ?

उत्तर : माणसाच्या शरिरांत कोट्यवधि रक्तपेशी असतात ना ?

प्रश्न : हो, मग ?

उत्तर : मुलींच्या शरिरांत रक्त असतं. मुलांच्याहि असतं. पण रक्ताच्या दोन पेशी सूक्ष्मदर्शकाखाली ठेवल्या तर मुलीची कोणती आणि मुलाची कोणती तें ताबडतोब ओळखतां येतं. इतक्या त्या वेगळ्या असतात. अलीकडे शास्त्रज्ञांनीं असा शोध लावला आहे कीं स्त्रियांच्या मेंदूचे रासायनिक घटक हे पुरुषांच्याहून वेगळे असतात. बायकांच्या मेंदूंत फॉस्फोरस अधिक असतो म्हणे ! तुमच्या सारख्यालाहि एक प्रयोग सहज करून पहातां येईल.

प्रश्न : कोणता तो ?

उत्तर : स्त्रिया रंगीवेरंगी कपडे वापरतात. विशिष्ट रंगाचं ब्लाऊझचं कापड शोधण्याकरितां तीन तीन तास बाजारांतलीं दुकानं त्या पालथीं घालतात, याचं पुरुषांना आश्चर्य वाटतं, आणि केव्हां केव्हां रागहि येतो,—हो कीं नाहीं ?

प्रश्न : हो—त्याचं काय ?

उत्तर : त्याचं काहीं नाहीं. रागवायचं किंवा आश्चर्य वाटायचं काहींच कारण नाहीं. पुरुषापेक्षां स्त्रियांची रंगसंवेदना किती तरी अधिक असते. पुरुषांत जितकीं रंगांध (कलर—ब्लाइन्ड) माणसं सांपडतात तितकीं बायकांत सांपडत नाहींत.

प्र. : पण प्रयोग काय करून पाह्यचा ?

उ. : हो, प्रयोग सोपा आहे. दोन अडीच वर्षे वयाचीं कपडे केलेलीं दोन मुलें—म्हणजे मुलगा कीं मुलगी हें ओळखतां येणार नाहीं अशा कपड्यांतलीं—तुमच्या पुढें आणून ठेवलीं; आणि यांतला मुलगा कुठला नी मुलगी कुठली हें ओळखा म्हणून सांगितलें तर तुम्ही सहज ओळखूं शकाल—

प्र. : तें कसं काय ?

उ. : त्या दोघांच्या समोर रंगीवेरंगी झगझगीत कापड हालवा कीं मुलगी मुलाच्या आधीं खुदुखुदु हंसायला लागेल, आणि कापडाबरोबर तिचे डोळे हालायला लागतील.

प्र. : बायकांचा मेंदू पुरुषांच्यापेक्षां हलका असतो हें खरं आहे काय ?

उ. : मुळींच नाहीं. हलका किंवा कमी प्रतीचा असतो, हें मुळींच खरं नाहीं. पण वेगळ्या प्रकारचा असतो हें मात्र खरं आहे.

प्र. : म्हणजे काय ?

उ. : म्हणजे असं कीं स्त्रियांच्या मेंदूची प्रवृत्ति डोळ्यासमोरच्या आणि तावडतोबीच्या प्रश्नाचा आधीं आणि विशेष विचार करण्याकडे असते, तर पुरुषांच्या मेंदूची दूर भविष्यांतल्या आणि तात्त्विक प्रश्नाकडे असते. अर्थात् सर्वसाधारणपणे—कांहीं पुरुष किंवा कांहीं स्त्रिया अपवाद असतात.

प्र. : कांहीं उदाहरणे द्याल तर बरे होईल.

उ. : उदाहरणार्थ, शास्त्रज्ञ किंवा तत्त्ववेत्ते पुरुषांतूनच फार होतात. पुरुष या बाहेरच्या अफाट जगाचा जितका विचार करतो तितका स्त्री करीत नाही; ती हाडामांसाच्या जवळच्या व्यक्तींचा जितका करते तितका पुरुष करीत नाही. समुद्रकांठीं वाळूंत खेळणाऱ्या मुलांकडे एखादे दिवशीं लक्ष देऊन पहा. मुलगे चारी दिशांना वाळू उडवण्यांत आणि सैरावैरा धांवण्यांत मजा मानीत असतात; तर मुली आजूबाजूची वाळू जवळ ओढून भोवतीं ढीग करण्यांत आणि मध्यें समाधानानें बसून बरोबरच्या वडीलघान्यांशीं हंसण्याखिदळण्यांत धन्यता मानीत असतात!

प्रश्न : स्त्रिया पुरुषापेक्षां नाजूक—पुरुष प्रबल तर स्त्री अबल्य हें तुम्हाला मान्य आहे का?

उत्तर : मला मान्य किंवा अमान्य असण्याचा प्रश्नच नाही. नाजूक, प्रबल हे शब्द कोणत्या संदर्भांत तुम्ही वापरतां त्यावर सर्व अवलंबून आहे. वजन उचलायची किंवा मारामारी करायची म्हटलं तर पुरुष प्रबल आणि स्त्रिया नाजूक हें खरं आहे. पण महिन्यामहिन्याचे आजार, बाळंतपण, मुलांना अंगावर पाजणं, त्यांच्या खस्ता काढणं, हें सर्व सहन करूनहि स्त्रिया सरासरीनें पुरुषापेक्षां पांच वर्षे तरी अधिक जगतात. अमेरिकेंत मृत्यूचं प्रमाण पाह्यलं तर एकंदर १७ पैकीं कुठल्या ना कुठल्या तरी एका रोगानं अमेरिकन माणसं मरतात. त्यांपैकीं चार सोडले तर उरलेल्या तेरा रोगांनीं मरणांरांत स्त्रियांचं प्रमाण फार कमी आहे. आधुनिक जीवनांतले ताण आणि धक्केघपाटे सहन करण्याची स्त्रियांची शक्ति खात्रीनं अधिक आहे. मात्र बारीकसारीक आजारांचं स्त्रियांतलं प्रमाण पुरुषापेक्षां वीस टक्क्यांनीं अधिक आहे.

प्रश्न : मग त्या अधिक चिवट कशा?

उत्तर : बारीकसारीक आजारामुळें माणूस खाण्यापिण्याची, औषधपाण्याची वेळोवेळीं काळजी घेतो त्यामुळें मोठे आजार त्याला सहसा होत नाहीत, हें एक कारण आणि दुसरें असें कीं बायकांचे हे बारीकसारीक आजार शारीरिक म्हणण्यापेक्षां मानसिकच अधिक असतात;—शरिराचा मनावर आणि मनाचा शरिरावर

परिणाम होतो. तेव्हां या आजारांना अर्थात् केवळ मानसिक म्हणतां येणार नाही. स्त्रियांच्या भावना लवकर क्षुब्ध होतात. त्यामुळे हे आजार त्यांना अधिक होतात. याचमुळे त्या डोकं फिरवून लवकर घेतात आणि बडबडतातहि फार!

प्रश्न : बरो आठवण झाली. स्त्रियांची जीभ पुरुषापेक्षां अधिक चालते याचं कांहीं खास कारण आहे का ?

उत्तर : आहे तर. पहिली गोष्ट म्हणजे स्नायूंचं बळ पुरुषापेक्षां स्त्रीचं बरंच कमी असतं, तेव्हां कृतीचा अभाव वाचनें भरून काढावा लागतो. दुसरं महत्त्वाचं कारण मानवी मूल मोठ्या माणसांचं ऐकूनच बोलायला शिकतं. छोट्या सिंहाला आईवडलांपासून वेगळा करून लहानाचा मोठा केला, तरी मोठा झाल्याबरोबर कोणत्याहि इतर सिंहासारखाच तो डरकाळ्या फोडूं लागेल. माणसाच्या पिढ्याचं तसं नाही. लहानपणापासून माणसांतून काढून त्यांना लहानाचीं मोठीं केलीं तर मोठेपणीं त्यांना एक शब्दहि बोलतां येणार नाही. आपली भाषा आपण जवळच्यांची ऐकून शिकतो. जन्मापासून ज्यास्तीत ज्यास्त वेळ जवळ दिसणाऱ्या आईची जीभ सारखी चुरचुर चालूं असते याबद्दल आपण तिचे आभार मानले पाहिजेत. अधिक बोलण्याची बायकांना उपजत बुद्धीच आहे. मुलांच्या मानानें मुली शब्दोच्चार लवकर करूं लागतात. दोन वर्षांच्या मुलीचा शब्दसंग्रह तितक्याच वयाच्या मुलाच्या दुप्पट मोठा असतो ! आमच्या अमेरिकेंतल्या कोर्टींत घटस्फोट मागायला येणाऱ्या बऱ्याचशा पुरुषांची तक्रार— बायको चोन्वीस तास बोलमांडपणा करून डोकं पिकवते हीच असते.

प्रश्न : 'स्त्रीणामशिक्षितपटुत्व' असं स्त्रियांचं वर्णन आमच्या कवींनीं केलं आहे. म्हणजे स्त्रीजात जन्मतःच धूर्त आणि कपटपटु असते असं सुचवलं आहे. त्याला आधुनिक शास्त्रांत कांहीं आधार आहे का ?

उत्तर : भरपूर आहे. त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखं कांहीं नाही. मघांशींच मी म्हटलं, स्त्रियांचं स्नायूंचं बळ पुरुषांच्या पेक्षां कमी असतं. तेव्हां साहजिकच शक्तीनं मिळवतां येत नाही तें त्या युक्तीनं मिळवतात ! दोन्ही हात कमरेवर ठेवून स्त्री जेव्हां तोंडाचा पट्टा सोडते तेव्हां दंडुका परजीत कपाळमोक्ष करायला तुमच्या अंगावर घांवून येणाऱ्या पुरुषापेक्षां ती अधिक भयप्रद वाटते कीं नाही ?

प्रश्न : वाटते, वाटते. खरं आहे तुमचं म्हणणं.

उत्तर : स्नायूंच्या अभावाचा वचपा ती जिभेनें आणि युक्तिवाजपणानें भरून काढते. मारामारी करून मिळणार नाही त्याच्या दुप्पट ती गोड किंवा तिखट शब्दांनीं मिळवते—! स्त्रियांचं शरीर आणि मन किती वेगळं आहे

याची कांहींच कल्पना नसल्यामुळे युगानुयुगं पुरुषांना स्त्री हें एक मोठं गूढ वाटत आलं आहे. पुरुषांना वाटणाऱ्या या गूढ आकर्षणाचा फायदा घेऊन त्या आपली 'जादुगिरी' बरोबर करतात.

प्रश्न : स्त्रियांचं मन आणि शरीर फार वेगळं म्हणजे काय ?

उत्तर : पहिल्यापासून तेंच तर निरनिराळ्या उदाहरणांनीं मी पटवून देतो आहे. स्त्रिया पुरुषापेक्षां शारीरिक दृष्ट्या सर्वसामान्यपणें एकपंचमांश कमी असतात.

प्रश्न : म्हणजे ?

उ. : म्हणजे सरासरी पुरुषापेक्षां सरासरी स्त्री वजनांत वीस टक्यांनीं कमी असते; आणि उंचींत सहा टक्यांनीं कमी असते. स्नायुबळांत ती पुरुषाच्या निम्मे असते. या कारणांमुळेच बरेच वेळां नवरात्राकोचीं विनाकारण भांडणं होतात.

प्र. : तें कसं काय ?

उ. : शरीररचनेंत असा फरक असल्यामुळे पुरुषांना प्रोटीन अधिक असलेलं अन्न आवडतं तर बायकांना भाज्या, फळं वगैरे अधिक आवडतात. म्हणूनच तुम्हांला हेंच नको, तुला तेंच पाहिजे म्हणून नवरात्राको पुष्कळ वेळां भांडतात. पुरुषांना थंडी वाजते तेव्हां बरेच वेळां बायकांना वाजत नाही. तेव्हां झोपायच्या खोलीची खिडकी उघडी ठेवायची कीं नाही एवढ्यावरूनच भांडण होतं !

प्रश्न : हें काय तें समजलं नाही ?

प्रश्न : सरासरीनें पुरुषांच्या पेक्षां बायकांच्या शरिरांत चरबी अधिक असते. त्यामुळे पुरुषाला थंडी वाजायला लागल्यानंतर उष्णतामान दोन अंश आणखी खाली गेल्यानंतरच स्त्रीला थंडी वाजू लागते !

प्रश्न : अरेच्छ्या !

उत्तर : अरेच्छ्या काय ? ती म्हणजे ती, आणि तो म्हणजे तो ! हे भेद दोघांनींही नीट समजावून घेतले तर त्याला आणि तिला—दोघांनांही अधिक सुखी होतां येईल.

कावळा

पक्ष्यांतले ऐतखाऊ श्रीमंत हंस पक्षी म्हटले, तर बगळ्यांना ऐटबाज पांढरपेशे म्हणतां येईल. या गोऱ्यागोमट्या पक्षीजनांशीं तुलना करतांना साहजिकपणेंच विचारा कावळा हरिजन ठरतो. रंगानें हरिजनासारखाच काळा आणि कामंही त्याच्यासारखींच घाणेरडीं करणारा. हंस मोत्यांचा चारा खातात, आणि हंसक्षीरन्यायानं पाण्यांतलं दूध तेवढं पितात. मृत जनावरांचं मांस खाणाऱ्या हरिजनांसारखाच विचारा कावळा मेल्ले उंदीर टोंचून खातो. कावळा पक्ष्यांतला अस्पृश्य. तो शिवला तर पक्षी काय करतात कुणाला ठाऊक, पण आमचे सनातनी आंगोळ करतात—हें आपणाला माहीतच आहे. केवळ वरवर पाहून बगळ्यांच्या धुवट सोंवळ्यानें आणि ब्रकध्यानांनं फसणाऱ्या आम्ही माणसांनीं तर कावळ्यावर किती तरी अन्याय केले आहेत. आमच्या भाषेंत ते कायमचे रूढ होऊन राहिले आहेत. कुणी काळा दिसला कीं त्याला कावळा म्हणायचं, कुणी टीकाकारानें कटु सत्य दाखवलं कीं त्याला कावळा म्हणून हिणवायचं. कावळा ही एक आम्ही शिवीच करून टाकली आहे !

आम्ही सामान्य माणसं वरवर पाहणारीं, मग आमचे कवी तर काय—केवळ आवाजावरच किंवा रंगावरच खूप होणारे ! कावळ्याकडून आपली अंडी उबवून घेणाऱ्या कोकिलेवर त्यांनीं कविता लिहिल्या आहेत; केवळ पांढरा शुभ्र दिसतो म्हणून हंसावरही लिहिल्या आहेत, पण कावळ्यावर कविता लिहायला कुणी पुढें येईल तर शपथ ! एका महात्म्यानें मात्र या हरिजन पक्ष्यांवर फारच सुंदर कविता केली आहे. त्याला द्यावे तेवढे धन्यवाद थोडेच होतील. पांढरपेशांची भ्रष्ट नकळ करूं पाहणाऱ्या माणसांतल्या हरिजनांनींही या कवितेंतून धडा घ्यावा इतकी छानदार ही कविता आहे. काक जीवनांतली करुणरम्यता मोठ्या कोमलपणें या कवितेंत चित्रित केली आहे.

कवि म्हणतो,—

‘कावळा म्हणे मी काळा
पांढरा शुभ्र तो बगळा ।
मग विचार त्यानें केला
पैशाचा सावू आणिला ।
घाशिलें । अंग बहुबळें ।
रक्त त्यामुळें । वाहुं लागलें
शेवटीं विचारा मेला !’

गांधीजींनीं हरिजनांच्या उद्धाराची घोषणा केल्यापासून गेलीं कित्येक वर्षे पक्षांतल्या या हरिजनांकडे मीही सहानुभूतीनें पहातो आहे. अस्पृश्यांवर जसा हजारां वर्षे अन्याय झाला आहे, तसाच कावळ्यांवरही झाला आहे, असें मला सारखें वाटत होतें. अस्पृश्यांत जसे अनेक साधुसंत होऊन गेले, आणि अजूनही आहेत तसेंच कावळ्यांतही बाहेरून काळे, पण आंतून ढवळे असे अनेक असले पाहिजेत याबद्दल माझी खात्री होती. पक्षीजीवनाचा सूक्ष्म अभ्यास करणाऱ्या शास्त्रज्ञांचे लेख मी नेहमी वाचतो. अशाच एका लेखांत युरोपियन शास्त्रज्ञांनीं कावळ्यांच्या जीवनाबद्दल दिलेली माहिती वाचून माझी सहानुभूति अगदीं सस्पात्र होती हें मला कळलें. कावळा हा मोठा प्रेमळ, खेळाडू आणि बंधुभावानें भरलेला पक्षी आहे, हें त्या शास्त्रज्ञांनीं अनेक वर्षांच्या निरीक्षणानें सिद्ध केलें आहे. एखादा कावळा जखमी होऊन पडला असला, तर इतर कावळे आळीपाळीनें संबंध दिवस त्याला खायला चारा आणून भरवीत असतात, हें आपण पुष्कळ वेळां पहातो. एका शास्त्रज्ञानें पाहिलेल्या दोनतीन गोष्टी सांगण्यासारख्या आहेत. पंख मोडून एक कावळा एकदां नदीच्या पाण्यांत पडला व वाहून जाऊं लागला, तेव्हां तो ओरडूं लागला. त्याची ‘कावकाव’ ऐकून आजूबाजूचे शोकडों कावळे तिथें जमले. काव काव करून ते आपसांत चर्चा करीत होते. शेवटीं त्यांना युक्ति सुचली. पांचपांच दहादहा जणांचा गट करून त्या कावळ्याळा तरंगत ठेवण्याचा ते प्रयत्न करूं लागले. अशी कित्येक तास खटपट करून त्याला त्यांनीं शेवटीं काटावर आणलाच.

केव्हां केव्हां संध्याकाळीं अनेक कावळे रांगेनें कुठें तरी बसलेले आणि काव काव करीत असलेले आढळतात. हें दृश्य पाहून कावळ्यांची शाळा भरली आहे, असें पुष्कळ मुलें म्हणतात. एक शास्त्रज्ञ म्हणतो, ही शाळा नसून कावळ्यांचें हें कोर्ट किंवा जातपंचायत असते म्हणा ना. एक पाहिलेली गोष्ट त्यानें सांगितली

आहे. एक कावळा इतर कावळ्यांपासून बाजूला बसलेला दिसत होता. त्याच्या-कडे पाहून बाकीचे कावळे मधूनमधून काव काव करीत होते, इकडेचे तिकडे उडून गटा-गटाने कांही चचा करीत होते. त्याला मधूनमधून आपल्या 'काव काव' भाषेत कांहीं विचारीत होते. कांहीं वेळाने ते एकदम स्तब्ध झाले. एकदम सर्वजण उडून गप्प बसलेल्या कावळ्याजवळ गेले आणि त्यांच्यावर तुटून पडले. त्याचे डोळे फोडून, टोचून त्याला त्यांनी ठार केला; आणि मग शांतपणे सर्वजण उडून गेले. काकसमाजाचा त्या कावळ्याने कांहीं तरी घोर गुन्हा केला होता खास. पण एकदम त्यांच्यावर हल्ला करण्याचा रानटीपणा त्यांनी केला नाही. योग्य चौकशी करून, पुरावा तपासून मगच त्यांनी त्याला शिक्षा केली !

कावळा अतिशय विनोदी आहे. एकमेकांचीं आणि इतर प्राण्यांची चेष्टा करणं कावळ्यांना अतिशय आवडतं. दुपारच्या शांत वेळीं शेतांत एखादी गाय डुलक्या घेत बसलेली दिसली कीं, एखादा कावळा गुपचूप तिच्याजवळ जातो, एकदम तिच्या कानाजवळ कर्कशपणे काव काव करतो आणि जवळच्या झाडावर उडून बसून तिच्या धडपडून उठण्याची गम्मत पाहातो ! एखाद्या कावळ्याने चष्म्याचीं घरं, तारांचे तुकडे वगैरे वस्तु आपल्या घरट्यांत आणून ठेवलेल्या दुसऱ्या एखाद्या कावळ्याने पाहिल्या कीं, त्यावेळीं तो स्वस्थ रहातो; पण तो कावळा कुठं कामासाठीं उडून गेला कीं गुपचूप त्या वस्तु तो आपल्या घरट्यांत आणून ठेवतो ! याला चोरी म्हणतां येणार नाही. चेष्टेचाच हा एक प्रकार आहे असं म्हटलं पाहिजे, कारण तो पहिला कावळा आला कीं इकडे तिकडे आपल्या हरवलेल्या वस्तु शोधतो, मग त्याला शेजाऱ्याच्या संशय येतो. पण तो कांहींच करीत नाही. कांहींच झालं नाही असं दाखवून स्वस्थ रहातो. पण तो शेजारी घरट्याबाहेर गेला, कीं पटकन् त्याच्या घरट्यांतून स्वतःच्या वस्तु तर परत आणतोच पण त्यांच्याबरोबर त्या शेजाऱ्याच्याही एकदोन वस्तु आणखी आणतो.

शास्त्रज्ञांच्या हें लक्षांत आलं आहे कीं कावळा हा नक्कल करण्यांत मोठा पटाईत आहे. वाटेल त्या इतर प्राण्यांचे आवाज तो काढूं शकतो. कुऱ्याच्या भुंकण्याचा किंवा कोंबड्याच्या आरवण्याचा आवाज काढणारे कावळे तशांनीं पाहिले आहेत. एकदां एका कोंबडीचें पिल्लू पळविण्याचा दोन कावळ्यांनीं विचार केला. पण पिल्लांना पंखाखालीं घेऊन कोंबडी बसलेली असल्यामुळे काय करावें तें त्यांना सुचेना. त्यांतल्या नक्कलपटु कावळ्यानें एक युक्ति केली. खुराड्याच्या मागे लपून कोंबड्याच्या आवाजासारखा आवाज काढायला त्यानें सुरवात केली. तो आवाज

ऐकून कोंवडी उठून खुराड्याच्या मागें गेली. त्याच क्षणीं दुसऱ्या कावळ्यानें झडप घालून कोंवडीचं एक पिल्लू पसार केलं !

आपण पोपट, मैना पाळतों त्याप्रमाणें अमेरिकेंत कावळे पाळणारेही कांहीं शौकीन आहेत. एका ब्राईनें पाळलेला कावळा इतका सोवळा आहे कीं त्याला खायला घातलेला मटणाचा तुकडा तो पाण्याच्या धारेंत धुवून घेतो आणि मग म्हणे खातो ! एका गृहस्थानें आपल्या कावळ्याला खिशांतले पैसे चोचीनें बाहेर काढायला शिकविलें आहे ! कुणीहि पाहुणा वरीं आला कीं त्याच्या खिशांत खुळखुळणाऱ्या नाण्यांतून एक नाणें चोंच घालून हा कावळा अचूक बाहेर काढतो. एखाद्याच्या खिशांत कांहीं सांपडलें नाहीं कीं, ' हत् भिकारडा कुठला ' अशा नजरेनें त्याच्याकडे पाहात तो कावकाव करतो ! एका कावळ्याला स्वयंपाकघरांतल्या काड्याच्या पेटींतील काडी काढून पेटवण्यांतच गंमत वाटूं लागली. एखादे दिवशीं हा लाडका कावळा घराला आग लावील म्हणून मालकानें विशिष्ट प्रद्वतीनें काडी ओढल्याशिवाय न पेटणाऱ्या काड्याची पेटी घरात आणून ठेवली. पायांत पेटी धरून कावळ्यानें चोचीनें काडी बाहेर काढली. नेहप्रमींमाणें पेटीवर घासल्यानंतर ती पेटेना. मालक गंमत पहात होता. कांहीं वेळानें कावळा संतापला आणि त्यानें संबंध पेटी खिडकीबाहेर भिरकावून दिली ! कावळ्याच्या या गोष्टी वाचून साहेब लोकांसारखे कावळा पाळण्याइतके आपण पुढें गेलों नाहीं, तरी यापुढें पक्ष्यांतल्या हरिजनांशीं फटकून न वागतां इतर पक्ष्यांच्या बरोबरीनें तरी आपण खात्रीनें वागवूं.

बगळा

बगळा म्हटलं कीं, लांब मानेचा, लांब पायांचा, लांब चोंचेचा उंचच उंच पांढरा शुभ्र पक्षी डोळ्यासमोर उभा राहतो. पण माझ्या मनांत हा पक्षी ठसून राह्यचं कारण त्याचा पांढराशुभ्र रंग. कुणी काळा म्हटलं कीं कावळा डोळ्यासमोर येतो, त्याप्रमाणेच पांढऱ्या रंगाचा उल्लेख केल्याबरोबर बगळ्याची आठवण होते. अगदीं लहानपणीं पाठ केलेल्या कवितेमुळें कदाचित् असं होत असेल. “ कावळा म्हणे मी काळा, पांढरा शुभ्र तो बगळा” ही कविता मला भारी आवडे. या कवितेंतल्या कावळ्याबद्दल मला अतिशय सहानुभूति वाटे, आणि बगळ्याबद्दल फारच आदर वाटे. सर्वच लहान मुलांना त्या कावळ्याप्रमाणें कुणासारखं तरी व्हावंसं वाटतं, आणि तीं कांहींतरी करीत असतात. म्हणूनच त्या कवितेंतला कावळा सर्व मुलांना आवडतो आणि एक पैशाचा सावण आणून जेव्हां— ‘घाशिलें, अंग बहु बळें, रक्त त्यामुळें वाहुं लागलें’ आणि ‘शेवटीं बापुडा मेला’ तेव्हां सर्व मुलांना अतिशय हळहळ वाटते. बगळ्याप्रमाणें पांढराशुभ्र होण्याचा त्याचा प्रयत्न केव्हांहि स्तुत्यच होता. बगळा हा त्या वयांत आम्हांला सात्विकतेचा आदर्श वाटे.

लहानपणीं आपण वरवर पाहतों तेव्हां बाहेरून चांगलं दिसतें तें आंतहि चांगलं असेल असं आपणांला वाटतं. पण अनुभवानं शहाणे झालेल्या लोकांना असं वाटत नाहीं. पुष्कळ वेळां वरून शुभ्र वस्त्र पांघरणाराचं अंतःकरण काळंकुट्ट असतं, असं दिसून येतं. तळ्याच्या पाण्यांत एक पाय वर करून एखाद्या तप आचरणाच्या मुनीसारखा पाण्याकडे एकाग्र दृष्टीनें पाहात पांढराशुभ्र बगळा एका पायावर ध्यानमग्न उभा असलेला पुष्कळ वेळां दिसतो. पण त्याचं तें ध्यान बकध्यान असतं. मासा दिसला कीं पटकन् पाण्यांत चोंच

घालून तो त्याला पकडतो, आणि मटकावून टाकतो. म्हणूनच 'वरुनि धुवट सोंवळा, पण अंतरिं नाना कळा' असणाऱ्या माणसाला 'बगळा' म्हणतात. 'उभा राहे एके चरणिं धरणीतें धरुनियां' अशा बकाला, 'बका ऐशा ढोंगें तव अमित मासेच फसती, परीं ज्ञाते तूझें कपट लवलाही उजमती' असं कवीनं म्हटलंय. बगळा म्हणजे ढोंगाचं किंवा धूर्तपणाचं प्रतीक. त्रिचारा बगळा पांढरा-शुभ्र दिसतो, आणि भक्ष्य अकलहुशारीनं पकडतो, हा कांहीं त्याचा गुन्हा नव्हे; पण माणसांनीं स्वतःवरून त्याची पारख करून त्याला वाईट ठरवलंय!

चिमणी-कावळ्याइतका सर्वत्र दिसणारा बगळा हा पक्षी नसला, तरी शहरांत किंवा खेड्यांत कुठंही तळं किंवा खाडीचं पाणी असेल तिथं बगळे आढळतात. बगळ्यांच्या लहानमोठ्या तीनचार जाती आहेत. कवितांत आणि सुभाषितांत ज्या पांढऱ्याशुभ्र बगळ्यांचे किंवा बलाकांचे उल्लेख येतात ते छोटे बगळे. हे छोटे बगळे पांढरे असून अठरा ते पंचवीस इंच लांबीचे असतात. त्यांच्या तंगड्या काळ्या आणि चोंच पिवळी असते. तळीं, डबकीं, पाण्यानें भरलेलीं भातशेतें या ठिकाणीं या बगळ्यांचे थवे आढळतात. मासे, बेडूक, शेवाळ, पाण्यांतले किडे, गोगलगाई, ह्यांपैकीं जें कांहीं सांपडेल तें हे बगळे आपल्या लांब चोंचीनें मटकावतात. बहुतेक वेळ पाण्यांत एका पायावर उभे राहून किंवा जवळपासच्या झाडांच्या फांद्यावर बसून ते काढतात. काड्याकाटक्यांची ओबडधोबड घरटीं ते झाडांच्या फांद्यांत बांधतात. नर आणि मादींत दिसण्यांत फारसा फरक दिसत नाही. गुरांच्या पाठीवर किंवा शिंगावर बसण्याची यांना फार आवड. गुरांही आपल्या अंगावर त्यांना आनंदानें बसू देतात. गुरांच्या अंगावरल्या गोचिड्या किंवा किडे किंवा त्यांच्या कातडीला डसलेल्या जळवा देखील हे बगळे चोंचीनें पटापट टिपून खातात. त्यांचं खाणं होतं, गुरांचाहि परस्पर त्रास टळतो. गुरांच्या पायांभोवतीं घोटाळतांना किंवा त्यांच्या अंगाखांद्यावर बसलेले या जातीचे बगळे नेहमीं दिसतात. हे झाले पांढरेशुभ्र छोटे बगळे.

मोठे बगळे पांढऱ्या शुभ्र रंगाचे नसतात. ते भुरकट काळ्या किंवा राखी रंगाचे असतात आणि त्यांची लांबी चांगली दोन-अडीच हात म्हणजे चाळीस ते पंचेचाळीस इंचांची असते. आपले तुकतुकीत काळे पाय पोटाशीं घेऊन आणि लांबलचक मान पुढें ताणून हे बगळे खूपच उंच आकाशांत उडूं शकतात. त्यांच्या पंखाची शक्ति दांडगी आहे. हजारों बगळ्यांचा थवा एखाद्या विमानांच्या ताफ्यासारखा वेगानं आकाशांतून पुढें जातांना दिसतो. सर्वांत पुढचा पक्षी केव्हां केव्हां तुतारीसारखा क्रॉँऽऽ कर्रं असा आवाज काढतो आणि थव्यांतले

सर्व पक्षी त्याचं अनुकरण करतात. हे बगळे मुंबई किंवा देखूनच्या बाजूला क्वचित्च दिसतात. संयुक्त प्रांत, उत्तर बंगाल, राजपुताना आणि मध्यप्रदेशाचा काही भाग हाच मुख्यत्वेकरून त्यांचा प्रदेश.

मोठ्या राखी रंगाच्या बगळ्यांची आणखी एक जात आहे. हे बगळे फारच मोठे—म्हणजे चांगले पांच फूट लांबीचे असतात. त्यांचं डोकं, मान आणि पाय तांबड्या रंगाचे असतात. हे बगळे थवे करून फिरत नाहीत; नर आणि मादी असे जोडीजोडीने फिरतात. संस्कृत काव्यांत ख्यातनाम झालेले सारस पक्षी ते हेच. सारससारसीची अभेद्य जोडी ही केवळ कवितेंतच नाही; ह्यू व्हिस्लर, सलीम अल्ली वगैरे पक्षीपारख करणाऱ्या तज्ज्ञांनीहि वर्षानुवर्षे अभ्यास करून याबाबत निर्वाळा दिला आहे. सारससारसीची एकदां जोडी जमली कीं दोघापैकीं एक मरेपर्यंत ती फुटत नाही. त्यांचं एकमेकांवरलं प्रेमहि असाधारण असतं. शेतांत किंवा तळ्याच्या आसपास फिरतांना तो किंवा ती कधीहि एकमेकांना अंतर देत नाहीत. उडतांना सुद्धां नराच्या किंचित् मागें पंखाला पंख लावून मादी उडत असते. असं म्हणतात कीं शिकाऱ्यांन जोडीपैकीं एकाला जर मारलं तर उरलेला पक्षी भग्नहृदय होऊन प्राण सोडतो. पण बहुधा सारस पक्ष्याला कुणी मारीत नाही. सारस पक्ष्याला मारणं पाप समजतात. त्याला मारणाऱ्याचं दैव उलटं होतं म्हणतात. लहान पिल्लू असतांनाच सारस पक्ष्यांना जर पाळलं तर ते अतिशय माणसाळतात आणि इमानी कुठ्यासारखी धन्याच्या घराची किंवा बागेची राखण करतात.

सारससारसीच्या प्रणयचेष्टा प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एकदोन पक्षीपारख्यांनीं त्याचं वर्णन लिहून ठेवलंय, तें वाचण्यासारखं आहे. केव्हांकेव्हां नर एखादा मासा कुठून तरी चोंचींत धरून आणतो आणि 'पाहिजे का तुला' असा आव आणून मादीजवळ जातो. तिनं पुढं येऊन आपली चोंच उघडली कीं, 'आली मोठी फुकट खायला, आम्ही नाही देत' अशा अर्थानें मान उडवून तो बाजूला वळतो. रागावल्यासारखं करून ती दूर जाते. मग तो तिच्या मागें आपल्या लांब तंगड्या उडवीत धावतो, तिच्या भोंवतीं फिरतो आणि दोघं मिळून तो मासा खातात. प्रेमाच्या रंगांत आलेली सारससारसी पंख पसरून नाच करतात तोहि पाहण्यासारखा असतो. त्याचंहि प्रत्यक्ष पाहणारांनीं वर्णन लिहून ठेवलंय. एकमेकांभोंवती फिरतांफिरतां दोघंहि एकदम पंख पसरतात आणि माना खाली घालून हवेंत उड्या मारतात. हें लयबद्ध नृत्य चालू असतां तुताऱ्या वाजल्यासारखे आवाज दोघंहि करीत असतात. संस्कृत कवींनीं सारससारसींना आपल्या काव्यांत अजरामर करून ठेवलं यांत आश्चर्य नाही.

पावसाळ्यांत टिकटिकाणीं पाणीच पाणी होतं आणि मग शुभ्र पांढऱ्या बगळ्यांचे थवे पाहावं तिथं दिसूं लागतात. बगळ्यांची उडण्याची तऱ्हा मोठी मजेदार आहे. गळ्यांतल्या हारासारखा किंवा इंघ्रजी व्ही अक्षरासारखा आकार करून बगळ्यांचा थवा उडतांना दिसतो. जुन्या-नव्या कवींनीं या बलाकमालांचं अनेक वेळां बहारदार वर्णन केल्यं. मृच्छकटिक नाटकांत चारुदत्ताला भेटायला वसंतसेना बाहेर पडते, आणि आकाशांत मेघांची दाटी होऊन पाऊस पडूं लागतो. वर्षाळूंतल्या त्या दृश्याचं वर्णन करतांना कवि शूद्रक म्हणतो: 'हा मेघ आर्द्रमहिषोदर तुल्य काळा, शंखाकृती करित जाय बलाकमाला'. संस्कृत वाङ्मयांत कांहीं कविसंकेत आहेत. रात्र झाली कीं चक्रवाक-चक्रवाकीच्या मध्यें फक्त एक कमलपत्र असतं. पण त्यामुळें त्या जोडण्याला संबंध रात्र विरहांत आक्रंदन करित काढावी लागते, असा चक्रवाक पक्ष्यासंबंधीं संकेत आहे. दुधांत पाणी मिसळून तें हंसापुढें ठेवलं तर त्यातलं नेमकं दूध तो वेगळं काढूं शकतो असा दुसरा एक संकेत. बगळ्यासंबंधीं असा संकेत आहे कीं मेघांना बगळ्यांच्या मादीनं आलिंगन दिलं कीं तिला गर्भ राहतो. काळा मेघ आणि पांढरा बगळा यांच्या भेटीनं बगळ्याला गर्भ कां राहावा हें गूढच आहे. पण मोराचे अश्रू लांडोरीनं प्राशन केले कीं तिला गर्भ राहतो असं दुसरं एक गूढ आहेच !

हा असा संकेत आहे म्हणूनच कीं काय, मृच्छकटिक नाटकांत आकाशांत हळू हळू येणाऱ्या मेघाला उद्देशून म्हटल्यं कीं, 'मोरांनीं बहु आदरें करुनि जो ये ये असा बाहिला, वेगें जाउनि जो बलाकततिनें सोत्कंठ आलिंगिला.' बाणासारखी आकृति करून उडणाऱ्या बगळ्यांचा थवा पन आपल्या श्रावणमासात विकतें बालकवि म्हणतात, 'बलाकमाला उडतां भासे कल्पसुमाची माळचि ते। उतरुनि येती अवनीवरतीं ग्रहगोलच कीं एकमतें ॥' वर आकाशांत माळेसारखी आकृति करून तरंगणारे शुभ्र पांढरे बगळे पाहून उंच स्वर्गांत असणाऱ्या कल्पवृक्षाच्या फुलांची बालकवींना आठवण व्हावी हें अगदीं साहजिक आहे. पण आकाशांत उंच उडणारी पांढऱ्या शुभ्र बगळ्यांची माळ पाहून याहिपेक्षां भव्य कल्पना बालकवींना त्यांच्या 'अरुण' कवितेंत सुचली आहे. अरुणराजाची स्वारी पहांटेच्या वेळीं आकाशाच्या दरबारांत येते तेव्हां या सम्राटाचं स्वागत कसं करावं हा प्रश्न पृथ्वीला पडतो. इतके उंच हात करून आकाशांत या सम्राटाला कसली पुष्पमाला आणि कोण घालणार ? ग्रहगोलाच्या भेटीला 'स्पुटनिक' पाठवणाऱ्या शास्त्रज्ञप्रमाणें पृथ्वीवरून उडती पुष्पमाला अरुणाच्या गळ्यांत जाऊन पडण्याकरतां पाठविण्याची

कल्पना बालकवीना सुचली. पांढऱ्याशुभ्र बगळ्यांची उंच उंच उडणारी ही माला धरणीमातेनं अरुणराजाच्या गळ्यांत घालण्याकरतां पाठविलेली पुष्पमाला तर नव्हे, असं बालकवि या कवितेंत विचारतात.

बगळ्याचा शुभ्र रंग आणि पाण्यांतला मासा पटकन् टिपण्याची तऱ्हा, आधुनिक कवींच्या जाणिवेंतहि घुसली आहे. वल्लभेच्या मानस सरोवरांत झिळमिळणारे स्वप्नांचे मासे उंच शुभ्रसा बगळा होऊन टिपावे असं एक आधुनिक कवि म्हणतो. बगळ्याला कोकिळेचा स्वर नसेल किंवा हंसाचा स्त्राव नसेल, पण या ना त्या कारणानं तो जनमनांत आणि कविमनांत चांगलाच ठसला आहे यांत शंका नाही.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत्र,

अनुक्रम २५७०८ वि: निबंध

क्रमांक ७९८० नोंद दि: १५११४९

.५.

विवाह ही

खासगी बाब आहे काय ?

‘विवाह ही खासगी बाब आहे काय?’ या विषयावर मी कांहीं तरी लिहावे असे संपादकांनी सुचविले आहे. या विषयाची आतांपर्यंत पुष्कळच चर्चा झाली आहे, आणि अनेक विचारवंतांनी त्यावर आपले विचार व्यक्त केले आहेत. त्यांपैकी मला जे शास्त्रशुद्ध वाटतात, ते थोडक्यांत सांगण्याचा प्रयत्न करतो.

या प्रश्नाला तसें एका शब्दांत उत्तर द्यावयाचें असेल तर ‘नाहीं’ असें म्हणावें लागेल. एका व्यक्तीपुरती मर्यादित असा ‘खासगी’ या शब्दाचा अर्थ केल्यास कर्मांत कमी दोन व्यक्तींचा ज्या ‘बाबीशीं’ संबंध येतो, ती खासगी होऊंच शकत नाहीं. विवाहामध्ये दोन व्यक्तींचा संबंध येतो इतकेंच नव्हे, तर त्या दोन व्यक्तींच्या तीन किंवा आणखी किती तरी व्यक्ती होण्याचा संभव असतो. ‘सुशिलेचा देव’ या वामनराव जोश्यांच्या कादंबरीची नायिका म्हणते की हा फक्त ‘अ’ आणि ‘ई’ पुरता प्रश्न असता, तर गोष्ट वेगळी होती; पण त्यांतून आणखी एक ‘ऊ’ निर्माण होतो म्हणून समाजाला त्यांत लक्ष घालावें लागतें! विवाह हा फक्त ‘अ’ आणि ‘ई’ पुरताच प्रश्न असता, तर कदाचित् ‘खासगी’ या शब्दाची व्याप्ति थोडी वाढवून एकाऐवजीं दोन व्यक्तींपुरती मर्यादित बाब असा अर्थ करतां आला असता. पण ‘खासगी’ या शब्दावर अशा तऱ्हेनें कसरत करून या प्रश्नाचें समाधानकराक उत्तर मिळत नाहीं. शाब्दिक समाधानाकरतां हा प्रश्न उपस्थित करण्यांत आलेला नाहीं. स्त्रीपुरुषांच्या जिवाभावाच्या सुखदुःखांचा या प्रश्नाशीं संबंध आहे; तेव्हां जीवनांतील इतर सर्व प्रश्नांप्रमाणेंच ‘नाहीं’ किंवा ‘होय’ असें गणिती थाटाचें उत्तर देऊन हाहि प्रश्न सुटणार नाहीं.

विचारेपूर्वक या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें म्हणजे ‘नाहीं’ आणि ‘होय’हि असेंच उत्तर द्यावें लागेल. म्हटल्यास ‘होय’ म्हटल्यास ‘नाहीं’ अशा प्रकारच्या गुळमुळीत

सुवर्णमध्यवादाचाच हा एक प्रकार आहे, असें मात्र कोणी समजू नये. एक बाजू चांदीची व दुसरी सोन्याची असलेल्या ढालीबाबत एकएका टोंकाला उभे राहून ती चांदीचीच आहे किंवा सोन्याचीच आहे म्हणून भांडणाऱ्या दोन माणसांना जसे सांगावें लागतें कीं ती चांदीचीही आहे; आणि सोन्याचीही आहे—‘अ’ आणि ‘ई’ पासून ‘ऊ’ निर्माण होतो, या ‘ऊ’ला संपूर्ण जीवन जगावयाचें असेल, तर समाजाची गरज असते आणि ‘ऊ’ ही एक उपयुक्त व्यक्ति असेल, तर समाजालाही तिची गरज असते. तेव्हां इतर आर्थिक किंवा आध्यात्मिक गोष्टी सोडून दिल्या तरी अपत्यनिर्मिति आणि अपत्यसंगोपन हें ज्या विवाहसंस्थेचें मुख्य कार्य आहे, ती एक खासगी बाब राहूंच शकत नाही.

मनुष्य हा एक समाज करून राहणारा प्राणी आहे, आणि त्या समाजाच्या धारणेकरतां आणि स्थैर्याकरतां धर्मसंस्था, शासनसंस्था, विवाहसंस्था, वगैरे अनेक संस्था त्यानें निर्माण केल्या आहेत. या सर्व संस्थांचा उद्देश आपल्या घटकांचें किंवा व्यक्तींचें हित हाच आहे. तेव्हां या संस्थांचा फायदा मात्र सर्व ध्यावयाचा आणि थोडी तोशीस किंवा कळ सोसण्याचा प्रसंग आला, कीं ‘ही खासगी बाब आहे, तुम्हाला याच्याशीं काय करायचं आहे?’ असें म्हणावयाचें, असें कोणाही व्यक्तीला करतां येणार नाही. निरनिराळ्या संस्थांच्या रूपानें जे नियम किंवा जीं बंधनें समाजानें निर्माण केलेलीं असतात, ती सर्वसाधारणपणें व्यक्तींच्य हिताचीं असलीं, तरी कालप्रमाणें किंवा परिस्थितीप्रमाणें त्यांच्यांत बदल झाला नाही, तर तीं व्यक्तींच्या विकासाला मारक होऊं लागतात. वेळोवेळीं त्यांत बदल करावा लागतो. अर्थात् कितीहि बदल केला, तरी कांहीं ना कांहीं नियम किंवा बंधनें हीं राहणारच. कांहीं नियम जुने आणि त्याज्य झाले तरी समाज टिकवून धरण्याकरतां कांहीं तरी नवे नियम करावे लागणारच.

या सर्व गोष्टी मान्य करून एक गोष्टहि मात्र कधींहि विसरतां कामा नये. ‘नसे नियमनासाठीं मानव, नियमन मनुजासाठीं जाणा,’ ही केशवसुतांनीं सांगितलेली ती गोष्ट होय. नियमांची आणि नियमनांची कितीही आवश्यकता असली, तरी व्यक्तीला अधिकांत अधिक स्वातंत्र्य देण्यांतच समाजाचें हित आहे.

विवाह ही खासगी बाब होऊं शकत नाही हें खरें, पण अपत्यनिर्मिति आणि अपत्यसंगोपन या गोष्टी सोडल्यास विवाहित स्त्रीपुरुषांच्या इतर संबंधांत समाजानें शक्य तों कमीत कमी ढवळाढवळ करावी हेंच उत्तम. कमीत कमी ढवळाढवळ या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला पाहिजे. स्त्रीपुरुषसंबंध ही एक अतिशय नाजुक बाब आहे. व्यक्तींच्या विकासाचा आणि अत्युच्च सुखांचा या बाबीशीं फार

निकटचा संबंध आहे. तेव्हां या बाबतीत व्यक्तीला अधिकांत अधिक स्वातंत्र्य मिळावयाला हवे. विवाह ही खासगी बाब आहे असे म्हणण्यांत येते, तेव्हां हाच अर्थ अभिप्रेत असतो. स्त्रीपुरुषसंबंध ही खासगी बाब आहे असे म्हणावयाचे असते; पण विवाह ही खासगी बाब आहे असे शब्द वापरण्यांत येतात. खरे पाहूंगेल्यास स्त्रीपुरुषसंबंध दोन प्रकारचे असू शकतात, वैवाहिक आणि विवाहबाह्य. पैकीं विवाहबाह्य संबंध कितपत खासगी असावेत आणि त्यांच्याकडे समाजानें कोणत्या मर्यादेनंतर लक्ष द्यावे, हा वेगळा प्रश्न आहे. सध्यां प्रश्न आहे तो वैवाहिक स्त्रीपुरुषसंबंधाचा. विवाह म्हणजेच समाजाची अधिकृत संमति असलेला स्त्रीपुरुषसंबंध. तेव्हां तो संपूर्णपणे खासगी असेच शकत नाही, हें आपण पाहिलें. अपत्यनिर्मिती आणि अपत्यसंगोपन हें विवाहाचें प्रमुख कार्य आहे, आणि अपत्याशीं,—आपल्या नव्या नागरिकांशीं समाजाच्या निकटचा संबंध असल्यामुळे ही बाब खासगी होत नाही,—समाज तिच्यांत हस्तक्षेप करू शकतो, याचाही आपण विचार केला.

हा हस्तक्षेप कमीत कमी कसा होईल,—विवाहानें जडावयाचें स्त्रीपुरुषसंबंध कितपत खाजगी राहावे याचा विचार करावयाचा आहे. नात्सी किंवा तत्सम राजवटींत विवाह ही बाब मुळींच खाजगी नसते. कोणत्या पुरुषानें कोणत्या स्त्रीशीं विवाह करावा हें अनेक वेळां सरकार ठरवते. या सरकारांना मिळतील तितकीं सशक्त माणसें युद्धासाठीं हवीं असतात, आणि त्या दृष्टीनें विवाहसंस्थेला घोड्याच्या किंवा रेड्याच्या तबेल्यांचें रूप देण्याचा प्रयत्न अशा राजवटींत होत असतो. त्याचप्रमाणें वंशश्रेष्ठतेचे वगैरे वेडगळ सिद्धांत डोक्यावर घेऊन या राजवटी विशिष्ट वंशाच्या माणसाला दुसऱ्या वंशाच्या स्त्रीशीं विवाह करण्याची बंदी करित असतात. केवळ ज्यूच नव्हे, तर कित्येक पिढ्यांपूर्वींचे थोडेबहुत रक्त ज्यू आहे असा संशय असलेल्या पुरुषाशीं किंवा स्त्रीशीं विवाह करण्याची कोणाही जर्मन स्त्रीला किंवा पुरुषाला हिटलरच्या राजवटींत बंदी होती. वैवाहिक बाबतींत सरकारी हस्तक्षेपाची ही परमावधि होय.

याच्या उलट जाऊन कांहीं म्हणतील कीं वैयक्तिक सुखाच्या दृष्टीनें ही बाब इतकी नाजुक आहे, कीं सरकार किंवा कायदा कोणत्याही माध्यमांतून समाजानें या बाबतींत मुळींच हस्तक्षेप करतां कामा नये. आपणाला आवडेल त्या स्त्रीशीं किंवा पुरुषाशीं विवाह करण्याचें संपूर्ण स्वातंत्र्य सर्वसामान्यपणें असावे, हें मान्य होण्यासारखें आहे. पण समाजाचा हस्तक्षेप मुळींच चालणार नाही, हें मान्य होण्यासारखें नाही. कायदेशीर विवाह होण्यापूर्वीं वधूवरांची वैद्यकीय तपासणी

व्हावी, आणि दोघांपैकी कुणास एखादा संसर्गजन्य रोग असल्यास विवाहाला बंदी व्हावी हे समाजाच्याच नव्हे तर त्या दोन व्यक्तींच्याही हिताचें आहे. याचप्रमाणें दोन व्यक्तींत खूप प्रेम असेल, तर त्यांनीं विवाह खुशाल करावा; पण दोघांपैकीं एकास वंशानुवंश चालणारा एखादा रोग निश्चित आनुवंशिक असेल, तर त्या वैवाहिक संबंधांतून तसल्या रोगाची परंपरा समजांत पुढें चालूं नये म्हणून वरानें किंवा वधूनें मुलें होणार नाहींत अशा प्रकारची शस्त्रक्रिया स्वतःवर करून घ्यावी असें म्हणण्याचा समाजाला अधिकार आहे. विवाह ही बाब कितपत खासगी आहे, या प्रश्नाला माझे हें असें उत्तर आहे.

‘हंस’

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत्र,

अनुक्रम... २५७०८... वि: ... निबंध...

क्रमांक ... ११८८... नोंद दि: २५/११/५८

तुमचीं मुलें

काय वाचतात ?

मुलांच्या मनोविकासाचा आणि त्यांच्या यशस्वी जीवनाचा विचार करतांना पालकांनं त्यांच्या अभ्यासाइतकंच त्यांच्या इतर वाचनावर लक्ष ठेवलं पाहिजे. शाळेंतले किंवा कॉलेजांतले अध्यापक अभ्यासावर लक्ष ठेवतातच, पण घरीं झटून आणि मन लावून विद्यार्थी अभ्यास करतो आहे किंवा नाहीं हें पालकांनंच पाहिलं पाहिजे. पण पालकांची विशेष जबाबदारी अभ्यासाव्यतिरिक्त मुलं जें कांहीं वाचन करतात तें तीं कोणत्या प्रकारचं करतात, कसं करतात, केव्हां करतात हें पहाण्यांत आहे. अभ्यास विशिष्ट व्ययसायासाठीं किंवा सर्वसामान्यपणें सुसंस्कृत होण्यासाठीं मुलांना उपयुक्त होईल, पण इतर वाचनाचे उपयोग याहीपेक्षां व्यापक आहेत. माणूस म्हणून या जगांत सुखी आणि समृद्ध जीवन जगायचं असेल तर त्यासाठीं आवश्यक असलेलं ज्ञान आणि मनाची तयारी इतर वाचनामुलेंच होते. या दृष्टीनं मुलं कोणत्या वयांत काय वाचतात हे फार महत्त्वाचं असतं.

पुष्कळ वेळां अमुक अमुक पुस्तकं मुलांसाठीं चांगलीं असं मोठ्या माणसांनीं ठरवून टाकलेलं असतं. असं ठरवून टाकण्यांत कांहीं अर्थ नाही. कोणत्या विशिष्ट कारणाकरतां आणि कोणत्या मुलांना चांगलीं, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. बारा ते पंधरा वर्षे वयाच्या कांहीं मुलांना हाणामारी, टोकाठोकी, रक्तपात यांनीं भरलेल्या गोष्टी वाचणं फार आवडतं. हें पाहून त्यांच्या पालकांना धक्का बसतो, वाईट वाटतं आणि मुलांना या वाचनापासून परावृत्त करण्याचा ते प्रयत्न करतात. भीमानं दुर्योधनाची मांडी फोडली, किंवा जरासंधाच्या तंगड्या पेचून त्याचे दोन तुकडे केले या महाभारतांतल्या गोष्टी मुलं मिटक्या मारीत वाचतात, हें त्यांना बरोबर वाटत नाही. पण आधुनिक बालमानसशास्त्रज्ञ सांगतात कीं सर्वच मुलांच्या बाबतींत या प्रकारचं वाचन वाईट ठरेल, असं मुळींच नाही. बऱ्याच मुलांच्या

बाबतीत ते पथ्यकरच ठरेल.

मुलांत आपल्या रानटी पूर्वजांच्या हिंसक, आक्रमक, रक्तपिपासू वृत्ती अत्यंत उत्कट असतात म्हणूनच हे फोड, तें मोड, फुलपांखरांचे पंख उपट, वेडकांचं डोकं ठेच, किंवा भावंडांना बदडून काढ, असं कांहीं तरी—पालकांना सळो कीं पळो करून टाकणारं तीं करीत असतात. हाणामारी, रक्तपाताच्या गोष्टी वाचतांना त्यांच्या या प्रवृत्तींचं बरंचसं शमन होतं. आणि प्रत्यक्ष व्यवहारांत तीं त्या मानानं शांतपणें वागतात. मात्र याला कांहीं थोडीं मुलं अपवाद असूं शकतात. बहुतेक मुलांना कांहीं काळ लोटल्यानंतर केवळ मारामारीच्या वाङ्मयाचा कंटाळा येऊं लागतो, आणि इतर भावनांचं चित्रण असलेल्या वाङ्मयाकडे तीं वळतात. पण कांहींचा तो नाद सुटतच नाही,—वाढतच जातो. त्यांच्या हिंसक प्रवृत्तींचं अप्रत्यक्षपणें शमन होऊन प्रत्यक्षांत तीं शांत होण्याऐवजीं त्यांच्या गुंडगिरीला उत येऊं लागतो. अशीं चिन्हं दिसायला लागलीं मग मात्र पालकांनीं काळजी घ्यायला पाहिजे. त्यांच्या लक्षांत येऊं न देतां युक्तिप्रयुक्तीनं इतर प्रकारच्या वाङ्मयांत त्यांचं मन गुंतवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. दमदाटी करून त्यांच्या हातांतलीं पुस्तकं हिसकावून घेतलीं किंवा फेंकून दिलीं तर चोरून दुप्पट आवडीनं तीं तीं पुस्तकं वाचतील.

हिंसात्मक, रक्तरंजित वाङ्मय सगळंच वाईट आणि सर्वच मुलांच्या बाबतींत वाईट असा एक गैरसमज कांहीं पालकांचा असतो, तसाच धाडसाच्या कथा, सद्गुणी नायकांच्या कथा, अतिमानुष भलेपणाच्या परीकथा, सगळ्यांच्या सगळ्या चांगल्या हाहे एक गैरसमज आहे. ही गोष्ट खरी आहे कीं बरीचशीं मुलं भल्या किंवा धाडसी नायकाशीं तद्रूप होतात, आणि प्रत्यक्ष जीवनांत प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड देतांना या तद्रूपतेमुळें कमावलेली मानसिक शक्ति त्यांच्या उपयोगी पडते. या दृष्टीनें मोठ्या माणसांची चरित्रं वाचायला मुलांना उत्तेजन देणं फार चांगलं. मात्र मघांशीं जें म्हटलं कीं सर्वच मुलांच्या मनावर हीं पुस्तकं चांगला परिणाम करतील अशी अपेक्षा करणं चुकीचं आहे तें विसरतां कामा नये. कांहीं मुलांची मनोवृत्ति चमत्कारिक असते. सद्गुणी नायकापेक्षां दुर्गुणी खलनायकांचच त्यांना अधिक आकर्षण वाटतं. खलनायकाची बाजू पडते हा फार मोठा अन्याय आहे अशी त्यांची कल्पना होते.

मुलांचं कशाला, प्रौढांचं हि केव्हांकेव्हां असं होतं. शेक्सपियरच्या 'व्हेनिसचा व्यापारी' या नाटकाच्या प्रयोगाचं वर्णन कुठंतरी वाचल्याचं मला आठवतं. त्यांतला खलपुरुष शायलॉक त्याचा ऋणको असलेल्या नायकाच्या—अँटो-

निओच्या—कालजाजवळच्या मांसाचा लचका कायद्याप्रमाणे आपणाला मिळाला पाहिजे असं कोर्टांत म्हणत असतो. सर्व प्रेक्षकांची सहानुभूति अर्थात् ॲन्टो-निओवद्दल असते, आणि लोभी शायलॉकचा ते तिरस्कार करीत असतात. रक्ताचा थेंब न सांडतां मांसाचा लचका घे, असं सांगून कोर्ट जेव्हां शायलॉकच्या विरुद्ध निर्णय देते तेव्हां सर्वसामान्य प्रेक्षक सुटकेचा श्वास सोडतात आणि त्यांना बरं वाटतं. पण त्या विशिष्ट प्रयोगाच्या वेळीं शायलॉकच्या विरुद्ध निर्णय जातो, आणि त्याचा चेहेरा पडतो तेव्हां प्रेक्षकांतली एक म्हातारी बाई म्हणे धांवत रंगभूमीवर गेली, आणि किती रे त्या विचाऱ्या म्हाताऱ्या शायलॉकला छळतां ? म्हणून तिथल्या नटांना दटावू लागली !

काहीं मुलांच्या बाबतींत अशी नको ती तद्रूपता होणं शक्य आहे. तेव्हां धाडसाच्या किंवा सद्गुणमंडित नायकनायिकांच्या परीकथा आपलीं मुलं वाचताहेत तेव्हां सर्व काहीं ठीक आहे असं समजण्यांत अर्थ नाही. पुस्तकं वाचल्यानंतर मुलांचं जे बोलणंचालणं होतं त्यांत तीं पुस्तकांतल्या कोणत्या पात्राशीं तद्रूप झालेलीं दिसतात यावर बारीक लक्ष ठेवलं पाहिजे. आणखी एक धोका आहे. हा धोका असा कीं धाडसी किंवा सद्गुणी पात्राशीं इतकं तद्रूप व्हायचं कीं आपणाला काहीं करण्यासारखं उरलं नाही असं वाटणं. सद्गुणांचं किंवा धाडसाचं मुलांच्या मनांतलं बीज वाचनानं वाढीला लागलं पाहिजे, आणि जीवनांत हे गुण दाखवण्याचा प्रसंग आला कीं कृतींत ते दाखवतां आले पाहिजेत. पण काहीं मुलं स्वप्नरंजनांत गुंगून जातात, आणि क्रियाशून्य किंवा निष्क्रिय होतात. अशा मुलांच्या बाबतींत चांगल्या पुस्तकांचा वाईट परिणाम होतो, असंच म्हटलं पाहिजे.

मुलं जसजशीं प्रौढ होऊं लागतात, किशोरावस्थेंतून युवावस्थेंत प्रवेश करूं लागतात तसतशीं त्यांची अतिहिंसात्मक म्हणा किंवा अतिसद्गुणात्मक म्हणा, अशीं आत्यंतिक या किंवा त्या टोंकाचीं पुस्तकं वाचण्याची आवड कमी होऊन वाङ्मयीन दृष्ट्या ज्यांना आपण श्रेष्ठ दर्जाचीं पुस्तकं म्हणतो तीं वाचण्याची त्यांची प्रवृत्ति व्हायला हवी. या श्रेष्ठ दर्जाच्या वाङ्मयांत 'अति' काहींच नसतं. जीवनाचं यथातथ्य दर्शन असतं. पण यथातथ्य दर्शन म्हणजे कॅमेरा देतो तसं जसंच्या तसं दर्शन नव्हे. श्रेष्ठ वाङ्मयांत जीवन यथातथ्य दाखविलेलं असतंच, पण तें अर्थपूर्ण करून दाखविलेलं असतं. निर्जीव कॅमेरा हें करूं शकत नाही. लेखकाची प्रतिभाच हें करूं शकते. त्यांत हिंसेचं भडक चित्रण असतं किंवा सद्गुणांचा सदैव विजय दाखविलेला असतो असं मुळींच नाही. त्यांत हिंसा

असते, अहिंसा असते, सद्गुणांचा विजय असतो, पराजय असतो, त्यांत जीवनाची कटुता असते, माधुर्य असतं—जीवनांतलं सर्व कांहीं असतं, पण तें अशा अर्थपूर्ण रीतीनं मांडलेलं असतं कीं वास्तव जीवनाचा आपणाला साक्षात्कार व्हावा—होय, जीवन हें आहे खरं असं, असं वाटावं.

श्रेष्ठ वाङ्मय अशा तऱ्हेनं आपली वास्तवाची जाणीव तीव्र करतं. ही जाणीव तीव्र झाली कीं आपण अधिक सुखानं, अधिक समृद्ध जीवन जगूं शकतो. ज्याप्रमाणं पोहणं अवगत नसलेला माणूस पाण्यांत पडला तर तो घडपडूं लागतो, बुडूं लागतो. पण पोहायला शिकून पाण्याच्या स्वभावधर्माशीं परिचित झालेला माणूस पाण्याशीं आपल्या हालचाली अगदीं सहजपणें जुळवूं शकतो आणि सुखानं तरंगतो, तसंच उत्कृष्ट वाङ्मयावर पोसलेल्या माणसांचं जीवनसागरांत होतं. लहानपणापासून वृद्धावस्थेपर्यंत माणूस जीवनसागराच्या लाटांशीं जास्तीत जास्त जमवून घेऊन जास्तीत जास्त सुखी होण्याचा प्रयत्न करीत असतो. या प्रयत्नांना साहाय्यभूत होणाऱ्या अनेक गोष्टीपैकीं श्रेष्ठ वाङ्मय ही एक महत्त्वाची गोष्ट आहे. लहानपणीं विशिष्ट प्रकारचं वाङ्मय—बोधकथांचं म्हणा, परीकथांचं म्हणा, वीरकथांचं म्हणा, मुलांच्या अद्भुतप्रेमाची तृप्ति करीतकरीत त्यांचीं मनं घडवीत असतं. या वाङ्मयाचं वाचन कोणत्या वयांत कोणत्या मुलाला कितपत फायदेशीर होतं हें मोठ्यां माणसांनीं पहायचं असतं. मुलांच्या वाचनाची दिशा हळुहळू अद्भुताकडून वास्तवाकडे जाते आहे किंवा नाही यावर मोठ्यांनीं सतत लक्ष ठेवलं पाहिजे.

शब्द,

शब्द आणि शब्द !

वाङ्मयाचा विचार करित असतां कांहीं चमत्कारिक गोष्टी मनांत येतात. त्यांच्या संबंधीं इथें थोडें लिहावयाचें आहे. माणसें नेहमीं गद्यांत बोलत असतात; पद्यांत आपला रोजचा व्यवहार करणारीं माणसें जगांत कुठें असल्याचें किंवा होऊन गेल्याचें माझ्या ऐकिवांत नाहीं. पण कोणत्याही वाङ्मयाचा इतिहास पाहिला,—संस्कृत म्हणा, ग्रीक म्हणा किंवा मराठी म्हणा, तर सुरुवातीचें वाङ्मय पद्यांत असलेलें आढळून येतें. तें नुसतें पद्यांत असतें इतकेंच नव्हे तर तें काव्य असतें; विचारात्मक किंवा शास्त्रीय नसतें. जगांतलें जुन्यांत जुनें उपलब्ध वाङ्मय,—आपले ऋग्वेद किंवा ग्रीकांचीं नाटकें हें काव्य आहे. काव्य म्हणजे काय याची चर्चा इथें करित नाहीं. कितीही चर्चा झाल्या तरी काव्याची सर्वसंमत व्याख्या अजून झालेली नाहीं. पण उत्कट भावना आणि सहजोद्गार काव्यांत असतात याद्वल कुणी वाद घालील असें वाटत नाहीं. भाषेचा हरघडी, हरकामाकरितां माणूस उपयोग करित होता; पण भाषेचा असा उपयोग करावा कीं ती जपून ठेवली जाईल, पिढ्यान् पिढ्या तिचा आस्वाद घेतला जाईल असें त्याला वाटलें तेव्हां त्यानें काव्य केलें ! म्हणजे उत्कट भावनेच्या सहजोद्गारांमुळें जी सुंदर भाषा निर्माण होते ती त्याला हरघडी हरकामाला उपयोगी पडणाऱ्या भाषेपेक्षां अधिक महत्त्वाची आणि मोलाची वाटली !

हा आहे तरी काय चमत्कार म्हणून भाषेच्या उत्पत्ति संबंधी तज्ञांचीं पुस्तकें मी वाचूं लागलों तेव्हां आणखी काहीं चमत्कार कळले. एका विद्वानानें तर असें विधान केलें आहे कीं सर्व भाषा म्हणजे काव्यच आहे. त्याच्या मते, त्या त्या प्रदेशांतल्या लोकांनीं खुणांपेक्षां शब्दांनीं आपल्या मनांतलें एकमेकांना अधिक

चांगल्या रीतीने सांगतां येईल आणि त्यामुळे व्यवहार अधिक व्यवस्थितिपणे करतां येतील या व्यवहारी हेतूने आपापली भाषा निर्माण केली अशी कुणाची कल्पना असेल तर ती चुकीची आहे. निसर्गांतल्या गोष्टी पहातांना म्हणा किंवा जीवन जगतांना म्हणा, सुखदुःखाचे जे उत्कट अनुभव आले त्यांचा सहजोद्गार म्हणून माणसाला वाचा फुटली. काहींजणांच्या किंवा एकाच्या तोंडून हे आवाज बाहेर पडले असतील, पण इतरांना आपले तसलेच अनुभव त्या आवाजांनीं बरोबर व्यक्त होतात असें वाटलें, आणि त्या लोकांची विशिष्ट भाषा तयार झाली. भाषेची उत्पत्ति अशा तऱ्हेने उत्कट अनुभवांचा सहजोद्गार म्हणून झाली. म्हणून सर्व भाषा म्हणजे काव्य. अर्थात् एकदां भाषा निर्माण झाल्यावर मग हरघडी हरकामाला लोक तिचा उपयोग करूं लागले, आणि मग तोच उपयोग इतक्या प्रचंड प्रमाणावर होऊं लागला, कीं काव्याला भाषेंत स्थान तरी आहे किंवा काय, असा प्रश्न चांगले शहाणेसुते व्यवहारी लोक करूं लागले !

समाजांत सर्वांत निरुपयोगी कुणी असेल तर कवि असें सर्वसामान्य जनतेचें मत आहे तें यामुळेच. पण भाषेची उपरोक्त उत्पत्ति जर खरी असेल तर कवि हा मनुष्यजातीच्या सर्व प्रगतीचा आणि सुधारणेचा आद्यप्रवर्तक ठरतो. भाषा नव्हती तेव्हां कसें तरी जगण्यापेक्षां माणूस अधिक काहीं करूं शकत असेल असें वाटत नाहीं. शब्दांत आपले अनुभव मांडतां आले नाहींत किंवा पुढल्या पिढीसाठीं राखून ठेवतां आले नाहींत तर भौतिक काय किंवा सांस्कृतिक काय, प्रगति शक्यच नाहीं.

भाषा म्हणजे काव्यच असें मानणारांच्या मते आजचे जे कवि आहेत ते नेहमींच नवीन भाषा निर्माण करीत नसले—रूढ भाषेंतच काव्य लिहीत असले,—तरी भाषेचा कवी करतात तो उपयोग आणि इतरेजन करतात तो उपयोग यांत फरक हा कीं दोघेही तीच भाषा वापरीत असले तरी इतरेजन व्यवहारांतलीं कामें उरकण्याकरितां भाषा वापरीत असतात, तर कवी मूळ ज्याकारणाकरतां भाषा उत्पन्न झाली त्याकरतां,—म्हणजे उत्कट अनुभवांच्या सहजोद्गाराकरितां वापरीत असतात.

भाषेच्या उत्पत्तीच्या या सिद्धान्ताला पोषक असें एक मजेदार उदाहरण सांगण्यासारखें आहे. जंगलांत लांडग्यांनीं वाढवलेल्या दोन मुली काहीं वर्षापूर्वीं मिदनापूर येथें सांपडल्या होत्या. त्यांना हॉस्पिटलांत ठेवून माणसाळविण्याचे प्रयत्न चालले होते. त्यासंबंधीचा सर्व वृत्तांत तिथल्या डॉक्टरांनीं छापला आहे.

त्या दोन्ही मुली फार दिवस जगल्या नाहीत, पण त्यांना भाषा शिकविण्याचे जे प्रयत्न झाले ते या वृत्तांतांत आहेत. त्या प्रयत्नांवरून अमुक काहीं हवें नको हें सांगण्याकरतां शब्द वापरावेसे माणसाला वाटतात असें दिसत नाही. अमला कमलांच्या गोष्टीपेक्षांही फ्रान्स मध्ये डॉ. इतार्द यांनीं व्हिक्टर नांव दिलेल्या अशाच जंगलांत सांपडलेल्या मुलावर केलेले प्रयोग अधिक महत्त्वाचे आहेत. भाषेच्या उपपत्तीचा विचार करणारांपैकीं डॉ. इतार्द नव्हते. पण व्हिक्टरला भाषा शिकवण्याचा प्रयत्न करतांना त्यांना आलेले अनुभव त्यांनीं लिहून ठेवले आहेत. भाषाशास्त्रज्ञांना आपल्या अनुभवांचा काहीं उपयोग होईल याची मुळींच कल्पना नसतांना त्यांनीं तें लिहिलेलें असल्यामुळें भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें ते अधिकच महत्त्वाचे ठरतात. फ्रेंचमध्ये 'ले' म्हणजे दूध. हा 'ले' शब्द उच्चाराने वयाला इतार्दनीं व्हिक्टरला शिकविलें. भाषा ही व्यवहारोपयोगाकरतां, हवें तें सांगण्याकरतांच असते या कल्पनेनें इतार्द व्हिक्टरला भाषा शिकवीत होते. पण हवें नको तें कळविण्याकरतां व्हिक्टर शब्द वापरीना.

दूध पाहिजे असेल तेव्हां व्हिक्टरनें 'ले' शब्द डॉ. इतार्दकडे पाहून कधी उच्चारला नाही. पण त्याला पाहिजे असतांना दूध त्याच्या पुढें नेलें कीं आनंदातिशयानें 'ले' असा सहजोद्गार तो काढी !

भाषा

आणि भाषा

एकदां एका मित्राशीं बोलतां बोलतां
ज्ञानेश्वर मराठीचे भाषाप्रभु आहेत,
गडकरी हे एक भाषाप्रभूच म्हटलें पाहिजेत असे कांहींतरी शब्द मी बोललों.
माझे ते शब्द ऐकल्या बरोबर माझी थड्या करण्याच्या उद्देशानें तो म्हणाला, 'हें
कसले भाषाप्रभु ? माझ्या एका ओळखीच्या गृहस्थानें संबंध संस्कृत शब्दकोश
आणि मराठी संबंध शब्दकोश तोंडपाठ केला आहे. तो खरा भाषाप्रभु !'

त्याच्या त्या उदगारांचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला. तो निघून
गेल्यावर मी विचार करूं लागलों. शेकस्पीअर, शेले, कालिदास, भवभूति किंवा
ज्ञानेश्वर-गडकऱ्यांसारख्या थोर साहित्यिकांना आम्ही भाषाप्रभु म्हणतो तेव्हां खरोखर
आम्हांला काय म्हणावयाचें असतें ? भाषेंतलें जास्तीत जास्त किंवा भाषेंतील
सर्व शब्द ज्याला पाठ आहेत त्यालाच खरें म्हटलें तर भाषाप्रभु म्हटलें पाहिजे.
ज्ञानेश्वर-गडकऱ्यांना मराठी भाषेंतील किंवा शेकस्पीअर-शेलेना इंग्रजी भाषेंतील
सर्वच शब्द माहीत असतील असें म्हणतां येत नाहीं. मग माझ्या मित्राच्या
ओळखीचा तो गृहस्थच खरा भाषाप्रभु कीं काय ? केवळ सर्व शब्दकोश त्याला
पाठ आहे म्हणून भाषाप्रभु म्हणणें मला कसेसेंच वाटूं लागलें.

या कसेसेंच वाटण्याचें मूळ जेव्हां मी शोधूं लागलों तेव्हां ज्ञानेश्वर शेकस्पीअर
सारख्यांना आम्ही भाषाप्रभु म्हणतो तेव्हां आमच्या काय मनांत असतें तें माझ्या
ध्यानांत आले. शब्दकोशांत आलेले भाषेचे सर्व निर्जीव शब्द पाठ असूनही
त्या गृहस्थाला भाषाप्रभु म्हणायला माझे मन कचरतें—नव्हे—तसें करणें कांहीं
तरी हास्यास्पद वाटतें, आणि त्या गृहस्थाच्या मानानें फार थोडे शब्द अवगत
असलेल्या कवींना भाषाप्रभु म्हणायला मात्र बरें वाटतें. याचा अर्थ काय ? याचा
अर्थ हाच कीं, भाषा म्हणजे नाद आणि अर्थ असलेले शब्द नव्हेत. यावर

कुणी म्हणेल की, त्या गृहस्थानें नुसते शब्द पाठ करून ठेवले म्हणून त्याला भाषाप्रभु म्हणणें हास्यास्पद वाटतें,—जास्तीत जास्त शब्द व्यवहारांत वापरणाराला किंवा लिहिणाराला तसें म्हणणें हें तितकेंसें हास्यास्पद वाटलें नसतें. माझ्या मते एखाद्या बडबड्यानें संबंध आयुष्यांत ज्ञानेश्वरापेक्षां अधिक शब्द वापरले असतील किंवा एखाद्या कारकुनानें अधिक शब्द लिहिले असतील. यांनाही भाषाप्रभु म्हणणें आपल्या मनाला तितकेंच हास्यास्पद वाटतें. यावरून असें दिसतें की, हे लोक जी भाषा वापरतात ती भाषा ज्ञानेश्वर—शेक्सपीअरच्या भाषेपेक्षां विस्तारानें मोठी असली तरी ती आपणाला कमी प्रतीची वाटते. ज्ञानेश्वर-शेक्सपीअर वापरतात ती भाषा मराठी किंवा इंग्रजी बडबड्या किंवा कारकून वापरतो तीच असते,—विस्तारानेंही कमी असते, आणि तरीहि त्यांना आपण भाषाप्रभु म्हणतो. भाषा तीच आणि तरीहि ती उच्च प्रतीची, ती वापरणाऱ्याला भाषाप्रभु म्हणायचें म्हणजे काय ?

एकच भाषा एकदां उच्च प्रतीची आणि एकदां नीच प्रतीची होते हा काय चमत्कार आहे ? हे कवि आहेत आणि छंदांत लिहितात म्हणून ती उच्च प्रतीची भाषा होते की काय ? पण आर्यावृत्तांत “गाडी हांकणाऱ्यानें डाव्या बाजूने गाडी हांकावी” असें रस्त्यावरील पाठीवर पद्यांत लिहिणाऱ्याला भाषाप्रभु म्हणणें बरोबर वाटत नाही. तेव्हां केवळ छंदोबद्ध लिहिल्यामुळे या थोरांची भाषा उच्च प्रतीची ठरत नाही हें उघड आहे. म्हणजे यांतून असा अर्थ निघतो की, व्यवहारांत आपण भाषा वापरतो ती कमी प्रतीची भाषा असते, तीच भाषा थोर किंवा जातिवंत कवीनें वापरली की, उच्च प्रतीची होते. तो कांहींतरी जादू करतो. पण जादू करतो म्हणजे भाषेच्या बाहेर असलेले कांहीं तिच्यांत तो घालीत नाही. भाषेंतलेंच पण आम्हाला न दिसलेलें असें कांहीं तो दाखवितो आणि मग आमची नेहमींचीच भाषा आम्हाला उच्च प्रतीची वाटू लागते. तें भाषेंतलें असतें पण आम्हांला दिसलेलें नसतें आणि तें दिसल्यावर भाषा उच्च प्रतीची वाटू लागते. याचा अर्थ इतकाच की, भाषा जन्माला आली तेव्हां तिच्यांत जे सर्व गुण होते त्यापैकी कांहीं महत्त्वाचे गुण भाषेचा व्यवहारांत सारखा वापर झाल्यावर मृतप्राय झाले होते. ते कवीच्या स्पर्शानें जिवंत होऊन पुन्हां वर येतात. आमच्या रोजच्या व्यवहाराच्या भाषेंत तिचें संबंध स्वरूप आम्हाला कधीच दिसत नाही. कवि आम्हांला तें दाखवितो.

भाषेचें हें संबंध स्वरूप काय असतें हें समजावून घेण्याच्या उत्कंठेनें भाषा-शास्त्रावरचे कांहीं ग्रंथ मी वाचले. ते ग्रंथ वाचतांना माझ्या मनांत जे

विचार आले ते येथें थोडक्यांत देतो. भाषा आणि काव्य यांच्या परस्परसंबंधांचा विचार करतांना असें वाटतें कीं, पाहिलेल्या वस्तूंना किंवा मनांत आलेल्या विचारांना मूर्त रूप देण्याकरितां मानवाच्या तोंडांतून जेहां पाहिल्यांदा शब्द बाहेर पडले असतील—म्हणजे भाषा पाहिल्यांदा जन्माला आली असेल तेव्हां आपलें जीवन व्यक्त करण्याचा त्याचा सर्व उमाळा उच्चारांत आला असेल. निसर्गाचें रूप, मानवी जीवन, आपलें मन, या संबंधीं जें कांहीं वाटत होतें त्याला मूर्तरूप देतां आल्याबरोबर त्याला विलक्षण आनंद झाला असेल. भाषेकडे पाहिल्याबरोबर हें माझें जीवन—आतां मी हें धरून ठेवूं शकतो, आतां मी हें वाटेल तेव्हां पाहूं शकतो असें त्याला वाटलें असेल. तो आवाज आणि तो उमाळा मिळून भाषा झाली. आपण बोललों या आनंदांत गर्क झालेला मानव कवि होता. बोलण्याचा,—भाषेचा आणखी कांहीं उपयोग होईल ही कल्पना नंतर आली. वस्तु, कृति, विचार वगैरेंचें वाहन म्हणून भाषेचा उपयोग होऊं लागला. उमाळ्याचा, जीवनाविष्काराच्या आनंदाचा प्रश्न फारसा उरला नाही. व्यवहाराकरितां वस्तु, कृति, विचार, वगैरेंचें प्रतीक म्हणून भाषेचा वापर सुरू झाला. जीवनप्रतीतीचा उमाळा आणि अर्थपूर्ण नाद म्हणून भाषा झाली होती.

व्यवहारांत फक्त अर्थपूर्ण नाद उरला आणि तोहि काम झालें कीं निरूपयोगी होऊं लागला. उदाहरणार्थ, 'पाणी आण,' हे शब्द वायकोकडे पाहून आपण उच्चारले आणि वायकोने पाणी आणलें कीं मग त्या शब्दांचा कांहीं उपयोग उरला नाही. पुन्हां ते शब्द उच्चारणारा वेडाच ठरेल. "पान हिरवें आहे," असें आपण म्हटलें, आणि ऐकणाऱ्याला त्याचा अर्थ समजला कीं पुन्हां ते शब्द उच्चारण्याची गरज नाही. म्हणजे भाषेचें दुसऱ्या कशांत तरी—कृतीत—समजुतीत रूपांतर झालें कीं भाषा नष्ट होऊं लागली. अर्थपूर्ण नाद इतकेंच भाषेचें स्वरूप व्यवहारांत उरलें. पण आपण प्रारंभीच पाहिलें कीं, जीवनप्रतीतीचा उमाळा आणि अर्थपूर्ण नाद मिळून भाषा पाहिल्यांदा जन्माला आली. मानवजातींत मधूनमधून कवि जन्माला येतात आणि भाषेचें सबंध स्वरूप माणसांना दाखवितात. ते जादूगिरी करतात ती हीच. त्यांनीं भाषा वापरली कीं काय काय समजलें आणि किती किती कृती झाल्या हा प्रश्नच उद्भवत नाही. हा प्रश्न व्यवहारांत उद्भवतो.

कवीनें भाषा वापरली कीं भाषेचें जीवन होतें आणि जीवनाची भाषा होते आणि आपलें मन त्या विलक्षण घटनेंत स्थिर होऊन राहतें.

इवलाच अधर हालवून ।
जल मंद सोडिते श्वास
इवलाच वेल लववून ।
ये नीज पुन्हां पवनास ॥

या बालकवीच्या ओळी वाचतांना काय समजलें आणि काय करायचें हा व्यावहारिक प्रश्नच उपस्थित होत नाही. जें काय होतें त्यांत स्वतःला विसरून जायचें इतकेंच. जें होतें तेंच इतकें अलौकिक असतें कीं, त्यापेक्षां आणखीन् काहीं व्हावयालाच नको असतें. भाषा तीच पण कवि ही जादूगिरी करतो म्हणून तो भाषाप्रभु.

उपःकाल : दिवाळी १९५०

छोटी झोपडी

फ्रेंच लेखक आन्द्रे रूसँ याच्या एका फ्रेंच नाटकाचें नॅन्सी मिटर्फर्ड हिनें केलेलें इंग्लिश रूपांतर इतकें लोकप्रिय झालें कीं त्या नाटकाचे प्रयोग लंडनच्या रंगभूमीवर सतत दोन वर्षे दररोज चालू होते. अशा या गाजलेल्या नाटकांत दाखविलें आहे तरी काय ?

‘दि लिट्ल्ह हट्’ या नाटकाचा पहिला प्रयोग लंडनच्या रंगभूमीवर १९५० च्या ऑगस्टमध्ये झाला. हें नाटक इतकें लोकप्रिय झालें, कीं वर्ष दोन वर्षे त्याचे सतत दररोज प्रयोग चालू होते असें ऐकतां. म्हणून नाटकाचें पुस्तक नुकतेंच हातीं आलें, तेव्हां अथपासून इतिपर्यंत तें मीं मोठ्या उत्सुकतेनें वाचून काढलें.

आन्द्रे रूसँ या फ्रेंच नाटककाराचें हें मूळ नाटक आहे. त्याचें इंग्रजी रूपांतर—भाषांतर नव्हे-नॅन्सी मिटर्फर्ड हिनें केलें आहे. लोकप्रिय आधुनिक फ्रेंच नाटककारांचें लिखाण असतें तरी कोणत्या प्रकारचें आणि अलीकडच्या फ्रेंच किंवा इंग्लिश प्रेक्षकांना मिटक्या मारीत कोणत्या प्रकारचीं नाटके पाहावींशीं वाटतात हें मराठी वाचकांना कळावें म्हणून हा परिचय मीं लिहावयाला घेतला आहे. आजच्या फ्रेंच वाङ्मयांत आन्द्रे रूसँचा दर्जा काय आहे याची मला कल्पना नाहीं; कारण या नाटकाखेरीज त्याचें दुसरें कोणतेंच लिखाण मीं वाचलेलें नाहीं. त्याच-प्रमाणें इंग्रजी रूपांतरांत मुळांतलें काय कमीअधिक झालें आहे किंवा संवादांतलें सौंदर्य कितपत उतरलें आहे हेंहि मला सांगतां येत नाहीं. मिटर्फर्डचे इंग्रजी संवाद अतिशय चुरचुरीत आणि सफाईदार आहेत. मूळ फ्रेंच संवादहि खात्रीनें मार्मिक आणि सुंदर असावेत.

इंग्रजांच्या विनोदाला फ्रेंच लोक नेहमीं नांवे ठेवतात, कीं “ भावनेचा ओलावा मिसळून तुम्ही आपला विनोद पातळ करून टाकतां.” एखादा मनुष्य पाय

घसरून पडला तर जें उभें पाहिजे तें आडवें झालें ही विसंगति पाहून हसूं येतें; पण त्याच वेळीं पडलेल्या माणसाला लागलें असेल, त्याच्या मदतीला धावलें पाहिजे अशी सहानुभूतीची भावना मनांत उत्पन्न झाली तर हसू येणार नाही. “आमच्या मोलियेरचा विनोद तुमच्या शेक्सपियरच्या विनोदापेक्षां श्रेष्ठ; कारण जीवनाकडे तर्कशुद्ध दृष्टीनें पाहून तो हसवतो,” असें इंग्रजांना फ्रेंच लोक सांगतात. ‘लिट्लू हट्’मध्ये या असल्या फ्रेंच विनोदाचा उत्तम नमुना पाहायला मिळतो. स्त्रीपुरुषसंबंधाकडे पाहण्याच्या फ्रेंचांच्या प्रांजल दृष्टीचाहि या नाटकांत चांगलाच अनुभव येतो.

नाटकाचें कथानक तसें फारसें नाही. बहुतेक नाट्य संवादांतच आहे. शेअर-ब्रोकरचा धंदा करणारा फिलिप नांवाचा पस्तिशीतला तरुण, त्याची सव्वीस वर्षे वयाची बायको सुसान् आणि त्याचा तिशीच्या आसपासचा अविवाहित जिवलग मित्र हेन्री अशीं तिघें सुट्टी मजेंत घालविण्याकरिता बोटींतून प्रवासाला बाहेर पडलीं होती. वादळ होऊन बोट बुडते आणि हीं तिघेंहि एका ओसाड वेटावर येऊन पडतात. वेटावर ताड, माड, नारळीचीं भरपूर झाडे आहेत यावरून तें बेट उष्ण प्रदेशांतलें असावें. नाटक सुरू होतें तेव्हां त्यांना वेटावर येऊन पंच-वीससव्वीस दिवस झालेले आहेत. त्यांच्याखेरीज वेटावर त्यांना अद्यापि कुणी आढळलेलें नाही, पण एका बाजूला कित्येक मैल जंगल पसरलें आहे, त्याच्या पलीकडे कदाचित् कुणी तिथल्या आदिवासी वन्य जमाती असतील असें त्यांना वाटतें. वीसपंचवीस दिवसांत तिघांनींहि आपलें बस्तान वेटावर चांगलें बसविलें आहे. संध्याकाळचें जेवण झाल्यावर बोट बुडाली होती. तेव्हां तिघांच्याहि अंगावर संध्याकाळीं जेवणाच्या वेळीं वापरावयाचे विशेष कपडे होते. त्या कपड्यांखेरीज वेटावर दुसरे कपडे त्यांच्यापार्शीं कांहींच नाहीत. त्याहि कपड्यांची समुद्राच्या पाण्यांत भिजून आणि अपघाताच्या धांदलींत शोचनीय अवस्था झाली आहे. कुणाच्या एकाच पायांत बूट शिळक उरला आहे, तर सुसानच्या फ्रॉकचा एक तुकडा फाडून फिलिपनें मासे पकडायचे जाळें तयार केलें आहे. ताडपत्रें एकत्र जुळवूनहि कांहीं कामचलाऊ कपडे तिघांनीं केले आहेत. उन्हांत वाळवलेल्या भोपळ्याचें कॉफी-पॉट् केलें आहे. ताडपत्रांच्या ट्रेवर हें पॉट ठेवून ‘ब्रेकफास्ट’च्या आणि ‘टी-टाइम्’च्या वेळीं सुसान् मोठ्या समारंभानें फिलिपला आणि हेन्रीला तें देते. घरीं असतांना फिलिप जसा ठराविक वेळीं ऑफिसमध्ये जायचा तसाच इथें मासे पकडायला जातो. हेन्री अधूनमधून कांही फळें किंवा मुळें गोळा करतो.

फिलिप आणि सुसान या नव्या जीवनावर खूष आहेत. कोणतीही गोष्ट तर्काने सिद्ध झाली की फिलिप तिच्याविरुद्ध तक्रार करीत नाही. परिस्थिति अपरिहार्य आहे हे त्याला पटले की तो तिच्याशी जमवून घेतो आणि डोक्याला काडीमात्र त्रास करून घेत नाही. सुसानला तर हे बेट म्हणजे स्वर्गासारखे वाटते. अमक्या वेळेला अमक्या ठिकाणी जायचें आहे, आपले कपडे वेळेवर घालून झाले नाहीत म्हणून नवरा रागावतो आहे, असला कसलाच त्रास या वेटावर नाही ! हेन्री मात्र दोनतीन आठवड्यांनंतर अस्वस्थ झाला आहे. इथेच पहिल्या अंकाला सुरवात होते.

ह्या ओसाड वेटावर आल्यावर ह्या मंडळींनी दोन झोपड्या बांधल्या आहेत. एक छोटी झोपडी आणि एक मोठी झोपडी. दिवसा तिथेहि मजेंत एकत्र असतात. रात्री मोठ्या झोपडीत फिलिप आणि सुसान झोपायला जातात आणि छोट्या झोपडीत हेन्री झोपतो. छोट्या झोपडीत रात्रीचें एकाकी तळमळावें लागतें, त्यामुळेच हेन्री अस्वस्थ झाला आहे.

पहिल्या अंकाचा पडदा वर जातो तेव्हां हेन्री माडाची एक झावळी पांघरायला घेऊन पडलेला दिसतो. पडद्यांतून 'डार्लिंग ! डार्लिंग !' म्हणून सुसानच्या हांका ऐकू येतात. सुसान बाहेर येते तेव्हां तिथे पडलेला हेन्री तिच्या दृष्टीला पडतो.

“सारखी 'डार्लिंग, डार्लिंग' म्हणून मी हांका मारीत होतें, तें तुला ऐकू आलं नाही वाटत ?” ती विचारते.

“आलं,” तो म्हणतो. “पण तूं मला हाक मारीत होतीस की फिलिपला तें समजलं नाही.”

“तुम्हांला दोघांनाहि मी डार्लिंग म्हणतें. फिलिप आतां इथं नाही तेव्हां तुलाच मी हाका मारतें आहे हे तुला समजायला पाहिजे होतं,” ती म्हणते.

“तें खरं. पण आपल्याला आतां अधिक सावध राहायला पाहिजे,” हेन्री म्हणतो. “काल रात्री तूं डार्लिंग म्हणून हांक मारलीस नि आम्ही दोघेहि 'ओ' म्हणालों ! फिलिप एकदम दचकल्यासारखा दिसला मला.”

“कांहींतरीच !” सुसान म्हणते, “मी सगळ्यांनाच डार्लिंग म्हणतें. तूं उगाच घाबरतोस, हेन्री !”

“तसं नव्हे,” हेन्री म्हणतो, “पण फिलिपला संशय आला तर ?—”

“सहा वर्षांत फिलिपला कांहीं संशय आला नाही,” सुसान उद्गारते, “नि आत्तांच कसा येईल ? फिलिप निर्भळ तर्कवादी आहे. मी त्याची बायको आहे.

तू त्याचा जिवलग मित्र आहेस. जिवलग मित्र कधी आपल्या मित्राच्या बायकोवर प्रेम करीत नाहीत. बस !”

हेन्रीला सुसानचें हें बोलणें पटतें; पण त्याच्या मनाला बरें वाटत नाही. “तुला अनैतिक म्हणत नाही मी,” तो सुसानला म्हणतो, “पण तू निनैतिक खास आहेस.”

“तें मला कांहीं कळत नाही. आपण तिघांनीं एकमेकांवर निरतिशय प्रेम करण्यांत कुणाचं कांहीं नुकसान आहे असं मला वाटत नाही,” ती म्हणते. “माझं फिलिपवर अतिशय प्रेम आहे. त्याची तर्कनिष्ठा आणि आशावाद मला फार आवडतो. पण तितकाच तुझा निराशावाद नि भावनोत्कटता आवडते. म्हणूनच मला वाटतं मी तुझ्याहि प्रेमांत पडलें. तुम्हां दोघांबरोबर मी अगदीं स्वर्गांत असल्यासारखी सुखी आहे !”

“मी मात्र अलीकडे फार दुःखी आहे,” हेन्री म्हणतो, “तू आणि फिलिप गुडनार्ईट म्हणून मोठ्या झोपडींत झोपायला जातां नि इकडे छोट्या झोपडींत मी एकटाच तळमळत असतो. तें कांहीं नाही. मी फिलिपला सर्व कांहीं स्पष्ट सांगून टाकणार !”

“भलतेंच कांहीं करूं नकोस,” असें सुसान त्याला सांगते तेव्हां तो म्हणतो, “कांहीं नाही. त्याचं सर्व जीवन कर्कश तर्कनिष्ठा नि दुर्दम्य आशावाद यांच्यावर आधारलेलं आहे ना ? झालं तर मग. गेलीं सहा वर्षं त्याच्याइतकीच तू माझीहि बायको असतांना कुणाचं कांहींच वाईट झालेलं नाही. त्याचं, तुझं, माझं-सर्वांचं छान चाललंय. तें असंच पुढं चालवं हें त्याच्या तर्कबुद्धीला खास पटेल. उलट त्याला बरं वाटेल. यापुढं त्याची कोणत्याहि प्रकारची फसवणूक होणार नाही. ज्या नवऱ्याला सर्व कांहीं माहीत आहे तो नवरा फसलेला नाही, यापेक्षां तर्कशास्त्राला खूप करायला आणखी काय पाहिजे ?”

इतक्यांत फुलपांखरें पकडायला गेलेल्या फिलिपची हाक ऐकू येते. फुलपांखरांचें जाळें घेऊन तो प्रवेश करतो. त्याच्या पायाला बूट लागून फोड आला आहे. हेन्रीच्या एकाच पायांत बूट असतो. सध्यां माझ्या या पायांतला बूट तू वापरायला हरकत नाही, असें म्हणून फिलिप त्याला आपल्या दुखावलेल्या पायांतला बूट देतो.

“बाकी हें खरं,” फिलिप बूट देतां देतां सहज उद्गारतो, कीं “दांत घासायचा ब्रश, बूट, बायको या कांहीं दोघांदोघांनीं वापरायच्या गोष्टी नाहीत.” त्याचे हे शब्द ऐकून हेन्री एकदम दचकतो. सुसान नवऱ्याचें थोडेंसें कौतुक

करून पोहायला म्हणून निघून जाते. बोलतां बोलतां फिलिप म्हणतो, “या वेटावर येऊन आपणाला वीस-त्रावीसच दिवस झाले. पण आपण इकडे अगदीं समून गेलों आहोंत. परिस्थितीशीं जमवून घेण्याची मनुष्यप्राण्याची शक्ति अजब आहे, बुवा ! अर्थात् सुसानसारखी नेहमीं आनंदी असणारी बायको बरोबर असणं हीहि एक महत्त्वाची गोष्ट आहे.”

“तुझं ठीक आहे,” हेन्री म्हणतो, “सुसान तुझ्याबरोबर असते. पण मला एकाकी राहावं लागतं.”

“लग्न कर म्हणून किती दिवसांपासून तुला सांगतोंय” फिलिप म्हणतो, “पण तू ऐकतच नाहीस !”

“मला मुळींच लग्न करायचं नाही,” असं हेन्री म्हणतो आणि अनेक-पत्नीत्व, अनेकपतित्व वगैरे विषयांसंबंधी बोलणें निघतें. “अध्याधिक जगांत अनेकपत्नीत्वाची चाल रूढ आहे,” फिलिप म्हणतो, “मला वाटतं पुरुषांनीं एका वेळीं एकाहून अधिक बायका करणं नैसर्गिक आहे.”

“बायकांनींमुद्दां एकाहून अधिक नवरे एका वेळीं करणं तितकचं नैसर्गिक आहे,” हेन्री उद्गारतो.

फिलिपला तें पटत नाही पण बिनतोड मांडणी करून फिलिपच्या गर्ळीं हेन्री तें उतरवितो.

“पण इतका जीव तोडून मला तू हें पटवून कां देतो आहेस ?” फिलिप विचारतो.

“कां म्हणजे ? अगदींच मष्ट बुवा, तू !” हेन्री म्हणतो, “तुझ्या लक्षांत कसं येत नाही ? छोट्या झोपडींत मी एकाकी तळमळतो हें माहीत आहे ना तुला ?”

तरीहि फिलिपच्या लक्षांत येत नाही. तेव्हां “स्पष्टच सांगितलं पाहिजे तुला,” असं म्हणून हेन्री म्हणतो, “सुसानची आपणां दोघांत वांटणी झाली पाहिजे !”

फिलिपला त्या शब्दांचा अर्थच कळत नाही. “काय बोलतोयस काय तू ?” म्हणून तो स्वप्नांतून जागा झाल्यासारखा डोळे चोळूं लागतो. थोडासा चिडतोहि. पण हेन्री त्याला आठवण करून देतो कीं एका स्त्रीला अनेक पती असणें हें अनैसर्गिक नाही, हें त्यानें नुकतेंच मान्य केलें आहे.

“पण सुसान म्हणजे काय बळी घायचा बोकड आहे काय ?” फिलिप विचारतो, “तिची संमति नको का ?”

तिची संमति असल्याचें हेन्री सांगतो; तेव्हां तो कांही वेळ हतबुद्धच होतो. हेन्री त्याला पटवून देतो, कीं सुसानचे नि आपले संबंध गेलीं सहा वर्षे असतांना त्यांच्या तिघांच्या सुखांत कोणत्याहि प्रकारची कमतरता पडली नव्हती; तेव्हां माहीत नव्हतें,—आतां सर्व कांहीं माहीत झालें आहे; मग पहिल्या-सारखेंच सुखांत राहायला काय हरकत आहे ?

तितक्यांत सुसान येते. “फिलिपला सर्व कांहीं सांगून टाकलं,” हेन्री म्हणतो.

“धक्का बसला का डार्लिंग, तुला ?” सुसान फिलिपला विचारते.

“नाहीं बुवा,” फिलिप म्हणतो, “सतत सहा वर्षे तूं माझी फसवणूक करीत होतीस अं, सुसान ?”

“खुळा आहेस तूं,” सुसान म्हणते, “तुला उगाच कशाला त्रास द्यायचा, म्हणून सांगितलं नाहीं; नि ह्या सहा वर्षांत हेन्रीची काय कमी फसवणूक केलीयू मीं ? कित्येक वेळां तो सिनेमाला चल म्हणायचा, तेव्हां केवळ त्या दिवशीं तुझ्याबरोबर राहावंसं वाटे, म्हणून ‘डोकं दुखतंयू’ अशी थाप मारून हेन्रीला मनगटं चावीत बसायला लावीत असं मी ! झाली की नाहीं फिटंफाट ?”

“बरं, मग आतां पुढली व्यवस्था काय ?” फिलिप विचारतो.

“व्यवस्था ?” हेन्री उद्गारतो.

“हो, व्यवस्था,” फिलिप म्हणतो, “पूर्वीं मी ऑफिसांत जात असं तेव्हां तुमचं प्रेम चालत असे. आतां इथं कसं काय करणार ? आपल्या जेवणासाठीं मी मासे मारायला जातो तेव्हांची वेळ तूं साधणार का ?”

“ए, असं टाकून बोलूं नकोस हं !” हेन्री तक्रार करतो.

“माफ करा. पुन्हा नाहीं बोलणार” फिलिप म्हणतो, “पण कांहींतरी योजना केलीच पाहिजे.”

कुणाला कांहीं सुचत नाहीं. शेवटीं फिलिपच योजना सुचवतो. एक आठवडा फिलिपचा, एक हेन्रीचा—असं सुसाननें आळीपाळीनें एकमेकाबरोबर मोठ्या झोपडींत राहावें.

ही योजना ताबडतोब अंमलांत आणण्याच्या दृष्टीनें फिलिप हेन्रीला म्हणतो, “तुझा बाडबिस्तरा आणून ठेव मोठ्या झोपडींत.”

“नको, नको” हेन्री अस्वस्थ होऊन म्हणतो, “तुझ्यानंतरच्या आठवड्यांत मी—”

“छे, छे, तुझ्यापासूनच सुरवात—” फिलिप म्हणतो आणि जाळें घेऊन तो मासे पकडण्याकरितां निघून जातो.

“त्याचा स्वर मला जरा उपरोधिक वाटला” हेन्री सुसानला म्हणतो.

“छे, छे,” सुसान त्याची समजूत घालते, “त्याच्या पायाला फोड आलाय म्हणून तो जरा त्रासल्यासारखा झालाय. पण तो खरंच किती किती चांगला आहे !”

“आतां एक आठवडा मी तुझीच—” म्हणून ती त्याच्याजवळ जाते.

तो दूर सरकतो आणि अस्वस्थपणें म्हणतो, “फिलिप विचारा एकटाच आपल्यासाठीं मासे मारायला गेलाय. त्याला थोडी मदत करायला जातो.” असें म्हणून तो निघून जातो.

त्याच्याकडे पाहत “माझे दोघे डार्लिंग !” म्हणून ती उद्गारते आणि पहिल्या अंकाचा पडदा खाली येतो.

यानंतर दोन आठवड्यांनीं दुसरा अंक सुरू होतो. फिलिप दाढी करतो आहे, तो अतिशय आनंदांत आहे. हेन्री जवळच कांहींतरी करीत उभा आहे. तो अतिशय त्रासलेला आणि संतापलेला दिसतो. नव्या व्यवस्थेंत फिलिपला अगदीं नवजीवन प्राप्त झालेलें दिसतें. नुकत्याच प्रेमांत पडलेल्या उल्लू प्रियकरासारखा तो सुसानशीं वागतो. तीहि त्याच्या या वागण्यावर वेद्द खूप आहे. सध्यां त्याचा आठवडा चालू आहे. त्यांचें हसणें, खेळणें, खिदळणें, पाहून हेन्रीला संताप येतो. तो चरफडत उभा असतो. कांहीं वेळानें सुसान येते तेव्हां हेन्री निघून जातो.

“हेन्रीला वरं वाटण्याकरितां ही सर्व नवी व्यवस्था केली; पण हेन्री असं कां करतो कांही कळत नाहीं” फिलिप म्हणतो.

“आपला आठवडा नसल्यामुळे तो चरफडत असावा” सुसान म्हणते.

“पण त्याचा आठवडा होता तेव्हांहि तो असाच चरफडतांना दिसत होता”, फिलिप म्हणतो.

“तो जरा भावनाशीलच आहे.” सुसान म्हणते.

बोलतां बोलतां तीं दोघें हसूं खेळूं लागतात. फिलिप सुसानला पकडतो. ती ओरडायला लागते. खाण्याची वेळ झाल्यामुळें हेन्री फळें वगैरे घेऊन येतो. खाणें झाल्यावर फिलिप निघून जातो.

“जणू काय आत्तांच प्रेमांत पडल्यासारखा तुमचा हैदोस चाललाय,” हेन्री म्हणतो, “कुणी म्हणेल, मधुचंद्रासाठींच हें जोडपें इथं आलंय !”

“हा आठवडा फिलिपचा आहे हें विसरूं नकोस, हेन्री !” सुसान म्हणते.

“माझ्या आठवड्यांत मी किती संयमानं वागत होतो...” हेन्री म्हणतो. सुसान म्हणते, “कदाचित् तुझ्यापेक्षां फिलिपचं माझ्यावर अधिक प्रेम असेल !”

“तो तुझा नवरा आहे, तुझ्या प्रेमांत पडण्याचा त्याला अधिकार नाही !”, हेन्री म्हणतो.

“वा वा !” सुसान जोरांत सांगते, “लग्न होऊन आठ वर्षे झालीं तरी अजून माझा नवरा माझ्या प्रेमांत आहे याचा मला अभिमान वाटतो !”

शेवटीं हेन्री म्हणतो, “मला एक नवी व्यवस्था सुचवायची आहे. चालू व्यवस्थेनं मी अगदीं मोडकळीला आल्यासारखा झालोय.”

“काय आहे तुझी नवी सूचना ?” सुसान विचारते.

“उंच डोलकाठी उभी करून समुद्रावर एखादं जहाज दिसलं कीं त्याचं लक्ष वेधण्याकरितां खूण करण्याची सोय आपण केलीच आहे; तेव्हां एखादी आगबोट या बेटावर येऊन सुधारलेल्या जगांत आपणाला पुन्हा नेईपर्यंत यापुढं आपण तिघांनीं—”

“आपण तिघांनीं काय ?—” सुसान उद्गारते.

“आपण तिघांनीं—आपण तिघांनीं,” हेन्री म्हणतो, “बहीणभाऊ म्हणून या बेटावर रहायचं ! आम्ही दोघे मोठ्या झोपडींत राहूं नि तूं छोट्या झोपडींत राहा !”

सुसान ताडकन् उत्तरते, “हें पाहा, हेन्री, फिलिपनं नि मीं आतापर्यंत तुझे फार लाड केले...पण तूं अगदींच ताळतंत्र सोडायला लागलायस्. मी एक वेळ तयार झालें तरी फिलिप मला बहीण मानायला कधींच तयार होणार नाही. तो तुला स्पष्ट सांगेल, कीं तूं सुसानला हवी तर बहीण मान नाहीतर आई मान; पण माझी ती लग्नाची बायको आहे. नि मी तिला बायकोच म्हणून वागवणार... अन् मी आहेच फिलिपची बायको, समजलं ? बस झाली तुझी माथेफिरू बडबड !”

“अस्सं ?” हेन्री म्हणतो, “म्हणजे मी करायला गेलों माझी सोय, नि झाली तुझी नि फिलिपची सोय ! फिलिप झाला तुझा तरणा प्रियकर नि मी झालों जुनापुराणा चिरचिऱ्या नवरा !”

“झाला कसला तरणा प्रियकर ?” सुसान म्हणते, “फिलिपचं माझ्यावर नेहमींच प्रेम होतं !”

इतकें बोलून ती जाते आणि फिलिप प्रवेश करतो.

तो खुर्चीत आहे. “इतका सुखी मी जन्मांत कधीं नव्हतों !” तो हेन्रीला म्हणतो, “ह्या सर्व सुखाचं श्रेय तुला आहे, हेन्री. ही असली व्यवस्था माझ्या डोक्यांत कधींच आली नसती. जगांतले सर्वच नवरे आपली बायको आपलीच

आहे या आत्मसंतुष्ट वृत्तीमुळे बेफिक्री होतात नि संसारांतील सुख गमावतात. तिच्यावर प्रेम करणारा दुसरा कुणी आहे ही जाणीव त्यांना खडबडून जागं करते नि मग त्यांना एकदम पटतं की आपण आपल्या बायकोचा केवळ नवरा असून भागणार नाहीं; तर आपण तिचा प्रियकरहि असलं पाहिजे. माझ्याचकडे पाहा. वीस वर्षांनीं मला तरुण झाल्यासारखं वाटतंय. विवाहसंस्था दोन व्यक्ति मिळून होते ही चुकीची कल्पना आहे. यशस्वी विवाहसंस्थेला तीन माणसं पाहिजेत.”

फिलिपचें हें बोलणें चालू असतां हेन्रीच्या रागाचा पारा चढतच जातो. तो म्हणतो, “म्हणजे सुसानला आणखी चार प्रियकर मिळाले तर तुला पन्नास वर्षांनीं तरुण झाल्यासारखं वाटे! तुझ्या सिद्धान्ताची तर्कशुद्ध परिणति हीच कीं नाहीं ?”

“सिद्धान्त माझा नव्हे” फिलिप शांतपणें म्हणतो, “सिद्धान्त तुझा आहे !”

“तें असो” हेन्री म्हणतो, “मला ही व्यवस्था सुठींच पसंत नाहीं. माझी एक नवी सूचना आहे.”

“काय ?” फिलिप विचारतो, “—सुसान सर्वस्वीं मीं तुलाच देऊन टाकावी, हीच ना ?”

“तसं नव्हे !” म्हणून बहीणभाऊ म्हणून राहण्याची आपली कल्पना हेन्री त्याला सांगतो. फिलिप ती धुडकावून लावतो. “आहे तें ठीक आहे,” तो म्हणतो.

“तूं अगदीं बऱ्थड मनुष्य आहेस” हेन्री म्हणतो, “असूया म्हणजे काय तें तुझ्या गांवींही नाहीं ! कुणी तरी येऊन तुझ्या बायकोला पळवून घेऊन गेला म्हणजे कदाचित् कळेल तुला.”

हेन्रीच्या तोंडांतून हे शब्द बाहेर पडतात न पडतात तोंच एक तीर समोरच्या झाडांत येऊन रततो आणि मागल्या टेकाडावर डोक्यांत पिसें खोवलेला, कमरेला बल्कलें गुंडाळलेला एक वन्य माणूस उभा असलेला दिसतो. पलीकडच्या जंगलांतून तो आला असावा. त्याला पाहून त्यांची धांदल उडते. खुणा करून, इंग्रजी शब्दांची मोडतोड करून त्याच्याशीं बोलण्याचा ते प्रयत्न करतात. इतक्यांत सुसान झोपडींतून बाहेर येते. त्याला पाहून ती प्रथम एकदम किंचाळते. जागच्या जागीं ती स्तब्ध उभी रहाते. पण मग त्याच्या मोहक रूपाकडे पाहतां पाहतां तिची दृष्टि विस्फारूं लागते.

तो टेकाडावरून एकएक पाऊल खाली टाकीत तिच्याजवळ येतो आणि आदरपूर्वक मान लववितो. तीहि मान लवविते. कमरेला लावलेला फुलांचा हार काढून तो तिला देतो. ती तो घेते आणि त्याच्यापुढें गुडघे टेकते. हेन्रीला फिलिप हाका मारतो. फिलिपच्या नांवानें हेन्री ओरडतो. वन्य माणूस पुन्हां टेकाडावर जाऊन उभा राहतो. सुसान त्यांच्याजवळ येऊन हा डोंगरापलीकडल्या जमातीचा राजपुत्र असला पाहिजे म्हणून त्यांना सांगते. त्याच्याशीं बोलेल्याचा ते प्रयत्न करतात. एक दोरी घेऊन तो जमिनीत पुरलेल्या डोलकाठी भोंवतीं फिरूं लागतो. त्या दोघांना तो जवळ बोलावतो. तो रागावूं नये म्हणून ते त्यांच्याजवळ जातात व त्याच्या मागून काठीभोंवती फिरूं लागतात. दोघांनाहि तो काठीला करकचून बांधून टाकतो !

सुसानला तो जवळ बोलावतो व तिला अलगद उचलून झोपडींत घेऊन जाऊं लागतो. हेन्री संतापानें ओरडतो. “तुम्ही ओरडूं नका; तो चांगला सभ्य माणूस दिसतोय !”, सुसान म्हणते.

तो तिला झोपडींत घेऊन जातो. हेन्री संतापानें फिलिपला म्हणतो, “तुला कांहींच कसं वाटत नाही? तूं ओरडत कां नाहीस ?”

“दोघांच्यासाठीं तूं एकटा भरपूर ओरडतोयुस की” फिलिप म्हणतो, “आपल्या वन्यासाठींच तो सांगेल तसं ती करतेय. नाहीतर आपली सारी जमात आपून तिघांचीहि तो चटणी करून टाकील !”. झोपडीच्या दारावरचा पडदा खाली पडतो आणि दुसऱ्या अंकाचाहि पडदा इथेंच पडतो.

तिसरा अंक दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सुरू होतो. वन्य राजपुत्रानें मेट म्हणून पाठवलेला ताजा सुंदर मासा खात सुसान आणि फिलिप बसली आहेत. डोलकाठीच्या आडव्या दांडीवर बसून हेन्री समुद्राकडे पाहतो आहे. त्या माशाला स्पर्शहि करण्याचें नाकारून हेन्री डोलकाठीकर जाऊन बसला आहे. “दिवसांतून दोनदां चांगले तळलेले मासे तुला त्या राजपुत्रानं खायला पाठवले तर सुसानला तूं त्याच्याकडेच राहायला पाठवशील !” हेन्री फिलिपला म्हणतो, “तुला कांहीं स्वाभिमान, स्वत्व आहे की नाही ?”

फिलिप आणि सुसान त्याची थड्या करतात आणि “आपण इनमीन तीन निःशस्त्र माणसें, त्याची संबंध जमात आपणांला केव्हांच खाऊन टाकील,— उगाच त्याला दुखवण्यांत काय अर्थ आहे ?”, असें म्हणतात.

“ही तत्त्वशून्य शरणागति आहे,” हेन्री म्हणतो, “आपण निःशस्त्र प्रतिकार केला पाहिजे. मी तर भूमिगत चळवळ करायला तयार आहे !”

इतक्यांत तो वन्य माणूस त्यांच्यासाठी फळें घेऊन येतो. सुसान त्याच्याशी बोलण्याचा प्रयत्न करीत असतां त्याच्या तोंडून एक मोडकेंतोडकें इंग्रजी वाक्य बाहेर पडतें. त्यांना आश्चर्य वाटतें. “तू कोण?” म्हणून विचारतां त्यांच्याच बोटीतून बचावलेला आणि किनाऱ्याला लागलेला त्याच बोटीवरला आपण डेनिश आचारी असल्याचें तो सांगतो! त्याला राजपुत्र समजून त्याच्यापुढें गुडघे टेकल्याची आठवण होऊन सुसानला रडू कोसळतें. हेन्री उपरोधिक शब्दांचा वर्षाव करून सुसानला चिडवतो. तो, डेनिश तरुण उरलेला मासा उचलून झोपडींत जातो. आतां पुढें काय करावयाचें याची चर्चा होते.

“भटारखान्यांतला मोठा थोरला सुरा त्याच्या कमरेला बांधलेला आहे. तेव्हां उगाच त्याच्याशीं हातघाईवर येण्यांत अर्थ नाही,” फिलिप म्हणतो.

युक्तीनें त्याला डोलकांठीला बांधावा आणि तो कोण, काय वगैरे—त्याची उलटतपासणी करावी, असें ठरतें.

तो डेनिश तरुण बाहेर येतो तेव्हा त्याला युक्तीनें आपल्या मागे फिरायला लावून सुसान त्याला डोलकांठीला बांधून टाकते.

“तुला बोटीवर पाहिल्याचं आम्हांला आठवत नाही,” फिलिप म्हणतो.

“तुम्हाला कसा दिसणार मी? बोटीच्या सैपाकघरांत मी असें.”, तो उत्तर देतो.

“डोक्यांत पिसं खोवून नि वल्कलं गुंडाळून भलतंच सोंग तू कां आणलंस?” या प्रश्नाला तो सरळ उत्तर देतो, “साहेब, बोटीतून मीं बचावलों तेव्हां माझ्या अंगावर कांहींच कपडे उरले नव्हते. जें सुचलं तें मीं केलं.”

सुसान ही केवळ निराधार स्त्री नसून फिलिपची बायको आहे हें त्याला कळतें तेव्हा मनःपूर्वक दिलगिरी व्यक्त करून तो म्हणतो, “हें मला माहित असतं तर मी तसा वागलों नसतां. भलतीच चूक झाली माझ्या हातून. आमच्या डेनिश माणेंत म्हणच आहे की ‘मित्राची बायको म्हणजे आपली वहीण’!”

त्याला त्या वेटावर एकटाच भटकत सोडणें धोक्याचें, आणि दुसरी कांहीं शिक्षा करण्यांतहि अर्थ नाही, असा विचार करून फिलिप आणि सुसान त्याला स्वयंपाकी म्हणून तिथेंच ठेवण्याचें ठरवतात.

हेन्रीला अतिशय राग येतो. आपल्या डोक्यांसमोर तो सुसानला झोपडींत घेऊन गेला आणि आतां तिच्याच हाताखालीं तो स्वयंपाकी म्हणून काम करणार हें हेन्रीला मुळींच पसंत नाही. स्वयंपाकी कामाला लागतो आणि त्याला काम सांगायला सुसान आंत जाते.

“सुसानचा मला अगदीं वीट आला आहे.”, हेन्री फिलिपला म्हणतो, “तो राजपुत्र आहे असं तिला वाटत होतं तेव्हां कशी हसतखिदळत त्याच्याबरोबर ती झोपडींत गेली, पाहिलंस ना? आपण दोघे तिचे नवरे पुढ्यांत असतांना त्याच्याबरोबर ती इतक्या खुपींत गेली म्हणजे काय? छे! अगदींच ती...”

फिलिप त्याला बोलू देत नाही. “छे, छे, माझी तिच्याबद्दल अगदीं खात्री आहे,” फिलिप म्हणतो, “आपले सर्वांचे जीव बचावण्याकरतां ती स्वतःचा बळी देत होती. एखादी गोष्ट तर्कशुद्ध आहे हें कळल्यानंतर ती करतांना खुपीनं करणं हेंच बरं. त्यांत कांहीं सुसानचं चुकलं नाही.”

हें बोलणें चालू असतां एका बोटीचा कर्कश भोंगा दुरून ऐकूं येतो. मग एकच धांदल उडते. डोलकाठी वरून आवाज काढण्यांत येतात. बोटीचें लक्ष वेधलें जाऊन ती किनाऱ्याकडे येत असल्याचें दिसतें. सामानाची आवराआवर करून मंडळी किनाऱ्याकडे जावयाला निघतात.

“ही सुट्टी फार—म्हणजे फारच मजेंत गेली!” सुसान म्हणते.

डोलकाठीच्या दांडीवर एक माकड येऊन बसलेला असतो. सर्व मंडळी निघून जातात तेव्हां तो चिडल्यासारखा दिसतो. तेवढ्यांत पडदा खालीं येतो आणि नाटक संपतें.

‘छोटी झोपडी’ नाटक हें असें आहे.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळपत्र,

अनुक्रम २५६०८ वि: जि. ६

क्रमांक ११८० नों दि: १५/११/५९

. ६ .

एक अतिमहान कविता

गेल्या वर्षी 'अभिरुचि' मासिकाच्या
दिवाळी अंकांत केशवसुतांच्या 'आम्ही

कोण?' या लहानशा कवितेचें सहासात पानांच्या एका विस्तृत लेखांत, प्रो. कुसुमावतीबाई देशपांडे यांनी केलेलें अत्यंत हृदयगम रसग्रहण मी वाचलें श्री. वा. सी. मर्ढेकर यांनी कांहीं वर्षांपूर्वी माधव जूलियन यांच्या 'काहूर' या कवितेची केलेली सूक्ष्म समीक्षा मी वाचलेली होतीच. मराठी काव्यांतल्या उत्तमोत्तम कवितांचीं अशीं सुंदर रसग्रहणें जितकीं येतील तितकीं यावयास हवीं असें मनः-पूर्वक मला त्यावेळीं वाटलें. त्यानंतर १७ ऑक्टोबर १९४७ च्या 'भवितव्या'च्या अंकांत त्या पत्राचे रसिक वाङ्मयसमीक्षक 'भाष्यकार' यांनी 'वाङ्मय-विहार' या सदरांत केलेलें विनायक कवींच्या 'स्त्री आणि पुरुष' या चिमुकल्या कवितेचें, त्या पत्राचे सहासात स्तंभ भरतील इतकें विस्तृत आणि मार्मिक असें रसग्रहण माझ्या वाचनांत आलें. त्याच महिन्यांच्या 'साहित्य' या मुंबई मराठी साहित्य संघाच्या द्वैमासिकांत 'बी' कवीबद्दल लिहितांना संपादक श्री. वा. रा. ढवळे यांनी कविविषयक तत्त्वज्ञानांत 'बी' हे केशवसुतांच्या पुढें एक पायरी कसे गेले आहेत हें 'बी'च्या कवितांतले विस्तृत उतारे देऊन अगदीं बहारदार रीतीनें दाखवून दिलें आहे. मला ज्यांच्याविषयीं अत्यंत आदर वाटतो अशा या चारहि टीकाकारांचे हे सुंदर लेख एकामागून एक वाचल्यामुळें माझे अंतःकरण अगदीं भरून आलें होतें; इतक्यांत एक जुनें क्रमिक पुस्तक माझ्या दृष्टीस पडलें. त्याचीं पानें चाळीत असतां,

'वैशाखमासीं प्रतिवर्ष येती
आकाशमार्गीं नवमेघ पंक्ती
नेमेंचि येतो मग पावसाळा,
हें सृष्टिचें कौतुक जाण बाळा !'

ही कविता मी वाचून टाकली.

कविता वाचतांवाचतां विलक्षण गुदगुल्या माझ्या अंतःकरणाला होऊं लागल्या. गेलीं तीसचाळीस वर्षे ही कविता माझ्या कानावर पडते आहे किंवा अधूनमधून मी ती वाचीत आहे; पण यापूर्वी कधी न उमगलेला अर्थ या इवल्याशा काव्यांतून दुथडी भरून वहात असलेला मला दिसू लागला. या थोर टीकाकारांनी मला एक नवीनच दृष्टि दिली, यांत तिळमात्र शंका नाही. कितीकिती सांगू आणि कुणाकुणाला सांगू, असें मला होऊन गेलें; आणि त्याच जोसांत या चार ओळींच्या अचाट कवितेचें मी पुढील रसग्रहण केलें आहे. त्यांत या टीकाकारांच्या लेखांतलीं वाक्येंच्या वाक्यें, किंवा हुना परिच्छेदच्या परिच्छेद जरी जसेच्या तसे कुणाला आढळले तरी त्यांत माझा कांहींच दोष नाही ! या मंडळींच्याच कृपेनें मला हा लेख सुचला आहे. ही चिमुकली कविता वाचून मला जें वाटलें तें व्यक्त करणारे शब्द या तज्ज्ञ लोकांनीं आधींच जुळवून ठेवले होते; तेव्हा पुन्हा विनाकारण नवीन शब्द हुडकून काढण्याची यातायात मी तरी कशाला करूं ? मला काय म्हणायचें आहे तें रसिकांना कळलें कीं माझे काम झालें.

‘वैशाख मासीं...’ ही कविता लिहिणाऱ्या अनामिक कवीची आतांपर्यंत खूपच हेटाळणी झाली आहे. पण कोणत्या थोर कवीची हेटाळणी झालेली नाही ? केशवसुतांची काय कमी झाली ? लहानपणापासून एकसारखी ही कविता कानावर पडल्यामुळें ‘अतिपरिचयादवज्ञा’ या न्यायानें ही कांहीं लोकांना कविताच वाटेनाशी झाली आहे. पण तिचा खरोखर बारकाईनें आणि खोलपणें कुणी विचार केलेला दिसत नाही. एकंदर सर्वच आधुनिक काव्याचा सूक्ष्म आणि शास्त्रीय अभ्यास अजून व्हावयाचा आहे. केवळ एकानें या कवितेला नांव ठेवलें म्हणून दुसरा ठेवतो, दुसऱ्यानें ठेवलें म्हणून तिसरा ठेवतो; आणि ही अतिसुंदर, अतिगूढ, अतिरम्य कविता, कविताच नव्हे असें उठलासुटला म्हणू लागतो. मराठी काव्याची शब्दकळा, त्याचे अर्थप्रवाह, त्याचे संकेत, त्याचा अर्थगौरव यावर जाणत्या टीकेचे झोत अजून पडावयाचे आहेत.

अशा टीकेचे झोत पाडण्याचा माझा हा एक अल्पसा प्रयत्न आहे. ही कविता सृष्टिवर्णनपर आहे, हें उघड आहे. सृष्टिवर्णन म्हटलें कीं तात्काळ बालकवींची आठवण होते. छाती फुटेल इतक्या जोरानें ती ठोकून मी वेशक जाहीर करतो कीं सृष्टिवर्णनक्षेत्रांत या अनामिक प्रौढ कवीपुढें बालकवि अश्वरथः बाल किंवा ब्रुचा आहे. ‘भूताधारें समजुनि चालू काळ नीट निर्मितो

सोज्वल भविष्य काळाला; कवि धन्य नव्हे काय तो?' या नादमधुर, अतिरसाळ, गूढ-गंभीर, अर्थगर्भ (—कोण म्हणतो या ओळी रक्ष, गद्य आहेत म्हणून? धिक् धिक् तान्प्रति नैष यतनः!—) ओळींच्या आधाराने 'बी' हे कविविषयक तत्त्वज्ञानांत केशवसुतांच्या पुढे एक पायरी गेले आहेत, हे ज्याप्रमाणे निःसंदिग्धपणे माझे मित्र वा. रा. ढवळे यांनी सिद्ध केले आहे, तसेच 'वैशाखमासी' प्रतिवर्ष येती, । आकाशमार्गी नवमेघ पंक्ती ॥' या वास्तववादाच्या परिसीमा गाठणाऱ्या ओळींच्या जोरावर मी निःशंकपणे म्हणू शकतो, की हा अनामिक कवि तत्त्वज्ञानांत बालकवींच्या पुढे शेंकडों पायऱ्या गेला आहे. साध्या फुलाच्या फुलण्याचे वर्णन, त्या फुलावर मानवता आरोपित करून, त्याला फुलराणी बनवून त्याच्या लग्नाला पक्षी, वायु वगैरे वऱ्हाडी जमवून त्याची वरात काढून, केवढ्या फापटपसान्याने, आडमार्गाने आणि द्राविडी प्राणायामाने बालकवींनी केले आहे. तेच आमच्या अनामिक कवीने एका सबंध ऋतूचे वर्णन अवघ्या दोन ओळींत करून साऱ्या सृष्टीचे रहस्य उकळून दाखविले आहे; आणि ते सुद्धा शिकल्या सवरलेल्या सुजाण प्रौढांना नव्हे तर अनागस, अजाण बाळाला. याला म्हणतात अतिघोर, अत्युग्र, अतिकठोर वास्तवता; आणि यालाच म्हणतात शब्दांची लोकोत्तर काटकसर किंवा 'अल्पाक्षरा बह्थर्था' वाणी.

आतां या कवितेच्या सूक्ष्म आणि सखोल अभ्यासाला सुरुवात करूं. व्यक्तिव-निष्ठ जीवनानुभूतीचा उत्कट पण संयमशील आविष्कार हे एकंदर सर्वच वाङ्मयाचे प्राणतत्त्व आहे. या प्राणतत्त्वाचे तीव्र आणि सळसळते स्पंदन आपणांस कविता या वाङ्मयप्रकारांतच प्रत्ययास येते. साहजिकच अशा उत्कट आणि संयमशील अनुभूतीच्या आविष्काररूप असलेल्या कविता जेव्हां आपल्या वाचनांत येतात तेव्हा त्यांचा आपल्या अंतःकरणावर जो संस्कार होतो तो टिकून राहतो; एवढेच नव्हे तर आपल्या जीवनदृष्टीशी संवादी असला तर आपल्या व्यक्तित्वाशी एकजीव होऊन जातो. अशा तऱ्हेच्या प्रभावशाली कविता आधुनिक मराठी वाङ्मयांत हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या आहेत. त्यांपैकी आमच्या अनामिक कवीची 'वैशाखमासी' प्रतिवर्ष येती...' ही एक कविता आहे, असें मला वाटते. या कवितेचा पहिला मोठेपण हा की प्रथम वाचनानेच तिच्यातील प्रतिपाद्य विषय चट्कन् आपल्या लक्षांत येतो. आपण सर्व अनियमित असतो, पण सृष्टि कशी काटेकोर नियमितपणा पाळते, ही कवितेतील मध्यवर्ती कल्पना आपल्या अंतःकरणाची पटकन् पकड घेते. कवीची ही अनुभूति तर आकर्षक आहेच, पण तिच्या आविष्काराची पद्धतिहि किती आकर्षक आहे पाहा.

एकदम तुम्ही अनियमित आहांत, सृष्टि नियमित, नेमपूर्ण आहे असें कवीनें फट्कून सांगून टाकलेलें नाहीं. त्यानें सुंदर वातावरण निर्माण केलें आहे. बारा महिन्यांपैकी नेमका वैशाख महिनाच त्यानें निवडला आहे; कारण 'वैशाख मास वासंतिक समय शोभतो !' आणि नंतर आकाशाच्या मार्गानें वाटेल ते मेघ नव्हे, तर नवे, कोवळे पोरसवदा मेघ कसे पंक्तीपंक्तीनें,—जणूं काय ते लहान, नवे असल्यामुळें एकेकटे जायला त्यांना भीति वाटते म्हणून,—शाळा सुटल्यावर लहान मुलें जशीं गटागटानें रस्त्यावरून जातात तसे जातात, हें हळुवारपणें सांगितलें आहे. आणखी एक मजा पाहा. या वातावरणाची भव्यता रसिकांच्या मनावर विब्रवून त्यांना 'आ' वासायला लावण्याकरतां कवीनें पहिल्या दोन ओळींत 'शा,' 'मा,' 'आ,' 'का,' 'मा,' हीं आकारान्त अक्षरें किती खुबीनें वापरलीं आहेत ! तिसऱ्या आणि चवथ्या ओळींत 'ने' आणि 'हें' हीं पहिलीं दोन्ही अक्षरें एकारान्त तर 'ये' आणि 'चें' हीं दोन्ही चवथीं अक्षरेंहि एकारान्तच ठेवून देऊन कवीनें अंतर्गत नादसाम्याची अगदीं कमाल केली आहे.

रसिकांच्या ताबडतोब ध्यानांत येणारें या कवितेचें एक ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे तिची असामान्य प्रसादपूर्णता. ती वाचीत असतां सहृदय वाचक स्वतःला नकळत तिच्यांतील आविष्कृत अनुभूतीशीं हां हां म्हणतां तन्मय होऊन जातो. कुठेंहि क्लिष्ट शब्दावर, क्लिष्ट कल्पनेवर वा क्लिष्ट दूरान्वयावर वाचकाला ठेचाळावें लागत नाहीं. सगळें कसें अगदीं जवळजवळ आणि स्वच्छ आहे. आकाशांत मेघ, मेघांच्या मागोमाग पावसाळा आणि ताबडतोब काय करायचें त्याची बाळाला स्वच्छ शिकवण.

दुसरा रमणीय विशेष म्हणजे कवितेंतला भलताच संयम. संयम ही एक दिव्य शक्ति आहे. तिच्या साहाय्यानें कलाकृतीच काय, पण आपलें सारें जीवन सौंदर्यपूर्ण आणि सामर्थ्यसंपन्न बनवितां येतें. या कवितेंत या दिव्य शक्तीचा आपणाला साक्षात्कार होतो. एका झटक्यांत वर्ष, महिने, ऋतू आपल्या डोळ्यासमोरून निघून जातात. कवितेंतलें प्रतिपाद्य तत्त्व,—आमचा अनियमितपणा आणि सृष्टीचा नियमितपणा हें स्पष्टपणें मुळींच सांगितलेलें नाहीं. वैशाख महिन्यांत वर्षावर्षाला नव्या नव्या मेघांना झुंडीझुंडीनें यावें लागतें, यांत अनियमितपणें वागणाऱ्या मानवतेची दारुण आणि भकास असहाय्यता, निवडक आणि अर्थपूर्ण शब्दांत सांगितली आहे. या चित्रणाला मटवून वेढव करण्याच्या मोहापासून कवि पूर्णपणें अलिप्त राहिला आहे. वाचकाच्या कल्पनाशक्तीला आणि रसिकतेला त्यानें

पूर्ण वाव दिला आहे. प्रतिपाद्य अनुभूतीची सहज प्रचीती येईल एवढेच मोजके शब्द त्यानें वापरले आहेत. मानवाची असहाय्यता अशा खुत्रीनें सांगितल्यानंतर, एखाद्या घणाच्या घावाप्रमाणें टाणकन् सृष्टीचा नेम किंवा आपलें प्रतिपाद्य तच्च खसकन् पावसाळ्याला खाली ओढून त्यानें सहृदय रसिकाच्या हृदयावर हाणलें आहे.

रसाविष्काराच्या दृष्टीनेंही ही कविता अप्रतिम आहे. प्रकट रसाविर्भावापेक्षां रसध्वनि हा नेहमीं श्रेष्ठ समजला जातो. या कवितेंत ध्वनीखेरीज दुसरें काहीं नाहींच. तोहि वस्तुध्वनि किंवा अलंकारध्वनि नाहीं, तर ध्वनिराज रसध्वनि आहे. वेभान झालेला सच्चशील कवि गुटगुटीत लहान बाळासमोर मान आडवी करून बसला आहे, त्याची लांबलचक शेंडी वाऱ्यावर इतस्ततः उडते आहे, बाळाच्या हनुवटीला हात लावून स्वतःला प्रतीत झालेलें महान् सत्य तो बाळाला प्रेमानें, वात्सल्यानें, व्याकुळतेनें सांगतो आहे, असें रसरशीत, जिवंत चित्र कविता वाचतांवाचतां आपल्या डोळ्यासमोर स्पष्ट उभें रहातें, आणि वत्सल रसाच्या ध्वनीचा परमोच्च बिंदु गांठला जातो. या कवितेंतील प्रधान भावना वत्सलतेची आहे; पण 'वैशाख' या पहिल्याच शांतरसात्मक शब्दानें प्रारंभ करून 'बाळा' या वात्सल्यपूर्ण शब्दानें कवितेचा शेवट करण्यांत मुख्य वात्सल्य-रसाचा उठाव सूक्ष्म शांतरसानें करण्याचें असाधारण कौशल्य कवीनें दाखविलें आहे. थिळर, नाचऱ्या, नवशिक्या मेघांच्या पार्श्वभूमीवर धीरगंभीर सृष्टिसतीचा उदात्त नियमितपणा चांगलाच खुलून दिसतो. या विरोधाची अनुभूति सर्वसामान्य आहे. कुणालाहि ती सहज येते. पण या सामान्य अनुभूतीचा कवीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण व अनन्य व्यक्तित्वाशीं संघर्ष घडून आला की त्या व्यक्तित्वाचा त्या अनुभूतीवर प्रभावी ठसा उमटतो; आणि मग ती अनुभूति नव्या आत्मप्रत्ययानें, नव्या वेगानें, नव्या आवेशानें कवीच्या व्यक्तित्वाच्या एकजिनसी मुर्शीतून बाहेर पडते. अशा रीतीनें बाहेर पडलेल्या अनुभूतीतच कवीच्या जीवनदृष्टीचा आपणाला प्रत्यय येतो. या अनामिक कवीच्या कोणत्याहि दुसऱ्या कवितेंत सृष्टीकडे याच अत्युग्र, अतिघोर, अति कठोर वास्तवतेनें पाहाण्याची जीवनदृष्टि आपणाला आढळून येईल. 'झाडींतुनी हे उडुनी प्रभाती। पक्षी कसे मंजुळ शब्द गाती ॥' ही कविता ध्या, किंवा 'उमाठ्यावरी येतसे सूर्य जेव्हां। नभीं होतसे चन्द्र निस्तेज तेव्हां ॥' ही ध्या. आपणाला हीच एकमेव जीवनदृष्टि प्रत्ययाला येईल.

'वैशाखमार्सी' या कवितेचें आणखी एक सांगितलेंच पाहिजे असें वैशिष्ट्य

म्हणजे विधवांचीं दुःखें, पुनर्विवाह, प्रेमभंग, मिश्रविवाह, गुलामगिरी, स्वातंत्र्य, देशभक्ति इत्यादि, आज आहेत तर उद्या नाहीत अशा क्षणभंगुर विषयावरची ही कविता नाही; तर अनाद्यनंत सृष्टीतल्या चिरंतन, शाश्वत सत्याचा आविष्कार या कवितेंत झाला आहे. विधवांचे पुनर्विवाह सर्रास होऊं लागतील, देश तर स्वतंत्र झालाच आहे; पण माणसांचा अक्कलशून्य अनियमितपणा आणि सृष्टीचा त्रिनचूक वक्तशीरपणा या गोष्टी विशिष्ट कालपुरत्या किंवा विशिष्ट देशापुरत्या नाहीत. त्या चिरंतन, शाश्वत, अजरामर आहेत; आणि त्यांचाच कलात्मक, संयमशील आविष्कार या कवितेंत झाला आहे. शेवटीं कवीच्या अनन्य व्यक्तित्वाचें, व्यापक अनुभूतीचें, विशाल मानवतेचें आणि अद्वितीय कलात्मकतेचें एकच उदाहरण देऊन हें लांबलेलें रसग्रहण पुरें करतो. आजपर्यंत सर्व जग बाळांचें कौतुक करित आलें आहे; जगाच्या इतिहासांत या आमच्या कवीनेंच पहिल्यांदा बाळालाच दुसऱ्या कशाचें तरी कौतुक करावयाला लावलें आहे !

साहित्य : डिसेंबर १९४७

बोलेल तो लिहील काय ?

काहीं दिवसांपूर्वी एका साहित्यसंस्थेचे चिटणीस माझं व्याख्यान ठरविण्या-करितां माझ्याकडे आले होते. दुसरं काहीं काम असल्यामुळें मला त्यांचं आमंत्रण स्वीकारतां येणार नाहीं, असं मी त्यांना नम्रपणें सांगत होतों. ते आग्रह करीत होते, आणि खरोखरच मला येणं शक्य कसं नाहीं तें मी त्यांना सांगत होतों. बोलतांबोलतां अगदीं हुकुमी एवका म्हणून स्तुतीचं अस्त्र त्यांनीं माझ्यावर सोडलं. ते म्हणाले, “तें काहीं नाहीं, तुम्ही आलंच पाहिजे. तुमच्यासारखा काहींतरी ‘सॉलिड’ सांगणारा वक्ता आम्हाला यावेळीं हवाय्! मागल्या वेळेला त्या यांना बोलवावं होतं त्यांच्या व्याख्यानांत काहींच तथ्य नव्हतं—”

त्यांचे ‘ते हे’ म्हणजे चांगलेच नांवाजलेले साहित्यिक होते. मी चटकन त्यांना म्हणालों, “तर मग तुम्ही मला मुळींच बोलावूं नका, कारण मीही काहीं ‘सॉलिड’ सांगूं शकणार नाहीं. आणि एक गोष्ट सांगूं का?” “सांगा कीं—” जरा चमकून ते म्हणाले. “ते हे काहीं ‘सॉलिड’ सांगूं शकले नाहीत किंवा मीही सांगूं शकणार नाहीं याबद्दल सर्वस्वी तुम्ही लोकच जबाबदार आहांत!” “म्हणजे?” माझ्याकडे डोळे विस्फारून पहात ते म्हणाले. “म्हणजे असं कीं आज तुमच्याकडे, उद्यां दुसरीकडे कुठं तरी, परवां महिला समाजांत, तेरवां कुमार मंडळांत अशी तुम्हीच कुठं ना कुठं व्याख्यानं आग्रह करकून ठेवतां आणि कोणत्याही विषयाचा ‘सॉलिड’ विचार करायला किंवा काहीं ‘सॉलिड’ लिहायला साहित्यिकांना वेळच सांपडत नाहीं. त्यामुळें त्यांचं ज्ञान दिवसेंदिवस तुटपुंज होत जातं, लिहिणं फारसं होत नाहीं, आणि नंतर तुम्हीच लोक अलीकडे ‘ते हे’ ‘सॉलिड’ काहीं सांगत नाहीत, बरेच दिवसांत त्यांनीं काहीं लिहिलं नाहीं म्हणून उलट ओरड करीत फिरतां!”

“नाहीं-नाहीं, तसं नाहीं-” असं कांहीं तरी पुटपुटत ते निघून गेले.

त्यांची ती केविलवाणी स्थिति पाहून मला वाईट वाटलं. ते काय किंवा दुसरे कुणी काय, साहित्यिकांना बोलवायला येतात ते सद्धेतूनेच येतात. माझ्या बोलण्यांत बरंच तथ्य असलं तरी इतक्या उद्दामपणानें मी तें सांगायला नको होतं, असं मला वाटलं. दुसरं असं कीं या बाबतींत आम्ही साहित्यिकही संपूर्णपणें निर्दोष आहोंत असं म्हणतां येणार नाहीं.

पुष्कळशीं व्याख्यानं आणि अनेक दौरे झाले म्हणजे व्याख्यानबाजीचा आम्हांला कंटाळा येतो, आणि वाचनलेखनांत वेळ घालवण्याचा शहाणपणा सुचतो. पण पहिल्या पहिल्यांदा लोकांच्या टाळ्या ऐकायला आणि गळ्यांत हार घालून घ्यायला आम्हांला बरं वाटतं ! तेव्हां केवळ व्याख्यान ठरवायला येणारांवर गुरगुरण्यांत काय अर्थ आहे ? आम्हीही कठोर आत्मपरीक्षण करायला पाहिजे. असें आत्मपरीक्षण केल्यास असं दिसून येईल कीं आज मराठी साहित्याचा नंबर एकचा शत्रू आम्हां साहित्यिकांची व्याख्यानबाजी हा झालेला आहे. विशेषतः मुंबई—पुण्यासारख्या अनेक संस्था असलेल्या शहरांतल्या साहित्यिकांना तर साहित्य निर्माण करण्यापेक्षां व्याख्यानं देण्यांतच बहुतेक फुरसदीचा वेळ घालवावा लागतो. सभा, संमेलनं चर्चा, परिषदांत भाग घेतांघेतां साहित्यिक असूनहि फक्त साहित्य निर्माण करायचं तेवढंच त्यांचं राहून जातं !

या प्रश्नाचा व्याख्यानं देणाऱ्या आम्ही साहित्यिकांनीं आणि व्याख्यांनाना बोलावणाऱ्या संस्थांनीं, दोघांनींही गंभीरपणें विचार करण्याची वेळ आली आहे असं मला वाटतं. साहित्यिकानं व्याख्यान देणं हें मुळांतच कांहीं तरी वाईट आहे असं मला मुळींच म्हणायचं नाहीं. एखाद्या महत्त्वाच्या साहित्यिक प्रसंगीं त्यानं एखादं विचारपरिप्लुत व्याख्यान दिलं तर तें योग्य होईल आणि तें छापून प्रसिद्ध झाल्यावर साहित्यांतही भर पडेल. या मंडळांत नाहीं तर त्या समाजांत, या शाळेच्या अभ्यासमंडळांत नाहीं तर त्या कॉलेजच्या वाङ्मयविहारांत आठवड्याचे निम्न्याहून अधिक दिवस तो जर व्याख्यानं देत फिरू लागला तर तो बृहस्पति असला तरी दर वेळेला ‘सॉलिड’ काय सांगणार आणि ‘नवीन’ काय बोलणार ? म्हणजे जें त्याचं खरं महत्त्वाचं कार्य, —साहित्य निर्माण करणं—तें बाजूलाच रहातं आणि वर आणखी हा उथळ कांहींतरी आणि तेंच तेंच बोलतो म्हणून बोलावणारे आणि ऐकणारेच टीका करतात. म्हणजे व्याख्यानांत गेलेल्या वेळेचा यालाही कांहीं फायदा झाला नाहीं आणि लोकांनाही कांहीं झाला नाहीं. व्याख्यान हें राजकीय पुढाऱ्याचं महत्त्वाचं माध्यम आहे. जनतेला जागृत

करायच्या, तिला आपलं म्हणणं पटवून द्यायच्या, तिची संघटना करायच्या वगैरे सर्व महत्त्वाच्या कार्याकरतां त्याला हें माध्यम वापरावं लागतं. तो दिवसाला चार आणि आठवड्याला अष्टावीस व्याख्यानं देत फिरला तर तो आपलं कर्तव्यच करतो असं होईल. पण लेखन हें माध्यम असलेल्या साहित्यिकांनं व्याख्यानं देत फिरून स्वतःचं आणि जनतेचंही नुकसान करण्यांत कांहींच अर्थ नाही.

ललित साहित्य असो कीं ललितेतर असो, तें जर भरदार किंवा 'सॉलिड' व्हायचं असेल,—त्यांत कांहीं 'नवीनपणा' किंवा अपूर्व वस्तुनिर्मिती दिसायची असेल, तर लेखकाला त्याचं कित्येक दिवस, कित्येक महिने, नव्हे—कित्येक वर्षे सुद्धां शांतपणें ध्यान, मनन चिंतन करावं लागतं. त्याच्या मनांत तो विषय पुरेपूर 'शिजून' बाहेर पडला तरच तें परिपक्व आणि परिपूर्ण वाङ्मय होईल. व्याख्यान-बाजीच्या धांवपळींत गुंतलेल्याच्या मनांत कांहींच परिपक्व होणं शक्य नाही. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट वाचकांच्याच नव्हे तर बऱ्याचशा लेखकांच्याही ध्यानांत आलेली नसते. बोलण्याच्या आणि लिहिण्याच्या शक्तीचा झरा एकच आहे. 'बोलेल तो करील काय ?...' ही म्हण साहित्यप्रांतालाही शंभर टक्के लागू आहे. एखाद्या विषयावर सार्वजनिक व्याख्यानांतच नव्हे, तर खाजगी बैठकींतही आपण बरंचसं बोलून टाकलं कीं, त्या विषयावर लिहावंसं वाटतच नाही. लिहिलंच तर तें पुरेसं दमदार आणि भरदार होत नाहीं. त्याची वाफ निघून गेलेली असते. आपल्या नाटकाच्या किंवा कादंबरीच्या कथानकाची उठल्यासुटल्या आणि भेटेल त्या मित्राशीं चर्चा करीत बसणाऱ्या लेखकाच्या हातून तें नाटक किंवा ती कादंबरी बहुधा लिहून होत नाहीं—झालीच तर ती मनांतल्या मनांत उकळून बाहेर फुटली असती तर जितकी रंगदार आणि रसरशीत उतरली असती तितकी उतरत नाहीं.

साहित्यिकांना व्याख्यानाला बोलवायला येणाऱ्या बहुतेकांना प्रामाणिकपणें वाटत असतं कीं आपण फार महत्त्वाचं सार्वजनिक कार्य करतों आहोंत. आणि आपल्या विनंतीला नकार देणारा साहित्यिक मोठा स्वार्थी आणि सार्वजनिक कार्याची आवड नसलेला माणूस आहे. जणू काय तोंडच्या वाफा पांचपन्नास लोकांसमोर हवेंत सोडणारा साहित्यिक सार्वजनिक कार्य करतो,—तो स्वतःचं आणि लोकांचं नुकसान करतो हें आपण प्रारंभींच पाह्यलं;—आणि हजारों लोक कित्येक वर्षे ज्याचा आस्वाद घेऊं शकतील असं कांहीं तरी स्वस्थ घरीं बसून लिहिणारा मात्र स्वार्थी आणि समाजविन्मुख ! वर आणखी या सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना 'भरदार' आणि 'नावीन्यपूर्ण' व्याख्यान हवं असतं. पण गल्लीकोपऱ्यांतल्या साहित्य-

संस्थांच्या किंवा शाळाकॉलेजांतल्या वाङ्मयमंडळांच्या सभांना येणाऱ्या श्रोतृ-वर्गापैकीं कितीजण 'भरदार' 'मुद्देसूद' व्याख्यान ऐकायला येतात आणि किती केवळ करमणुकीसाठीं किंवा फार तर-अमका साहित्यिक दिसतो कसा आणि बोलतो कसा हें पहाण्यासाठीं येतात ? शंभरांत एखादाच पहिल्या प्रकारचा आणि उरलेले नव्याणव दुसऱ्या प्रकारचे असतात याबद्दल दुमत होईलसं वाटत नाही. साहित्यिकाकडून ज्याला कांहीं भरदार आणि मुद्देसूद हवंय तो मुळीं त्याचीं पुस्तकंच वाचतो. तें ज्याला करायचं नाही,—फुकटांत कांहीं थोडं कानावरून गेलं आणि थोडा वेळ करमणूक झाली कीं पुरे असं वाटणाराच बहुधा व्याख्याना-साठीं उत्सुक असतो.

सामान्य कार्यकर्तेच नव्हे तर शाळाकॉलेजांत शिक्षणाचं कार्य करणारे सुद्धां असं स्पष्टपणें मला सांगणारे भेटले आहेत. मुद्दाम तुमच्या शाळेंत येऊन तुमच्या विद्यार्थ्यांना सांगण्यासारखं सध्यां माझ्यापाशीं कांहीं नाही, असं मी एकदां एका शाळेच्या चालकांना म्हटलं, तेव्हां ते म्हणाले, "तसं कांहीं नाही सांगितलंत तरी चालेल. तुमचा एक धडा आहे सातवीच्या मुलांना. त्यांना तुम्हांला पहायची इच्छा आहे!" म्हणजे यांच्या शाळेंतल्या मुलांना माझा चेहरा दाखविण्याकरतां येण्यांत आणि चहापाण्यांत मी दोनतीस तास घालवावे अशी त्या सद्गृहस्थांची इच्छा होती.

दुसरे एक शिक्षक म्हणाले, "तुमचा धडा सातवीला आहे. त्या धड्यावर तुम्ही व्याख्यान द्यावं, अशी आमची आणि मुलांचीही फार इच्छा आहे."

"इच्छा फार चांगली आहे," मी म्हणालों, "पण माझ्या त्या लेखावर बरी-वाईट पुष्कळ टीका झाली आहे. तेव्हां मास्तरांनींच त्याच्या गुणावगुणांची चर्चा करून मुलांना तो समजावून देणं अधिक चांगलं नाही का ? मी आणखी वेगळं काय सांगणार ? लेखक आपल्या लेखासंबंधीं टीकाकारापेक्षां अधिक कांहीं उपयुक्त सांगूं शकेल असं मला वाटत नाही. उलट एखादे वेळीं लेखकाच्या मनांत नसलेलेही अनेक अर्थ टीकाकार दाखवून देतात; लेखकालाही आपल्या लेखांतलं सर्वच समजतं असं कुठं आहे ?" "म्हणजे ?" आश्चर्यानं माझ्याकडे पहात ते शिक्षक उद्गारले.

"अहो, त्यांत आश्चर्य वाटण्यासारखं कांहीं नाही," मी म्हणालों, "ब्राउनिंग कवीचं प्रख्यात उत्तर तुम्हाला माहीत नाही का ? त्याच्या एका कवितेचा अर्थ एका माणसानं त्याला विचारला. ब्राउनिंग म्हणाला, 'मला आतां सांगतां येणार नाही.' 'तें कसं काय ?' तो माणूस उद्गारला. 'म्हणजे असं'—ब्राउनिंग

म्हणाला, 'ती कविता मी आणि देवानं मिळून लिहिली. मी तिचा अर्थ विसरलों. आतां तिचा अर्थ फक्त देवालाच माहीत !' ब्राउनिंगचं उत्तर ठीकच आहे, पण आणखी एक तुम्हांला विचारूं का ?”

“काय ?” ते शिक्षक म्हणाले.

“आम्ही समकालीन लेखक आमच्या लेखांचं किंवा कवितांचं स्पष्टीकरण करण्याकरतां तुम्हांला किंवा तुमच्या मुलांना उपलब्ध आहोत. पण आमच्यापेक्षां किती तरी थोर आणि ज्यांच्या वाङ्मयांत अपरंपार अर्थ भरला आहे, त्या कालिदास, भवभूति, शेक्सपियर, शेले, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, यांचं वाङ्मय शिकवतांना तुम्ही काय करतां ? आमचं वाङ्मय अधिक स्पष्ट करण्याची संधि आम्हाला मिळते आणि त्या थोर प्राचीनांना मात्र तशी मिळत नाही, हा त्यांच्यावर अन्याय नाही का ?

“छे—छे. तसं कांहीं नाही हो,” ते हंसत म्हणाले. “तुम्हाला पाहण्याची आणि तुमचं बोलणं ऐकण्याची मुलांची इच्छा आहे इतकंच !” शेवटीं व्याख्यानाचा खरा हेतु अशा तऱ्हेनं बाहेर आला.

साहित्यिकाला पहाण्याची किंवा त्याचे शब्द ऐकण्याची इच्छा वाईट आहे असं मला मुळांच म्हणायचं नाही. साहित्यावद्दलचं प्रेमच त्या इच्छेंत व्यक्त होतं. पण त्याकरतां त्या साहित्यिकाचे आणि स्वतःचे दोनतीन तास दवडणं कितपत योग्य आहे हा प्रश्न आहे. यूरोप-अमेरिकेंतल्या लोकांतही पुस्तकं आणि साहित्याचा अभ्यास करणं त्याप्रमाणेंच साहित्यिकाला पहाणं किंवा त्याचं व्याख्यान ऐकणं हाही साहित्य-प्रेमाचा प्रकार आहे. पण साहित्यिकाला फुकट रात्रवणं म्हणजे सार्वजनिक कार्य किंवा साहित्यप्रेम असं आम्ही आध्यात्मिक आणि त्यागी लोक समजतां त्याप्रमाणें ते भोगी आणि भौतिकतावादी लोक समजत नाहीत. साहित्यिकाला जगवणं आणि त्याचं जीवन सुखाचं करणं हाही एक साहित्यिकप्रेमाचा प्रकार ते समजतात. साहित्यिकाला पहाण्याच्या आणि ऐकण्याच्या स्वाभाविक इच्छेला सार्वजनिक कार्याचा किंवा समाजशिक्षणाचा बुरखा ते घालीत नाहीत.

नाटक-सिनेमासाठीं आपण रुपया दोन रुपये खर्च करतां तर साहित्यिकाला पाहायला आणि ऐकायला एखादा रुपया खर्च करायला कांहीं हरकत नाही, असा विचार करून शहरोशहरीं तिकीट लावून एखाद्या सुप्रसिद्ध लेखकाचं व्याख्यान केल जातं. सुप्रसिद्ध लेखकांच्या व्याख्यानांची पद्धतही अशी आहे कीं वर्षभर इकडेतिकडे व्याख्यानवाजी करतो आहे, त्यामुळें लिहूनही होत नाही आणि व्याख्यानही उथळ होतात असा प्रकार तिथं होत नाही. जें पुस्तकरूपानं प्रसिद्ध

करतां येईल असं एखादंच विचारपूर्ण व्याख्यान लेखक तयार करतो. त्याच्या व्याख्यानांचा देशांतल्या मुख्य मुख्य शहरांचा महिना दीड महिन्याचा दौरा असला व्याख्यानं जमविणाऱ्या अधिकृत संस्था व्यवस्थित आंखतात. तें एकच व्याख्यान प्रत्येक शहरांत तिकीट लावून श्रोतृवर्गासमोर तो लेखक देतो. शिकागोंत तेंच, फिलाडेल्फियांत तेंच, न्यूयॉर्कमध्ये तेंच व्याख्यान, पण लेखकाला पहाण्याकरतां आणि ऐकण्याकरितां आपण जमलों आहोंत म्हणून प्रामाणिकपणें आलेला श्रोतृवर्ग, 'नवीन' कांहीं नाहीं म्हणून आमचे फुकटे ऐकणारे तक्रार करतात तशी तक्रार करीत नाहीं. नोबेल पारितोषिक मिळविणारा प्रख्यात जर्मन कादंबरीकार थॉमस् मॅन यानं पॅसिफिकच्या किनाऱ्यापासून अटलांटिकच्या पर्यंत सॅन्फ्रॅन्सिस्को ते न्यूयॉर्क अमेरिकेंतल्या वीस पंचवीस शहरांत अशा तऱ्हेन दिलेलं एक व्याख्यान मी कांहीं वर्षांपूर्वी वाचलं होतं. या प्रकारामुळें साहित्यांतही मोलाची भर पडते, व्याख्यानहि उथळ होत नाहीं आणि साहित्यिकाला पहाण्याऐकण्याची हौसहि फुकटेपणाची संवय न जडतां पुरी होते. मात्र भरपूर साहित्य, भरदार व्याख्यान, साहित्यिकाला पहाण्याची सोय, आणि हें सर्व फुकट—ही मौज या प्रकारांत नाहीं हें मान्य केलं पाहिजे.

नवयुग : दिवाळी १९५०

मी भविष्य वाचीत नाहीं

“मी भविष्य वाचीत नाहीं” असं म्हणणारे पुष्कळ लोक भेटतात, आणि

“आपण बुवा आपल्या राशीचं भविष्य नेमानं वाचतो” असं म्हणणारा एखादाच भेटतो, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. पण त्याबरोबरच हेंही अगदी खरं आहे की, “मी भविष्य वाचीत नाहीं” असं म्हणणारे बहुतेक लोक भविष्य वाचीत असतात. मीहि भविष्य वाचीत नाहीं असं म्हणतो. थोडंसं तें खरंहि आहे. भविष्य असलेलं वर्तमानपत्र किंवा नियतकालिक हौसेनं किंवा उत्सुकतेनं भविष्यासाठीं मी कधीं घेत नाहीं, पण माझ्या राशीचं भविष्य कुठं दिसलं तर तें मला पहावसं वाटत नाहीं असं मात्र सुळींच नाहीं. त्याच्यावर नजर मी जरूर फिरवतो. त्याचप्रमाणें कुणी हात पाहूं म्हटलं तर मी हात दाखवीत नाहीं असं सुळींच नाहीं. मात्र एक नियम अशा वेळीं मी कसोशीनं पाळतो. हात पाहून भविष्य सांगणाराला चांगलं काय काय नि केव्हां केव्हां होणार तेवढंच सांग असं बजावून सांगतो. छापलेल्या भविष्यावरून नजर फिरवतांनासुद्धां अमक्या वेळीं तुम्ही आजारी पडाल, अमक्या आठवड्यांत तुमचे शत्रू तुम्हांला फार त्रास देतील असलं काहीं दिसलं कीं त्याकडे मी लक्षच देत नाहीं. गेलंच लक्ष, तर तें सर्व विसरून जाण्याचा मी प्रयत्न करतो. चांगलं काहीं होणार म्हटलेलं असतं तेवढंच वाचतो. तेंही फार दिवस माझ्या लक्ष्यांत रहातं असं नाहीं. तेवढ्यापुरतं बरं वाटतं इतकंच. नंतर सर्व काहीं मी विसरून जातो. त्या चांगल्याची उत्सुकतेनं वाट पहात बसत नाहीं कीं त्याचा कधीं विचारहि करीत नाहीं. चांगलं होणार म्हणून क्षणभरसुद्धां जीव टांगून ठेवायला मी जिथं तयार होत नाहीं, तिथं वाईटाची चिंता मी चुकून तरी कशी मनाला लावून घेईन ?

याचा अर्थ इतकाच कीं, गंमत म्हणून मी भविष्य वाचतो, किंवा हात पाहूं

म्हणणाराला माझा हात दाखवतो. असं जर आहे तर मग मी किंवा माझ्यासारखे बरेचसे लोक “मी भविष्य वाचीत नाही” असं बरेच वेळा कां म्हणतात ? मला वाटतं, असं म्हणण्यांत आपणाला भविष्य वाचण्याचं व्यसन नाही, भविष्यावर आपण आपला जीव टांगून ठेवीत नाही, भविष्यावर आपण आपले रोजचे व्यवहार अवलंबून ठेवीत नाही, काय करायचं किंवा काय करायचं नाही हें भविष्यावर ठरवीत नाही, असं आम्हांला म्हणायचं असतं. भविष्य वाचतो, असं आपण म्हटलं तर आपण नुसतं वाचतो इतकंच नव्हे तर भोळेपणानं त्यावर विश्वास ठेवून आपले व्यवहार त्याला अनुसरून आपण करतो, असा समज लोक करून घेतील, नि आपणाला भोळसट किंवा निर्बुद्ध समजतील अशी भीति आम्हाला वाटते.

कांहीं कांहीं भविष्य खरं होतं, हें मी अनुभवानं सांगतो. पण पुढं निश्चितपणें काय होणार आहे हें सर्व कुणी सांगू शकेल, किंवा असं सांगणारं कांहीं शास्त्र आहे यावर माझा मुळींच विश्वास नाही. कुणीहि सुबुद्ध मनुष्य यावर विश्वास ठेवणार नाही म्हणूनच भविष्य वाचायला मी फारसा उत्सुक नसतो. आणि जेव्हां सहज वाचतो तेव्हां तितक्याच सहजपणें विसरूनहि जातो. मग भविष्य मी वाचतो तरी कां, किंवा हात पहाणाराचं ऐकतो तरी कां ? हीच तर मनुष्यस्वभावाची गंमत आहे. सुबुद्ध मनुष्य भविष्य पाहून कांहीं करित नसेल किंवा कांहीं करायचं रहात नसेल, पण अज्ञात भावी काळाच्या दरीत डोकावून पाहतां आलं तर पहावं हें जबरदस्त कुतूहल त्याला असतंच. भविष्याचं ओझरतं तरी दर्शन घेतां येईल का, या जिज्ञासेतून बरंचसं शास्त्रीय संशोधनहि निर्माण झालंय. कांहीं माणसं मनकवडीं असतात, दुसऱ्यांच्या मनांत काय चाललंय, हें हीं माणसं सांगू शकतात. कांहीं माणसं आगामी घटनांचं किंवा डोळ्यांनीं न पाहिलेल्या वस्तूंचं वर्णन करू शकतात. यांत कांहीं लबाडी नसते हें अनुभवानं सिद्ध झालेलं आहे. अशा माणसांना कांहीं दैवी शक्ति असते, असं सर्वसामान्य माणसं समजतात.

पण शास्त्रज्ञांना हें दैवी शक्तीचं कारण पटणं शक्य नाही. तेव्हां मानसशास्त्राचं संशोधन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांनीं या विषयाचं विशेष संशोधन करण्याकरतां एक संस्था स्थापन केली आणि गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत लंडन विद्यापीठातर्फे या ‘युनिव्हर्सिटी ऑफ लंडन कौन्सिल फॉर सायकिकल इन्व्हेस्टिगेशन’ संस्थेनें खूपच महत्त्वाचं संशोधन केलंय. या बाबतींत निश्चित असा कांहीं सिद्धांत अजून तयार झालेला नसला तरी अशा प्रकारची शक्ति असलेलीं सर्वच माणसं थोटांड नाहीत इतकं मात्र निश्चितपणें सिद्ध झालंय. दिक्, काल या सर्व कल्पना सापेश आहेत

हा क्रांतिकारक शोध आइन्स्टीन या विश्वविख्यात शास्त्रज्ञानें लावल्यापासून काल ही काय गोष्ट आहे या बाबतींतहि खूपच शास्त्रीय विचार झालाय.

भूतकाळ, वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, असं आपण म्हणतो; पण खरोखरच काळांचे असे भाग होऊं शकतात काय, या प्रश्नाचं उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न जे. डब्ल्यू. डन् या विचारवंतानं केलाय. त्याच्या पुस्तकाचं नांवच मुळी “काळाचे प्रयोग”—“अँन एक्सपेरिमेंट विथ टाईम” असं आहे. भविष्यकाळ पहाण्याचें तंत्र आपण तयार केलंय असं डन् म्हणतो. आपल्या काळविषयक सिद्धांताला त्यानं “सीरियालिझम” किंवा “यथाक्रमवाद” असं नांव दिलंय. त्याचा हा सिद्धांत मोठा गुतागुंतीचा आहे, नि गणितशास्त्राचं उत्तम ज्ञान असल्याशिवाय तो समजणं कठीण आहे. पण थोडक्यांत त्याची कल्पना अशी कीं, काळ हा एक अनादि अनंत असा जिना आहे असं आपण समजूं. हा जिना उलटे होऊन, म्हणजे पाठ करून आपण चढतो आहोंत, त्यामुळें पायाखालून गेलेल्या पायऱ्या किंवा भूतकाळ आपणाला दिसतो, पण पायाखालीं येणाऱ्या पायऱ्या किंवा भविष्यकाळ आपणाला दिसत नाहीं. पाठ करून आपण चढत असलों तरी सुलट फिरणं आणि भविष्यकाळ पहाणं आपल्याला शक्य आहे. भावी काळ आपण पाहूं शकतो, ही कल्पना डन् यांच्या डोक्यांत पहिल्यांदा येण्याचं कारण, त्यांना स्वप्नांत दिसलेल्या कांहीं गोष्टी पुढं जशाच्या तशा घडून आल्या, हें होय. त्यानंतर स्वप्न पडलं कीं, जागें झाल्याबरोबर आठवेल तें सर्व तपशीलवार लिहून ठेवण्याची त्यांना संवय केली. स्वतःच्या अनेक मित्रांनाहि त्यांनीं तसंच करायला लावलं. या स्वप्नांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यानंतर त्यांना असं आढळून आलं कीं, बऱ्याचशा स्वप्नांत भूतकाळांतल्या कांहीं गोष्टी आणि भविष्यांतल्या कांहीं यांची सरमिसळ झालेली असते. डन् यांच्या मतें आपल्यांतला निरीक्षक क्रमांक एक हा काळ क्रमांक एक किंवा वर्तमानकाळ यांतल्या घटना पहातो. त्याच वेळीं आपल्यांतला निरीक्षक क्रमांक दोन, हा दुसऱ्या म्हणजे भूत किंवा भविष्यांतल्या घटना पहात असतो. झोंपेंत आपल्यांतला निरीक्षक क्रमांक एक गाफील असतो त्यावेळीं निरीक्षक क्रमांक दोन अधिक सावध होऊन भूत नि भविष्य पहातो. म्हणून स्वप्नांत भूत नि भविष्याची सरमिसळ झालेली दिसते. अशा तऱ्हेचें दुहेरी निरीक्षण आणि दुहेरी कालक्रम हाच थोडक्यांत डन् यांचा सीरियालिझम किंवा यथाक्रमवाद.

काळासंबंधीं असे अनेक सिद्धांत अनेकांनीं मांडण्याचा प्रयत्न केलाय. पण पुढं होणाऱ्या सर्व गोष्टी चित्रपटासारख्या दाखवणारं यंत्र किंवा शास्त्र अजून

तयार झालेलं नाही, नि तयार होईल असं हि दिसत नाही. एखादी दुसरी भविष्यकालीन गोष्ट एखादे वेळीं कुणाला अंधुकशी दिसत असेल, पण तेवढ्यावरून प्राप्त कर्तव्याच्या विचारावर कांहीं परिणाम होईल असं मला वाटत नाही. पुढं होणारं सर्व ठरूनच गेलंय. त्याचं ज्ञान आधींच झालं तर मनुष्यजीवनाचा सारा कारभारच आटोपला. कुणाला कांहीं करायलाच नको. भविष्य आधींच ठरलेलं असो कीं नसो, तें न समजण्यांतच जीवनांतला सारा रस आहे. म्हणूनच पुराणांतल्या त्या राजाच्या ज्योतिषाची गोष्ट मला फार आवडते. एका राजाच्या ज्योतिष्यानं त्याला सांगितलं कीं, आजपासून दहाव्या दिवशीं तुम्हाला निश्चितपणें मृत्यूचा योग आहे. झालं, राजा बेचैन झाला. त्याला अन्नपाणी जाईना. झोप येईना. दोन तीन दिवसांत, तो खरोखरच मृत्युपंथाला लागलेला दिसूं लागला. प्रधानानं त्याला त्याच्या आजाराचं कारण विचारलं. तेव्हां ज्योतिष्याच्या भविष्याची हकीगत त्यानं प्रधानाला सांगितली. प्रधानानं ताबडतोब त्या राजज्योतिष्याला बोलावणं पाठवलं. तो आल्याबरोबर प्रधानानं विचारलं, “काय हो, तुमचं भविष्य नेहेमीं खरं होतं? कधींच चुकत नाही?”

“कधींच चुकत नाही—” छातीवर हात मारून ज्योतिषी म्हणाला.

“तुमचं स्वतःचं भविष्य तुम्हाला माहीत असेलच?” प्रधानानं प्रश्न केला.

“अर्थात्—” ज्योतिषी म्हणाला.

“मग तुम्हाला निश्चितपणें मृत्युयोग केव्हां आहे?” प्रधान म्हणाला.

“अजून वीस वर्षे अवकाश आहे—” ज्योतिषी उत्तरला.

“अस्सं?” प्रधानानं विचारलं.

“हो अस्संच!” असं ज्योतिषी म्हणत होता; पण त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आंतच प्रधानानं तलवार उपसून त्याचं डोकं उडवलं.

“पाह्यलंत महाराज,” प्रधान राजाला म्हणाला, “याचं स्वतः सम्बन्धीचं भविष्यच मी एका क्षणांत खोटं करून दाखवलं. त्यानं सांगितलेल्या मृत्युयोगांत काय बरं अर्थ आहे?”

राजा तात्काळ चिंतेतून मुक्त झाला, नि पुढं कित्येक वर्षे जगला!

उत्सवमूर्ति

‘तुम्हाला अनेक प्रकारचीं माणसं भेटतात त्यांत कांहीं वल्लीहि भेटत असतीलच,’ असा प्रश्न अनेक वेळां अनेक लोक मला विचारतात. तेव्हा अर्थात् ‘हो’ असं उत्तर मी देतो. पण अनेक प्रकारच्या वल्लींत कोणी एक विशेष वल्ली अशा वेळीं माझ्या डोळ्यासमोर उभी रहात असेल तर ती उत्सवमूर्तीची. माणसांच्या अनेक व्याख्या आहेत. माणूस हा समाज करून राहणारा प्राणी आहे, माणूस हसणारा प्राणी आहे, माणूस विवेकशील प्राणी आहे. तसाच माणूस हा उत्सवप्रिय प्राणी आहे, हीहि व्याख्या आपण लक्षांत ठेवली पाहिजे. कांहीं माणसं वाचिवीर असतात तर कांहीं माणसं कृतिवीर असतात. त्याचप्रमाणें उत्सव सर्वांनाच हवेसे वाटत असले तरी सर्वांनाच उत्सव जमवून आणतां येत नाहीत. कांहीं उत्सव जमवून आणणारे असतात. वाचिवीर फार नि कृतिवीर थोडे तसाच थोडासा हा प्रकार आहे. उत्सव जमवून आणणारे थोडे आणि उत्सवासाठीं जमणारे फार. हे जे जमवून आणणारे त्यांनाच मी उत्सवमूर्ति म्हणतो. खूप माणसं जमवावीं आणि खूप कांहीं तरी करावं असं या उत्सवमूर्तींना वाटतं. कांहीं तरी करतां करतां बरेच वेळां कांहीं तरीच होतं, आणि मग मात्र मानवजातीसाठीं निःस्वार्थपणें हाडाचीं काडं करणाऱ्या या ‘वीरां’ना आपण ‘वल्ली’ म्हणतो.

माझ्या माहितीतली अशी एक मोठी वल्ली म्हणजे आमचे बापूमामा. सर्व कांहीं मोठ्या प्रमाणावर झालं पाहिजे हे त्यांचं ब्रीद. लहान, बारीक हे शब्दसुद्धां त्यांना आवडत नाहीत. मुंबईच्या उपनगरांतल्या एका शाळेचे ते हेडमास्तर आहेत. त्यांच्या शाळेंतल्या मुलांना खेळायला फारशी मोकळी जागा नाही. शाळेच्या इमारतीला लागूनच असलेली एक मोकळी जागा मालकानं

विकायला काढली आहे, असं आमच्या बापूमामांना कळलं. मालक ७-८ हजार रुपये सांगत होता. शाळेजवळ ७-८ रुपयेहि शिल्लक नव्हते. पण असल्या लहानसहान गोष्टींनीं बापूमामा कधींच डगमगत नाहीत. आपण एक टोलेजंग नाट्यसंगीतनृत्याचा कार्यक्रम करूं नि एका तडाख्यांत ७-८ हजार रुपये उभे करूं म्हणून बापूमामांनीं जाहीर केलं. मुलांना खेळायला जागा घेऊन घायची हें सत्कार्य आहे. तेव्हां मोठे-मोठे कलावंत कार्यक्रमासाठीं फुकट येतील आणि मुलांचे पालक नि गांवातले लोक दहा-दहा, पांच-पांच रुपयांचीं हवीं तितकीं तिकिटं विकत घेतील. तिकिटं शिल्लक उरणार नाहीत याबद्दल बापूमामांची खात्री होती.

चित्रपटसृष्टींतल्या मोठमोठ्या नटनटी, मुंबईतल्या गायिका, नृत्याप्सरा, वाद्यवादक-यांच्यासाठीं सुंदर विनंतिपत्रं मामांनीं स्वतः तयार केलीं. आपल्या पत्रांवर ते बेहद खूप होते. 'ही पत्रं वाचल्यावर कुणी नाही म्हणणं शक्यच नाही,' ते मला म्हणाले. शाळेंतल्या एका मास्तरांनीं हीं पत्रं त्या त्या कलावंतांच्या हातीं नेऊन दिलीं. ते मास्तर परत आल्यावर मामांनीं विचारलें, 'काय-काय म्हणाले हे लोक?' 'कुणी नाही म्हणालं नाही,' मास्तर म्हणाले, 'चांगलं काम आहे. आम्ही येण्याचा प्रयत्न करूं असं म्हणाले,' मामांनीं लगेच कार्यक्रमपत्रिका छापून टाकल्या. अमक्या चित्रपटतारकेचा नाच, तमक्याच्या अभिनयछटा, अमकीचें गाणें, तमक्याचें सतारवादन आणि मधूनमधून शाळेंतल्या मुलांमुलींचे संवाद, गाणीं, नाच, भाषणें वगैरे वगैरे असा तब्बल चार तासांचा कार्यक्रम होता. मोठमोठ्या ख्यातनाम नटनटींचीं, गायिकांचीं, नर्तिकांचीं नांवां कार्यक्रम पत्रिकांवर वाचल्याबरोबर मामांनीं म्हटल्याप्रमाणें खरोखरच पांच-पांच, दहादहा रुपयांच्या तिकिटांसाठीं तोत्रा उडाला. 'नाहीं-संपलीं', म्हणतांम्हणतां मामांची पुरेवाट झाली. शाळेसाठीं सातआठ हजार रुपये एका तडाख्यांत मिळणार यांत शंकाच उरली नाही. कार्यक्रमांतल्या मुलांच्या एका नाटिकेंत मामा स्वतः दाढीमिशीवाल्या म्हातान्याचं काम स्वतः करणार होते.

उत्सवाचा दिवस उजाडला. संध्याकाळीं सहाला कार्यक्रम सुरू व्हायचे होते. पांचपासूनच मंडपांत गर्दी होऊं लागली. सहा वाजतां मंडप फुलून गेला. पण मुंबईतल्या नटनटींचा किंवा गायक नर्तिकांचा पत्ता नव्हता. त्यांनीं एकदां 'येऊं' 'पाहूं' म्हटल्यानंतर आणखी कांहीं व्यवस्था करण्याची मामांना कांहींच आवश्यकता वाटली नव्हती. साडेसहा वाजले तरी कार्यक्रमाचं कशालाच कांहीं चिन्ह दिसेना. तेव्हां श्रोत्यांत थोडी गडबड सुरू झाली. दाढीमिशा लावून बुवाच्या वेपांत

मामा असल्यामुळे बाहेर येऊन त्यांना कांहीं सांगतां येईना. तरी पण पडद्या-आडून मायक्रोफोनवरून लोकांना त्यांनीं गर्जून सांगितलं, 'मोटमोठ्या मंडळींना यायला उशीर झालाय ही गोष्ट खरी आहे; पण तोंपर्यंत मुलांमुलींचे आणि स्थानिक कलावंतांचे कार्यक्रम सुरू होतील, ते आपण शांतचित्तानें ऐकून घ्यावे.' अशा तऱ्हेनें सात वाजतां कार्यक्रम सुरू झाला.

कांहीं मुलांच्या आया-बहिणींना थोडफार गातां येत होतं—त्यांना आग्रहानें रंगभूमीवर आणून मामांनीं गायला बसवलं. आठ वाजले तरी पोरांचे संवाद, त्यांच्या आयांचीं गाणीं, मुलींचे नाच यापेक्षां दुसरं कांहीं नाहीं, जाहिरातींत चमकलेल्या मोठ्या एकाहि कलावंताचा पत्ता नाहीं हें पाहून प्रेक्षक संतापले आणि आरडाओरडा करूं लागले. 'बापूमामा कुठं आहेत ?' म्हणून कित्येकांनीं मला विचारलं.

आंत जाऊन मी मामांना म्हटलं, 'मामा, मामला फार गंभीर झालाय. तुम्ही दिसलां तर लोक तुम्हाला खाऊन टाकतील. दाढीमिशा, कफनी न काढतां तुमचा प्रवेश होण्यापूर्वीच बुवांच्या कपड्यांतच तुम्ही असेच्या असे घरीं जा. लोकांचं लक्षण ठीक नाहीं. तुम्ही बोलावलेला एकहि नट किंवा नटी आली नाहींत याचा अर्थ काय ? लोकांनीं तरी कां रागावूं नये ?'

'अरे माहीत आहेत तुझे लोक !' मामा गरजले, 'मी सगळ्या नटनटींना बोलावलं होतं, ते आले नाहींत त्याला मी काय करूं ? मी काय लोकांचे चार चव्वल लागतोय कीं काय ? लोकांसाठींच तर मी हें सर्व केलं.'

बापूमामा हें बोलताहेत तों बाहेरचा गलका फारच वाढला. तेव्हां दाढीमिशा ओरबाडून काढून मामांनीं फेकून दिल्या, नि ते तसेच तडक रंगभूमीवर गेले. 'शांत रहा,' म्हणून लोकांना सांगून लोकांनाच त्यांनीं दम भरायला सुरवात केली.

'हें काय माझ्या घरचं कार्य आहे काय ? तुमचीं मुलं, तुमच्या मुलांसाठीं शाळा नि तुमच्या मुलांसाठींच मोकळी खेळायला जागा घ्यायची—मग आरडा-ओरड कुणाविरुद्ध करतां ? नटनटी आले नाहींत त्याला मी काय करूं ? त्यांना जाऊन विचारा हवं तर. कार्यक्रम कसा कां होईना, पैसे भरपूर जमलेत. तुमच्याच मुलांना खेळायला जागा मिळेल. आरडाओरड कसली करतां ? आतां वंदेमातरम् होऊन कार्यक्रम समाप्त होईल !' मामांचं भाषण ऐकून लोक खरोखरच गप्प बसले, नि वंदेमातरम् होऊन कार्यक्रम समाप्त झाला. 'तुमच्या बापूमामांसारखे उत्सवमूर्ति पाहिले नाहींत, बुवा !' असं कित्येक लोक मला भेटले कीं म्हणतात.

कांहीं का असेना, खूप माणसं जमवावीं नि आपण त्यांच्यासमोर कांहींतरी सेवा करावी हीच बापूमांमांची मनोमन इच्छा असते. केव्हां केव्हां त्यामुळे भलताच प्रसंग ओढवतो,—लोकांवर नि मामांवरहि !

मामांच्या नात्यांतले एक खूप म्हातारे गृहस्थ मृत्युशय्येवर होते. मामा त्यांना पहायला गेले होते. म्हातारा शेवटची घटका मोजीत होता. घरांतल्या नि पहायला आलेल्या माणसांची खात्री होती कीं आतां तास अर्ध्या तासांत म्हातारा राम म्हणणार. उत्साहमूर्ति मामा कुणाला कांहीं न बोलतां तेथून उठले ते तडक बाजारांत गेले. बांबू, कडवा, वगैरे अंत्यविधीचं सामान त्यांनीं खरेदी केलं. चार-चौघांना गोळा केले, नि पहिला नंबर पटकावलेल्या विद्यार्थ्यांच्या आवेशांत त्या नातेवाईकांच्या घराशीं आले. सुदैवानें ते घराच्या दाराशीं पोहोंचायच्या आधींच तिथून बाहेर पडलेला कुणीतरी त्यांना भेटला. 'काय, आटोपला ना म्हातारा ? सगळं घेऊनच आलोंय मी,' मामा ऐटीत उद्गारले. तो माणूस विजेचा धक्का बसल्यासारखा चमकला. 'अहो भलतंच काय केलंत,' तो म्हणाला 'आतांच डॉक्टर येऊन गेले. ते म्हणतात आणखी दोन दिवस सहज काढील म्हातारा. कुणी पहायच्या आंत मागं पळा हें सगळं घेऊन.' मामांना पळतां पळतां भुई थोडी झाली.

कुठेंहि गेलं तरी मामांना स्वस्थ बसवतच नाहीं. लोक जमवले पाहिजेत, कांहीं तरी केलं पाहिजे, हा निदिध्यास त्यांना लागलेला असतो. एकदां हवा पालटण्याकरतां म्हणून कुठल्याशा खेडेगांवीं ते जाऊन राहिले होते. तिथल्या लोकांसाठीं तेवढ्या वेळांत त्यांनीं एक व्याख्यानमाला सुरू केली, नि पहिलं व्याख्यान स्वतः देऊनहि टाकलं. लोक फारच ज्ञानपिपासु आहेत, आधुनिक मराठी वाङ्मयाबद्दल त्यांना अतिशय जिज्ञासा आहे, तेव्हां 'आजची लघुकथा' या विषयावर इथें येऊन तूं बोल, असा तांतडीचा निरोप त्यांनीं मला पाठविला. शहराजवळचं खेडं होतं तेव्हां कांहीं वाङ्मयप्रेमी लोक असतीलच असं मलाहि वाटलं, नि व्याख्यानासाठीं मी तिथं गेलों.

गांवांतल्या शाळेच्या आवारांत व्याख्यानमालेची जागा होती. व्याख्यानाची वेळ संध्याकाळीं सहाची होती. बापूमामा पावणे सहालाच मला तिथें घेऊन गेले. शाळेच्या शिपयांखेरीज तिथं कुणीहि नव्हतं. सव्वासहाच्या सुमारास सातआठ लोक व्याख्यानासाठीं आलेले दिसले. साडेसहाला श्रोत्यांची संख्या चाळीस पन्नास झाली, तेव्हां व्याख्यान सुरू करायला हरकत नाहीं, असं मामांनीं तयार केलेले व्याख्यानमालेचे चिटणीस मला सांगूं लागले. श्रोत्यांचे चेहेरे पहातां ते

शेतावर काम करणारे खेडुत दिसत होते. आजचीच काय, पण कालची, परवांची, कुठलीच लघुकथा त्यांनी स्वप्नांतहि पाहिलेली नव्हती हें त्यांच्या चेहेऱ्यावरून उघड दिसत होतं. त्यांच्यासमोर, वाङ्मय, लघुकथा या विषयांवर बोलायला कां म्हणून तुम्ही मला बोलावलेत असं मी मामांना विचारलं, तेव्हां खेडुतांना सुसंस्कृत करण्याच्या पांढरपेशांच्या कर्तव्यावर ते मला व्याख्यान देऊं लागले. शेवटीं 'भूदानावर' चार शब्द सांगून मी कशी तरी वेळ मारून नेली आणि नंतर उत्सवमूर्ति बापूमामांना साष्टांग नमस्कार घातला

आकाशवाणी २२-११-५७

शरीरमाद्यम्

‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’ हे
सूत्र अगदीं लहानपणीं,—मी मराठी
शाळेंत शिकत असतांना पहिल्यांदा माझ्या कानावर आलं, तेव्हां त्याचा कांहीं
तरी विचित्रच अर्थ माझ्या मनांत भरला होता. संस्कृत भाषा तेव्हां मला मुळींच
येत नव्हती. शरीरम् आणि आद्यम् असा तो विग्रह करायचा, आणि धर्माचं
आद्य किंवा सर्वप्रथम साधन जर कांहीं असेल तर तें स्वतःचं शरीर होय असा
त्याचा अर्थ लावायचा हें मला कळत नव्हतं. मी समजत होतो शरीराचं माद्य हें
धर्माचं साधन होय. आमच्या चाळींत माझ्या शेजारीं रहाणाऱ्या आणि मला
अगदीं आदरणीय वाटणाऱ्या एका वृद्ध गृहस्थाला जेव्हां मी विचारलं, “काय
हो, शरीराचं माद्य हे धर्माचं साधन म्हणजे काय ? माद्य म्हणजे काय ?” तेव्हां
तो गृहस्थ आपल्या जाड भिंगाच्या चष्म्यांतून माझ्याकडे टवकारून पहात म्हणाला,
“गाढव आहेस तूं. तें माद्य नाही. माद्य पाहिजे. शरीर जेव्हां मंदावतं म्हणजे
म्हातारपणीं थकल्यासारखं होतं तेव्हां धर्मसाधन चांगलं होतं. आपल्या मराठींत
म्हणतातच, “—करून करून भागले नि देवपूजेला लागले.” पुढं कित्येक वर्षे
हाच अर्थ या संस्कृत वचनाचा मी समजत होतो. संस्कृत चांगलं येऊं लागलं
तेव्हां कुठं या वचनाचा खरा अर्थ मला समजला, आणि चाळींतल्या आमच्या त्या
विद्वान् शेजाऱ्याच्या विद्वत्तेचं बेंड फुटलं. आमच्या गणूकाकांना ही गोष्ट मी
एकदां सांगितली, आणि त्यांनां गंभीरपणें विचारलं, “काय हो, गणूकाका,
तुम्ही कांहीं अलीकडल्या लोकांसारखे जडवादी, भौतिकतावादी नाहीं, तुम्ही
अध्यात्मवादी—मन, आत्मा श्रेष्ठ समजणारे ना ?”

“हो—मग ?” माझ्या प्रश्नाचा रोख नीटसा न कळल्यामुळें मी त्यांना कुठं
शब्दांत पकडण्याचा प्रयत्न करतो आहे किंवा काय, असा संशय येऊन किल-

कित्या डोळ्यांनीं चष्म्यांतून माझ्याकडे पहात नी प्रत्येक शब्द जपून उच्चारित ते म्हणाले.

“म्हणजे तुमच्या मते शरीर हें जड, विनाशी, घाणीचं आगर वगैरे, आणि आत्मा अविनाशी, चिरंतन, सुंदर वगैरे ?” मी पुढल्या पवित्रा टाकित म्हटलं.

“हो,—” संशय अधिक वळावल्यामुळें सुंवया अधिकच आकुंचित करून ते पुटपुटले.

त्यांनीं हो म्हटल्याबरोबर ते पुरे जाळ्यांत सांपडले अशा आविर्भावानं मी एकदम त्यांच्यावर झडप घातली. “मग, काका, असं हें जड, विनाशी शरीर तुमच्या धर्माचं साधन कसं काय होतं हो ?” कसे पकडले अशा विजयोन्मादानं मी काकांकडे पहात होतो. पण दुसऱ्याच क्षणीं ते मोठ्यांदा हंसले, आणि माझ्यावरच त्यांनीं डाव उलटवला. “अरे खुळ्या,” ते हंसत म्हणाले, “शरिराला आम्ही धर्माचं साध्य किंवा अधिष्ठान समजत नाहीं फक्त साधन समजतो. साधन विनाशी, जड, असेना का ?” माझ्यावर डाव उलटला होता. पण कांहीं तरी कोटी करून स्वतःला सावरण्याचा मी प्रयत्न केला, नि म्हटलं “म्हणजे शरीर सलामत तर आत्मे पंचाऐशीं, असंच ना ?”

आत्म्याचा “उदो उदो” करून शरिराला तुच्छ लेखणारांना आपण कितीहि हंसलों, तरी दुसऱ्या टोकाला जाऊन शरीर माजवण्यांत आणि ताकद कमावण्यांत जीवनाची सार्थकता समजणारे त्यांच्या इतकेच काय, पण त्यांच्यापेक्षांहि स्वतःला हास्यास्पद करून घेतात हें मान्य करायलाच पाहिजे. मी कॉलेजांत असतांना माझ्या एका मित्राला असंच व्यायामाचं वेड लागलं. आपला देश स्वतंत्र करायचा असेल तर आमच्या तरुणांनीं तगडं व्हायला पाहिजे, पुस्तकांपेवजीं त्यांच्या हातांत डेबेल्स-बारबेल्स दिसायला पाहिजेत, कल्पनांची कसरत करायला शिकण्यापेक्षां मल्लखांबावरल्या उड्या मारायला त्यांनीं शिकलं पाहिजे, अशा प्रकारचं कुणा तरी ज्वलज्जहाल देशभक्ताचं भाषण त्यानं त्याकाळीं आझाद मैदानावर ऐकलं; आणि पुस्तकं फेकून देऊन तो व्यायामाच्या मागं हात धुवून लागला. दंडाचे स्नायू, छातीचा घेर, पोट्यांचे गोळे याखेरीज घरीं, दारीं, शय्येवरी, दिवसारात्रीं त्याला दुसरा विषय सुचत नव्हता. आम्हां मित्रांपैकीं कुणी त्याला भेटला रे भेटला कीं त्याचे दंड चांचपून पाहायचा, छातीवर गुद्दा मारायचा, नि ‘काय रे तुमचे हे पिशपिशीत दंड नि विसविशीत छत्या ?’ म्हणून तो तुच्छतेनें हंसायचा. दंडाच्या बेटकुळ्या बाहेर काढल्यात, मानेवरल्या वळ्या उठवल्यात, मांड्यांचे स्नायू फुगवलेत अशा प्रकारचे स्वतःचे कितीतरी उघड्या

अंगाचे फोटो त्यानं काढून घेतले होते. त्याच्या खोलींत जाईल त्यालां ते तो छाती दुपट फुगवून दाखवीत असे. आम्ही तेव्हां कॉलेजच्या वसतिगृहांत रहात होतो. एकदां त्याची आजी मुंबईला कांहीं कामासाठी येणार होती, आणि कांहीं वेळ वसतिगृहांतल्या त्याच्या खोलींत येऊन जाणार होती. आम्ही तिला उतरून घ्यायला बोरीबंदरवर गेलों, आणि वसतिगृहांत घेऊन आलों. त्याच्या पुस्तकावर धूळ सांचलेली पाहून ती म्हातारी म्हणाली, “हें रे काय? कांहीं अभ्यास करतोस कीं नाहीं?”

“ करीन, करीन, परीक्षेला वेळ आहे अजून”, असं म्हणत त्यानं आपले ते दंड—पोट्यांच्याच्या बेटकुळ्या बाहेर काढलेले उघड्या अंगाचे फोटो टेबलांतून बाहेर काढले, आणि आजी आतां आपलं कधीं केलं नव्हतं असं कौतुक करणार अशा आविर्भावानं त्यानं ते तिच्या हातीं दिले.

“ हे फोटो पहा, सध्यां हें चालवलय मी आजी,” तो छाती फुगवून म्हणाला. म्हातारीला हाडं आणि बाहेर काढलेले स्नायू यांतला फरक कळत नव्हता असं दिसतं. ते फोटो पहातांच धक्का बसल्यासारखा चेहेरा करून कळवळून ती म्हणाली, “काय रे हें बाबू? तुझीं सगळीं हाडं बाहेर आलेलीं दिसतात. डॉक्टरकडे जाऊन कांहीं औषधपाणी तरी घे.” आमच्या मित्राचा चेहेरा पहाण्यासारखा झाला. त्याचे सगळे स्नायू ढिले पडले.

पुढं परीक्षेच्या वेळीं त्याचं व्हायचं तें झालं. छातीच्या घेर वाढला होता, पण मेंदूचा घेर कमी झाला होता. त्यामुळें तो परीक्षा पास होऊं शकला नाहीं.

“ मलतंच कांहीं तरी वेड तूं डोक्यांत घेतलंयूस—” असं जेव्हां आम्ही त्याला म्हणालों, तेव्हां एकदम उसळून तो आम्हांला म्हणाला, “लोकमान्य टिळकांनीं सुद्धां व्यायाम करून शरीर कमावण्याकरतां असंच एक वर्ष फुकट घालवलं होतं.”

लोकमान्य टिळकांचा आधार त्यानं घेतल्यावर आमचीं तोंडंच बंद झालीं.

त्याच्या व्यायामवेडाला हसणाऱ्या आमच्यासारख्या मित्रांचा त्यानं खरा सूड घेतला आपल्या व्यायामशाळेंत आम्हांला नावं नोंदवायला लावून. त्याच्या पहिलवानी आग्रहामुळें आम्हीहि मधूनमधून त्याच्या व्यायामशाळेंत जाऊं लागलों. आपल्या पोलादी पंजानं त्यानं आमचा हात किंवा गळा पकडल्यानंतर आम्हाला नाहीं म्हणणं शक्यच नव्हतं. त्याचे गुरुदेव आणि त्या व्यायामशाळेचे प्रमुख त्याच्यापेक्षांहि—त्याचे गुरुच ते—और होते. दंड काढा, बैठका मारा, मलखांब करा अशा अनेक गोष्टी एकामागून एक करा असं भराभर सांगून ते निघून जात.

त्यांचा चेहेरा आणि गर्दन पाहून त्यांच्या सर्व हुकुमांना आम्ही “हो” म्हणत असू, आणि जमेल तें करीत असू. व्यायाम संपल्यावर घरी जातांना गुरुजींना सांगून जावं लागे. तेव्हां ते आमची उलटतपासणी करीत. “दंड काढलेत, बैठका मारल्यात, मलखांत्र केलात ?” असे एकामागून एक भराभर अनेक प्रश्न विचारित.

आमच्यापैकीं एकाद्यानं ‘आज असुक केलं नाही,’ असं म्हटलं कीं व्यायाम-शाळेंतल्या सर्व विद्यार्थ्यांना ‘अरे, थांबा जरा, या इथं सर्व—’ म्हणून तिथं बोलावीत आणि त्या सर्वांच्या समोर आमची यथेच्छ खरडपट्टी काढीत.

“पहा या मूर्खाला रोज जीव तोडून सांगतों मी, कीं मलखांत्र केलाच पाहिजे. तसंच या गधड्याला बजावून सांगितलंयू कीं बैठका मारल्या नाहीत तर इतर सर्व व्यायाम फुकट आहे. पण कांहीं आहे का माझ्या शिकवण्याचा उपयोग ? या मूर्खानं आज मलखांत्र केला नाही म्हणतो, आणि हा गधडा वेलाशक सांगतो कीं आज बैठका मारल्या नाहीत म्हणून. बोला, बोला, आतां काय करायचं ? उद्यां मलाच दोष देतील, कीं यांच्या व्यायामशाळेंत गेलों, पण शरीर सुधारलं नाही—” असं म्हणून आम्हाला ते हांकलून घायचे.

एकदां त्यांची खोड मोडायचा मी विचार केला, पण शेवटीं त्यांनींच माझी खोड मोडली. त्या दिवशीं होईल तितका व्यायाम मी केला, आणि जातांना त्यांना सांगायला गेलों. नेहमीं प्रमाणें त्यांनीं माझ्यावर प्रश्नांची सरबत्ती केली, “—दंड काढलेस ? बैठका मारल्यास ? मलखांत्र केलास ? अमकं केलंस ? तमकं केलंस ? यंक् केलंस ? त्यंक् केलंस ?...”

त्यांच्या सर्व प्रश्नांना मी ‘हो’ ‘हो’ ‘हो’ ‘हो’ असं ठांसून उत्तर देत होतो. ‘नाहीं’ म्हणायचंच नाही, मग कशा काय शिव्या देणार तें तर पाहूं, असा विचार मी केला होता. पण ते माझ्या बारशाला जेवलेले होते. त्यांनीं घायच्या तितक्या शिव्या दिल्याच. व्यायाम करीत असलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांकडे पाहून ते ओरडले, “थांबा रे जरा. या इथं सर्व.” सर्व विद्यार्थी जमले तिथं. “पहा, या गाढवाकडे, पहा,” माझ्याकडे बोट दाखवीत ते म्हणाले, “यानं दंड काढले, बैठका मारल्या, मलखांत्र केला, डंबेल्स केले, बारबेल्स केले, वजनं उचललीं, गदा फिरविली,—कांहीं कांहीं म्हणून शिष्टक ठेवलं नाही. असं जर हा दररोज करायला लागला, नि उद्यां छाती फुटून नाही तर शीर तुटून मेला तर काय करायचं बोला ?”

या माणसापुढं काय बोलावं तेंच मला समजेना.

व्यायामशाळेचा तो वस्ताद तोंडानं जरी असा अर्वाच्य असला तरी मनानं फार चांगला होता. फार आपुलकीनं आम्हाला तो शिकवावयाचा. त्याच्या शिक्वण्याचा आम्हाला खूप उपयोग झाला, आणि त्या वेळीं केलेल्या व्यायामाचा फायदा अजूनहि आम्हाला दिसतो. मात्र त्या वस्ताद गुरुची किंवा त्याचा शिष्योत्तम असलेल्या आमच्या मित्राची आठवण झाली कीं 'शरीरम् आद्यम् खलु धर्मसाधनम्' हें कांहीं खरं वाटत नाहीं. शरीर हें धर्मसाधन, पण दुय्यम—आद्यम् नाहीं !

अध्यक्षाची खुर्ची बोलते

खुर्च्या बोलतात असं मला सांगण्यांत आलं तेव्हां मला मुळींच आश्चर्य वाटलं नाही. कारण सूर्यप्रकाशांत हंसत बसलेल्या, काळोखांत फुरंगटून बसलेल्या, कोपण्यांत रुसून बसलेल्या अशा अनेक प्रकारच्या खुर्च्या मी पाहिल्या आहेत. फार काय, खुर्ची ही नेहेमी बसलेलीच असते असंही नाही. हातपाय ताणून आडवी झालेली इझिचेअर, किंवा मान उंचावून टेनिसचा खेळ पहाणारी टेनिस-अंपायरची खुर्ची किंवा इस्पितळांतल्या रोग्यांची गोल पायांनी चालणारी खुर्ची तुम्ही पाहिलीच असेल. एखाद्या सभेत हवेंत उडणाऱ्या खुर्च्याहि तुम्ही पाहिल्या असतील. उंच खुर्च्यांप्रमाणे खुज्या खुर्च्या असतात, किरकोळ खुर्च्या असतात, तशा भारदस्त खुर्च्या असतात. प्रौढ खुर्च्यांच्या आसपास बाल-खुर्च्याहि केव्हांकेव्हां दिसतात. कारकुनाची खुर्ची, साहेबाची खुर्ची, वक्त्याची खुर्ची, तशी अध्यक्षाचीहि खुर्ची असते.

अध्यक्षाची खुर्ची काय बोलते तें मला पाह्यचं होतं, तेव्हां सभा संपण्याच्या सुमाराला सरळ एका सभागृहांत गेलों; आणि श्रोते, सभेचे व्यवस्थापक वगैरे सर्व मंडळी निघून गेल्यावर व्यासपीठावर एकट्याच बसलेल्या अध्यक्षीय खुर्चीची मुलाखत घ्यायचं ठरवलं. तीच मुलाखत आतां मी सांगणार आहे. त्या दिवसाच्या सभेचे अध्यक्ष फारच वजनदार महापुरुष होते असं दिसतं; कारण मी गेलों तेव्हां अंगावरलं खूप मोठं ओझं उतरल्यासारखं वाटून अध्यक्षीय खुर्ची श्वास सोडीत होती. शेजारींच सभेच्या चिटणिसांची एक किरकोळ खुर्ची मोकळी पडली होती. तिच्यावर बसून मी मुलाखतीला सुरुवात केली.

“अध्यक्षीय खुर्चीबाई साहेब,” मी म्हणालों, “मला तुमची मुलाखत हवी

आहे.” “एक मिनिटभर थांबा,” खुर्चीबाई म्हणाल्या, “मला जरा थंड होऊं द्या.” “म्हणजे?” मी उद्गारलों.

“म्हणजे असं,” त्या म्हणाल्या, “अध्यक्षांचं महत्वाचं काम म्हणजे खुर्ची गरम करणं. आजच्या अध्यक्षांनीं, त्यांचं सुरुवातीचं अडखळत अडखळत उच्चारलेलं एक वाक्य आणि शेवटीं रुद्ध कंठानं म्हटलेलं एक वाक्य, हीं दोन वाक्यं सोडलीं तर या महत्वाच्या कामाखेरीज, म्हणजे मला तापवण्याखेरीज दुसरं कांहींच केलं नाहीं. हेंच तर आम्हां अध्यक्षीय खुर्च्यांचं दुदैव आहे”.

“काय, तुम्ही अध्यक्षीय खुर्च्यां दुदैवी?” मी म्हणालों, “अहो, आम्ही मंडळी तुम्हांला मोठ्या दैववान्, अतिप्रतिष्ठित समजतो.” “प्रतिष्ठितपणाचे नि शिष्टपणाचे ते पूर्वीचे दिवस गेले हो,” ती एक निःश्वास टाकीत म्हणाली, “हे दिवस कांहींतरी काम करणाऱ्यांचे, घाम गाळणारांचे आहेत. आमच्या खुर्च्यांच्या समाजांत आम्हांला हल्लीं फार नावं ठेवतात.”

“काय म्हणून?” मी विचारलं.

“तें असं आहे,” ती सांगू लागली, “खुर्च्यांवर बसणारे कारकून म्हणा किंवा साहेब म्हणा, तसं शारीरिक काम कांहीं करीत नाहीत, पण मानसिक किंवा बौद्धिक काम कांहीं ना कांहीं तरी करतातच. आमच्यावर बसणारे बरेचसे कांहींच काम करीत नाहीत हो,—आम्हांला भरपूर तापवतात इतकंच. तेव्हां आमच्या समाजांत आम्हांला ऐतखाऊ म्हणून फार हिणवतात.”

“असं कसं म्हणतां येईल?” मी म्हणालों, “अध्यक्षाला कांहीं तरी प्रास्ताविक नि समारोपाचं अशीं दोन भाषणं तरी करावींच लागतात.”

“हो करावीं लागतात.” ती म्हणाली, “पण मी म्हणालें ना?—बरेच वेळां तीं करूनहि न केल्यासारखींच असतात.”

“म्हणजे?” मी उद्गारलों.

“म्हणजे असं,” ती म्हणाली, “प्रास्ताविकासाठीं इकडेतिकडे, चिटणिसाकडे, मागेपुढें पहात पहात—‘आतां—आतां हे बोलतील’ म्हणून सांगायचं नि खालीं बसायचं; आणि समारोपाच्या वेळीं ‘आतां—आतां वेळ फार झालाय—तेव्हां तुमचे सर्वांचे आभार मानतो नि मी खालीं बसतो’ असं म्हणायचं.”

“सगळेच कांहीं—” मी चाचरलों. “तें मला मान्य आहे हो,” ती म्हणाली.

“आमच्यापैकीं कांहीं अध्यक्षीय खुर्च्या इतक्या भाग्यवान् होऊन गेल्या कीं त्या अध्यक्षांच्या स्पर्शानं आमचं जन्माचं सार्थक झालं, पण हें भाग्य फार थोड्यांचं.”

“काय हो,” मी विचारलं, “कित्येक वर्षे तुम्ही या सभागृहांत आहांत.

अनेक अध्यक्षाना तुम्ही फार जवळून पाह्यल्यं—अगदीं अंगाखांघावर खेळवल्यं. तेव्हां तुमच्या आठवणी फार मजेदार असतील ?”

“त्या गमतीमुळेच तर जगलेंय इतके दिवस,” ती म्हणाली, “नाहींतर कंटाळून केव्हांच मोडून पडलें असतें.” “एकदोन आठवणी सांगाल तर फार उपकार होतील,” मी म्हणालों. “उपकार कसले ?” ती सांगूं लागली, “मघाशीं अध्यक्षान्या प्रास्ताविकासंबंधीं आपण बोलत होतो ना ? त्याचीच एक गंमत सांगतें. एकदां एक अध्यक्ष, वक्त्याची नि विषयाची ओळख करून घायला उभे राह्यले. आजचे आपले थोर पाहुणे—त्यांना—त्यांना—कोण ओळखत नाहीं ?—सर्व जग त्यांना ओळखतं, ते—ते (चिटणिसांकडे वळून हळूच काय नांव यांचं ? असं अध्यक्षानीं विचारलं. चिटणिसानीं हळूच नांव सांगितलं तेव्हां खांकरून ते पुढं बोलूं लागले) हे—हे अमुकराव—तुम्हांला माहीत आहेतच. त्यांनीं—त्यांनीं पुष्कळ म्हणजे पुष्कळच या विषयावर पुस्तकं लिहिलींत ! (पाहुण्यांकडे पहात, कोणतीं पुस्तकं तुम्ही लिहिलींत ? म्हणून अध्यक्षानीं विचारलं आणि पाहुण्यांनीं दोन-तीन नांवं सांगितल्यावर ते पुढं बोलूं लागले) ही अमुक—अमुक—अमुक फारच चांगलीं पुस्तकं आहेत. हे आज मुद्दाम आपल्याकरतां फार लांबून (कुठून हो ? म्हणून पाहुण्यांनाच विचारून) या गांवाहून इतक्या लांब आलेत. त्यांचं भाषण तुम्ही लक्षपूर्वक ऐकाल याबद्दल मला शंकाच नाहीं”, असं म्हणून अध्यक्ष खालीं बसले. भर सभेंत पाहुण्यांनाच विचारून पाहुण्यांची ओळख अध्यक्षानीं करून दिली.”

“वाः” मी म्हणालों.

“हें कांहींच नाहीं.” अध्यक्षीय खुर्ची म्हणाली, “एकदां तर अध्यक्ष वक्त्यांची ओळख श्रोत्यांना करून देऊं लागले, तेव्हां शेवटीं श्रोत्यांनींच अध्यक्षाना वक्त्यांची ओळख करून दिली !”

“तें कसं काय ?” मी विचारलं.

“म्हणजे असं झालं,” ती म्हणाली, “अध्यक्षाना वाङ्मय विषयाची कांहींच माहिती नव्हती. थोडा वेळ आधीं चिटणीसांनीं घाईघाईनें सांगितलेलीं कांहीं पुस्तकांचीं नांवं त्यांच्या कानावरून गेलीं होतीं. त्या दिवसाचे वक्ते होते कवि आणि लघुनिबंधकार. पण किराणा मालाचे व्यापारी असूनही अध्यक्षांनीं वाङ्मय-संस्थेला फार मोठी देणगी दिली होती त्यामुळे त्यांना अध्यक्ष करण्यांत आलं होतं. कवींच्या कवितासंग्रहाचं नांव होतं ‘निळे पडदे,’ आणि लघुनिबंधसंग्रहाचं ‘उलटे फांसे.’ ओळख करून घायला अध्यक्ष उभे राह्यले, आणि खड्या आवा-

जांत त्यांनीं श्रोत्यांना खडसावून विचारलं, “यांची ‘निळे पडदे’ ही कादंबरी तुम्ही वाचलीच असेल?” श्रोत्यांतून दोनचार आवाज एकदम आले, “अहो, त्या कविता आहेत—कादंबरी नाही.” पण एवढ्यानं दत्रणारे अध्यक्ष नव्हते. “तें जाऊं द्या—” ते म्हणाले, “पण ‘उलटे फांसे’ ही यांची कादंबरी तरी तुम्ही वाचलीच असेल?” एकदम दहाबारा आवाज श्रोत्यांतून उठले, “अहो, तो लघुनिबंधसंग्रह आहे.” तेव्हां श्रोत्यांकडे शांतपणें पहात अध्यक्ष म्हणाले, ‘माझ्यापेक्षां तुम्हांलाच यांची माहिती जास्त दिसते. तेव्हां मी आतां यांना बोलायची विनंती करतो आणि खालीं बसतो.’”

“वरंच प्रसंगावधान अध्यक्षानीं दाखवलं म्हणायचं—” मी म्हणालो. “काहीं झालं तरी हा अध्यक्ष त्रिचारा अडाणीच होता, पण एकदां तर हा अडाणी पत्करला पण विद्वान् नको अशी स्थिति झाली.”

“काय झालं?” मी विचारलं.

“अध्यक्षाला वाजवीपेक्षां फाजील माहिती होती,” ती म्हणाली “आणि श्रोते त्रिचारे विद्वत्तेच्या वजनानं दडपून जाऊन निमूटपणें ऐकत होते. एका थोर लेखकाच्या पुण्यतिथिनिमित्त सभा होती. त्या लेखकाचा थोरला भाऊहि बऱ्यापैकी लेखक होता, नि त्याच्या सुदैवानं तो दिवंगतहि झालेला होता—नाहींतर जिवंतपणींच त्याची पुण्यतिथि साजरी झाली असती.”

“म्हणजे झालं तरी काय?” मी विचारलं.

“अहो,” ती खुर्ची म्हणाली, “अध्यक्ष आपल्या प्रास्ताविक भाषणांत सारा वेळ त्या थोरल्या भावासंबंधीं नि त्याच्या पुस्तकांसंबंधींच बोलत होते. लवकरच अध्यक्ष धाकट्या भावाकडे वळतील या आशेनें श्रोते ऐकत होते. पण शेवटीं थोरल्या भावासंबंधीं असे हे होते, असं म्हणून अध्यक्ष खालीं बसले. अध्यक्षांच्या मागून त्या दिवसाचा पहिला वक्ता जेव्हां बोलायला उभा राहिला, आणि म्हणाला, “मला वाटतं आज अमक्यांची पुण्यतिथि आहे,—त्यांच्या थोरल्या भावाची नव्हे,” तेव्हां श्रोते हंस् लागले आणि अध्यक्षांचा चेहरा गोरामोरा झाला.”

“प्रास्ताविकाप्रमाणेंच समारोपाच्याहि खूप गमती तुम्हांला माहीत असतील?” मी म्हटलं.

“आहेत ना,” ती म्हणाली, “केव्हां केव्हां तर समारोपाच्या वेळीं अध्यक्ष आणि वक्ता यांची वाचावाची नव्हे तर कुस्ती पहाण्याचं हि भाग्य श्रोत्यांना लाभतं. एकदां एका श्रेष्ठ कादंबरीकारावर एका वक्त्याचं भाषण होतं. सामाजिक

विषयांवर त्या कादंबरीकारानं एकाहून एक परिणामकारक अशा कादंबऱ्या लिहिल्या होत्या. त्यांचं मोठं बऱ्हारदार वर्णन वक्त्यानं आपल्या भाषणांत केलं. “जगांतल्या सगळ्या कादंबऱ्या जाळून टाकल्या तरी जगाचं कांहींएक वाईट होणार नाहीं,” असं विधान समारोपाच्या भाषणांत करून अध्यक्षानीं वक्त्याला खडसावून विचारलं, “का हो, तुमच्या या लेखकानं इतक्या परिणामकारक कादंबऱ्या मारे विधवाविवाहावर नि सामाजिक विषयांवर लिहिल्या तर इतकीं वर्षे झालीं तरी हजारां अविवाहित विधवा आपल्या समाजांत अजूनहि कां हो दिसतात ? आणि श्रीमंत नि गरीब हा भेद तर जास्तच बळावलेला दिसतो.” एकदां ‘कुस्ती’ या विषयावर व्याख्यान होतं, आणि शेवटीं अध्यक्ष आणि वक्ता यांच्यांत मतभेद होऊन याच सभागृहांत श्रोत्यांना चांगली चीतपट कुस्ती पाह्यला मिळाली !”

“खूपच मजा तुम्हांला पाह्यला मिळतात ?” मी म्हणालो.

“हो,” ती म्हणाली, “पण एखादे वेळीं एकाच सभेसाठीं दोन विरुद्ध पक्षाचे दोन अध्यक्ष येतात नि त्या दोघांत आमची चांगलीच ओढाताण होते. अशाच एका सभेंत चार पायांपैकीं माझा हा एक पाय ढिला झालाय.”

आकाशवाणी २०-३-४९

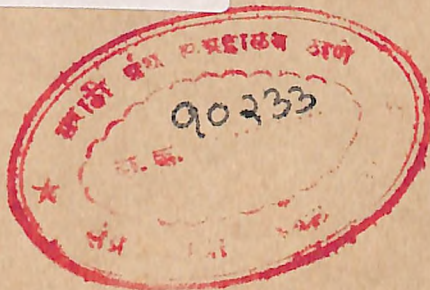
मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

REFBK-0010233

REFBK-0010233

००१... वि: ...
३... नों: दि: १५/११/४९

ग. पां.
परचुरे प्रकाशन मन्दिर